

ДЫЛ

СТИЛЬ

албан-херек, парлалга

эртел

чугаа культуразы

сөс

абзац

Тыва ДЫЛ

МОРФОЛОГИЯ

демдек ады *кызыл*

немелде *авамга*

лексика

сөс *чаңгыс,*
хөй уткалыг

10

—

11

Тыва дыл

10–11

Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
чаарттыгган негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге яамызы сүмелээн

Кызыл — 2023

ББК 81.2 Тув
К88

Авторлар:

Е. М. Куулар, Н. Д. Сувандии, С. Э. Лопсан

Эртем талазы-биле редактору: **Е. М. Куулар**, филология эртем-
нериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: **А. С. Шаалы**, педагогика эртемнериниң кандидады;
О. М. Саая, филология эртемнериниң кандидады, **Ч. Э. Балчий**, дээди
категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

К88 **Тыва дыл. 10–11 класс.** Ниити өөредилге черлеринге
өөредилге ному / **Е. М. Куулар, Н. Д. Сувандии, С. Э. Лопсан.** —
Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2023. — 244 ар.

Өөредилге ному РФ-тиң чаартынган **ӨФКС-түң** негелделе-
ринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 10–11
класстарынга тыва дылдың федералдыг ажылчын программазынга
дүүштүр кылдынган.

ISBN 978-5-6049751-8-3

© Авторы-составители Куулар Е.М. и др., 2023
© Институт развития национальной школы, 2023
Все права защищены

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА БИЛИГЛЕР

§ 1. Дыл болгаш ниитилел. Дыл болгаш культура

 1. Дараазында онаалгаларны күүседиреңер, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

1. «Тыва дыл — тыва чоннуң национал дылы» деп билиишкинни тайылбырлаңар.

2. Амгы үеде тыва дылдың күүседип турар хүлээлгелерин санап чугаалаңар.

3. Тыва дылдың кайы девискээрлерде (бөлүк азы ийи-чаңгыс кижилер) канчаар ажыглаттынып турарын билер силер?

4. Бир дылдың өске дылга салдар чедире бээринге хамаарыштыр тайылбырдан бергеш, оларның чылдагаанын санап чугаалаңар.

5. Ниитилел дылга салдар чедирип турар бе, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

Дылдың дузазы-биле улус бот-боттарын билчип, бодалдарын солчуп, аразында харылзажып турар. **Дыл** — кижилер аразында харылзажыр арга болганда, ол ниитилел амыдыралы-биле тудуш, сырый холбаалыг. Харылзажылга (коммуникация) чүгле кижини төрөлгөтен ниитилелинге тургустунар. Дыл чокта, ниитилел сайзыравас, а ниитилел чокта, дыл база сайзыравас. Ниитилелдин хөгжүлдези-биле дыл база хөгжүүр, сайзыраар. Ниитилел амыдыралыңа чаа чүүлдер, өскерлиишкиннер тыптып келирге, оларны илередин чаа сөстөр база дылга янзы-бүрү аргалар дузазы-биле тыптып, немежир: *клипмейкер, медиафейк, гуглдаар*.

 2. Ийи аңгы бөлүккө чарлып алгаш ажылдаңар. Сөзүглелдерни тыва дылче очулдургаш, кол утказын аас-биле дамчыдыңар. Амыдыралдан чижектер-биле харыыңарны бадыткаңар.

1. Язык — это не только средство коммуникации, но и инструмент установления определенных социальных связей. Надо понимать, что то, как мы говорим, рисует наш речевой портрет. Этот портрет,

как и наше лицо, может быть привлекательным и непривлекательным. Я понимаю, что и очень умный человек может выразиться неграмотно. Но в силу воспитания нас может оттолкнуть от человека, который делает грубую ошибку — к примеру, «ихний» вместо «их». Это лишь одна черта человека, но она не очень приятная. И если в речевом портрете таких черт много, может начаться отторжение речи собеседника. Равно как и в других ситуациях отторжения поведения.

2. Язык — одна из важных, если не самая важная характеристика человека, и это может быть самой важной причиной следить за своей речью. Если вы хотите сблизиться человеком, не надо его отпугивать своим речевым портретом. Понятно, что люди общаются с представителями своей же социальной среды — достаточно вспомнить «Пигмалиона» Бернарда Шоу, где герой начинает строительство человека со строительства речи. Лингвист меняет речь женщины до такой степени, что влюбляется в неё. Влюбиться в торговку цветами, найденную на улице, он не мог бы — в первую очередь мешал бы язык. *(Плач по русскому. Интервью М. Кронгауза «Независимой газете» 12.12.2013)*

3. Лингвистиктиг сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ооң темазын болгаш кол бодалын тодарадыңар. Дылдың эдилекчилериниң төрээн дылынга хамаарылгазын көргүскен сөстөрни, сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, боттарыңарның бодалдарыңар-биле деңнеп, ажык чугаадан чорудуңар.

Кандыг-даа кижиге ооң төрээн чери, төрээн чону, төрээн дылы дег эргим чүве чок. Ынчангаш кандыг-даа дылдыг чогаалчыларның чогаадыкчы ижинге чугула черни төрээн дылы ээлээр болгаш, олар чогаалдарыңа дылын алгап-йөрээп чоруур. Тыва чогаалчылардан база төрээн дылын мактап ырлаваан чогаалчы чок деп болур...

С.Пюрбю, А.Даржай, А.Үержаа, И.Иргит болгаш Э.Мижиттин төрээн тыва дылының дугайында шүлүктөрүн база Шулуу Саттын «Төрээн дылымга йөрээлин» аңгы-аңгы үелерде бижээн-даа болза, оларда хөөнөшкөк одуруглар, үннөш бодалдар бар болуп турары — оларны каттыштырып чоруур тыва дылында. Кандыг-даа кижиге төрээн иези дег эргим чүве чок болганда, тыва шүлүкчүлерге *иези* биле *дылы* эң эргим, чоок болгаш, олар, бир дугаарында, төрээн дылы биле иезин чергелештир көргүзүп турар. А.Үержаа төрээн дылын *ие дылым* деп (*игил ыры сагындырар ие дылым ындыг кончуг*);

А. Даржай лириктиг маадырның бодун тыва дылының төлү кылдыр чоргаарланган сеткилин илередип турар (*оглуң менден эртиненни харамнанма, тыртым болба, дээжизин хайырлар чор!*); Э. Мижит тыва дылын чассып-эргеленир авазынга дөмейлеп турар (*авазынга эргеленген чаш төл ышкаш, аргалап каар куспаандыва сыңныр-даа мен*).

Лириктиг маадырның чогаадыкчы салым-чаяянының эгези, хей-аът кирикчизи, эртем-билииниң угу-дөзү болган төрөөн дылы *ыдык кцштцг дазылдыг* (Э. Мижит), *сеткилиниң хөрзүңү, тынар агаары* (А. Даржай) болур, ынчангаш аңа олар бараан болуп, ону хүндүлөп, алгап чоруур. Төрөөн дылын билири кандыг-даа кижиге чугула, ооң бут кырынга быжыгып турарынга, ажыл-амыдыралынга, алдар-ат чедеринге кол даянгыш болур деп чүүлдү тыва кижиге медереп билген турар ужурлуг. Ынчангаш бо шүлүктөрдө одуруглар кижиге бүрүзүн бодандырып, хей-аът кириер апаар:

Чаагай чолум, алдар-адым сенде тудуш,

Чалгын-чакпам болуп чор сен, Тыва дылым! (А. Даржай)

Ынак эжинге эң баштайгы ынакшылын, сеткилин төрөөн дылынга илереткен, амыдырал-чуртталгазы чогул, шуудап чоруур болгаш, тыва дылы оларга ажыл-амыдыралының база эгези болур. Тыва кижиге бүрүзүнге тыва дыл — салгалдан салгалче мөңгези-биле дамчып чоруй баар, *ажы-төлүңге арттырып каар өнчүзү, чыып чораан хөреңгизиги* (Э. Мижит). Ынчангаш иезиниң сүдү-биле кады келген төрөөн дылынга ынакшылын тыва шүлүкчүлөр чедингири-биле илереткен.

(К. Доржунуу-биле)

 Бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, угаап боданышкын хевиринге «Төрөөн дылын уттур болза, төрөл чондан хоорлур апаар», «Орус дылды билбес болза, от дег чырык көрбес апаар», «Эжишкилер найыралы эртине дагны тургузар» (Россия биле Тываның чижээнге) чогаадыгдан бижинер.

Дыл болгаш культура

Дыл кижилерниң аразында харылзажырының чепсээ болурундан аңгыда, делегейни, ооң янзы-бүрү болуушкуннарын, хоойлуларын билип ап, шиңгээдип алырының болгаш тайылбырлаарының кол аргазы болур. Дылдың дузазы-биле ооң эдилекчилери бодунуң

культуразының утка-шынарын тодарадып, тайылбырлап, билиндирип, дамчыдып чоруур. Дыл өске культуралар-биле таныжар арганы база тургузуп берип турар.

Культура дээрге латин дылда *cultura* деп сөстен укталган хөй уткалыг билиишкин. Ук сөс баштай чер ажыл-агыйынга хамаарыштыр «чаагайжыдары» деп уткалыг ажыглаттынып эгелээш, чоорту кижиге хамаарыштыр «кижизидилге», «өөредилге», «сайзырал» дээн чижектиг делгем уткалар кылдыр ажыглаттынар апарган.

Культура деп билиишкиннің хөй тайылбырларының аразында «ийиги бойдус», «кылымал бойдус» деп тодарадыглар бар. Кижиге амытан бойдустан чаяттынган делегейге немей чаа делегейни тудуп, чазап, шуткуп, чогаадып кылган дээн утка ында илереттинген. Эң-не делгем утказында **культура** дээрге кижиге төрөлгетеннің узун төөгүлүг сайзыралының дургузунда чыып келген бүгү-ле **боттуг (материалдыг)** болгаш **сагыш-сеткил** талазы-биле **өнчүзү** болур.

Эң-не нептереңгей утказында **культура** дээрге **чоннуң салгал дамчаан ёзу-чаңчылдары, ужур-дүрүмнери, шажын-чүдүлгези, аас чогаалы болгаш уран чүүлү болур**. Ол бодунда бүгү чоннуң национал делегей көрүүшкүнүн, мерген дуржулгазын мөөңнеп сиңирип алган чоруур. База ол ышкаш **кижиниң, ниитилелдин, чурттун, делегейниң сайзыралының деңгелин** культура дээр.

Дыл культураның чардынмас кезээ болбушаан, культураның чер-девискээрден, агаар-бойдустан, төөгүлүг сайзыралындан хамааржыр бот-тускайлаң онзагайлары-биле сырый харылзаалыг. Культура дылдың дузазы-биле илерээр. Дыл чокта, культура туруп шыдавас, дыл ооң үндезин таваа, хөрзүнү болур. Дылдың дузазы-биле **ёзу-чурумга** өөренип, янзы-бүрү демдектерни чазып номчуп, чоннуң чаңчылын сагып, шын алдынарының дүрүмнерин шиңгээдип ап чоруур бис. Шак ынчаар ниитилелге бот-боттарын билчип, хүндүлежип, чаңгыс аай эп-сеткилдиг чурттаар байдал тургустунар. (Э. Норбу)

4. 1-ги сөзүглелди номчааш, чурук уран чүүлүнге хамаарышкан дүлгүүр сөстөрни ушта бижирер. Сөөлгү домактың утказын сайгарып чугаалажыңар. 2-ги сөзүглелди номчааш, чурукчу Надя Рушеваның ажылдарында балет уран чүүлүн көргүскен сөстөрни ушта бижээш, оларга даянып, уран чүүлдүн хевирлерин тодарадып бижирер.

I.

Чурулга талазы-биле чүнү-даа билбес, тек азы дөгейзимээр кижиге талантылыг уругнуң шыя тырткан дүрзүлеринден дириг овор-хевирни көрүп, тывары берге-ле ыйнаан. А уран чүүлдү сеткип билер

кижилерге ол илбилиг шыйыглар, шынап-ла, кайгамчык дириг, тус-кай үннүг болгаш аялгалыг. Ол уруг чер кырынга он чеди-ле чыл чурттааш, он муң ажыг чуруктарны арттырып каан. Ооң чуруктарының делгелгезин көргөн улустуң кайгап, магадаанын илереткен одуругларда «Кандыг-ла иениң төрөөн төлү ирги?» — дээн сөстөр эвээш эвес. Надяның арттырып каан чуруктары — чоннуң хайыралдыг өнчүзү, олар ам-даа хөй-хөй чылдарда кижилер сеткилинге таалалды болгаш **чарашылды** шаңнаар⁴.

II.

Балет шимчээшкиннериниң дугайын чугаалап ора, алдарлыг балерина бичии чурукчу Надя Рушеваның дугайын сактып келген. «Бичии Надяның чуруп кааны балериналарның шимчээшкени шуут-ла дириг. Балеттиң музыказы безин дыңналыш келир. Танцының катаптаттынмас нарын пластиказын саазынга чурууру дуржулгалыг улуг чурукчуларга безин амыр эвес. Ол бичии кижии кайгамчык талантылыг дээрзи оон-на көстү бээр. Ону ам-даа кайгап ханмас мен ийин» — деп, Майя Плисецкая бүгү-ле сеткилинден магадап чугаалаан. (*Е. Танова*)

5. Тыва шыдырааны кылырынга хамаарышкан дүлгүүр сөстөрни (чүве ады, кылыг сөзү) ушта бижирер. Ук сөстөрни культураның материалдыг болгаш материалдыг эвес деп хевирлеринге чаргаш, оларның тус-тузунда кайы чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар.

Тыва шыдырааларның дүрзүлерин хүлер, холадан, чамдыкта чулар-чүген белдирлерин эзилдиргеш, кудуп кылып турган. Чижээ, шыдырааның аң-мең үжөн ийи хевирлерин терек чөвүрээзинден чазап алгаш, кудар хевинге дой малгашты ажыглап турган. Элгээн дой малгашка дараазында чымчады соктаан даг-дүгүн, кызыл-дусту суг-биле эзилдирип тургаш, чымчак өйгөн далган хевирлиг туткаш, белеткээр. Ол өйгөн малгаш биле терек чөвүрээзинден шыдыраа дүрзүлерин таптап хеп кылгаш, кевире кургады салыр. Отка хөрүк дузазы-биле чөвүрээ хевирлерни өрттендир, эзилдир хөрүктеп* тургаш, кудар хепти белеткээни ол. Бирээзин хола демирден, өскезин хүлер демирлерни эзилдир хөрүктеп* тургаш, малгаш хепче шуткуп кудар, ынчан бир талазындан агаар үне бээрин көрүп кудар. Элээн үе эртип, соой бээрге, хепти бускаш, чес, хола дүрзүлерни уштуп, арыглап, нарын кескилер-биле* каастаар — дүктээр, шокарлаар.

(*Б. Майны*)

6. Даш чонукчузу кижиниң ажыглаар сөстөрүн аңгылааш, оларның утказын тайылбырлаңар. Тыва улустуң чаңчылчаан культуразының бо хевирин салгалдан салгалче кандыг арга-биле дамчып келгенин сөзүглелге даянып тайылбырлаңар.

Көгел Саая боду чонар-даштан аң-меңни сиилбирлеп чазап тургаш безин шевер акыларының чазаан дириг амытаннарын чарашсынып, сонуургап көрүп, канчаар ажылдап турарын үргүлчү хайгаарап чоран. Чоорту даштан чазаарыңа мергежип, хандыкшып, тыва улустуң уран чүүлүнүң бурунгу хевирин сонуургап эгелээнин ол амгы хүннерде-даа сактып чугаалап олуар.

Уран чурулга, сиилбирлел*, чазанылга талазы-биле чаңгыс класс-даа дооспаан, ооң тускай билии чок. Бодунуң күзелин чедип алып дээш, эвээш эвес үе дургузунда ажылдап, улуг күжүн үндүрүп, бергелерни ажып эртип тургаш, чоорту мергежий берген. Чазаныр, шевер кижиге хамыктың мурнунда эскериичел чорук, чогаадыкчы, чаартыкчы бодалдар, тура-сорук, чүткүл херек болурун ол билген. Даш чонары, чазаныры тыва улустуң бурунгу уран чүүлү болганда, ооң төөгүзүн, чаңчылдарын база ёзулалдарын ханы өөренип алыры чугула. Ооң түңнелинде амыдыралчы чогаалдарны кылып болурун Көгел Мижитеевич чугаалаар кижиге. *(Т. Ооржак)*

 Интернет четкизинден К. Сааяның чогаадыкчы болгаш күш-ажылчы намдарыңа хамаарышкан статьялардан, фотоматериалдардан чыггаш, презентация ажыглап дыңнадыгдан кылыңар.

§ 2. Түрк дылдарның аразында тыва дылдың туружу

Делегейде 6 муң хире янзы-бүрү дылдар бар. Ол дылдарның тывылган **ук-уксаазын (генеалогтук) бөлүктээшкенин** барымдаалап **индоевропа** (ооң иштинде славян, роман) дылдарының өг-бүлези, **алтай** (ооң иштинде түрк, моол, тунгус-маньчжур) дылдарның өг-бүлези дээш өске-даа бөлүктерге чарып турар. Ук бөлүктээшкин ёзугаар тыва дыл алтай дылдарның өг-бүлезиниң иштинде **түрк дылдарның бөлүүнге** хамааржыр.

Түрк дылдыг чоннар аажок улуг делгем девискээрде нептерээн: Европа болгаш Азия күрүнелеринде (Турция, Афганистан, Ирак, Болгария, Иран, Кыдат, Румыния, Кипр, Моол), Хамаарышпас Күрүнелерниң Демнежилгезинде (ХКД) (Узбекистан, Азербайджан,

Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан, Молдова), *Россия Федерациясында* (Башкортостан, Татарстан, Чувашия, Дагестан, Кабардино-Балкария, Карачаево-Черкесия, Крым-Татар, Саха-Якутия, Хакасия, Тыва, Даг-Алтай...).

Түрк дылдарда чугаалажып турар улустуң саны 150—160 млн хире кижиде санаттыңан, олар аймак-сөөк (антропологтуг хевириниң), шажын-чүдүлге, культура болгаш ажыл-агый талазы-биле бот-боттарындан ылгалып турар.

 7. Россия Федерациязының чоннарының дылын, культуразын болгаш шажынын кайы хире билириңерни хынаңар. Тыва болгаш орус чоннарның аттарының дужунга кандыг хары турарын тывыңар.

а) Россияның чоннары болгаш оларның дылдарының кайы өг-бүлеге хамааржырын дүүштүрүңер.

Чон

1. Якуттар
2. Черкестер
3. Карелдер

Дылдарның өг-бүлези

- А. Урал-юкагир
- Б. Индоевропа
- В. Алтай
- Г. Соңгу кавказ

б) Чоннар болгаш оларның хөй кезиниң сүзүглөп чорууру шажынын дүүштүрүңер.

Чон

1. Калмыктар
2. Татарлар
3. Чуваштар

Шажын-чүдүлгези

- А. Православ
- Б. Сарыг шажын
- Г. Ислам
- В. Хамнаашкын

в) Орус дылче түрк дылдардан үлегерлеттинген сөстөрни тывыңар.

1. Квартет, маэстро, макарони.
2. Ралли, футбол, яхта.
3. Диктор, оратор, форум.
4. Башмак, колпак, тулуп.

 Устүнде ады кирген чоннарның чурттап турар девискээрлери болгаш культуразыңа хамаарышкан материалдардан интернет четкизинден тыпкаш, презентация ажыглап тургаш, кыска медээден кылыңар.

Амгы үениң бөлүктээшкини-биле 30 ажыг бот-тускайлаң түрк дылдар бар: **огуз бөлүк** (турк, гагауз азербайджан, туркмен...), **кыпчак бөлүк** (ногай, татар, башкир, караим, казах, каракалпак, карачай-балкар, киргиз, крым-татар), **карлук-уйгур бөлүк** (уйгур, узбек), **кыргыз бөлүк** (хакас, шор...), **тоба, урянхай бөлүк** (тыва, тофа), **якут бөлүк** (якут, долган) *база* **булгар бөлүк** (чуваш).

Түрк дылдарның төрөл болурунун **кол демдектери:**

Фонетикада: сингармонизм дүрүмүнге чагыртыры — ажык үннерниң кадыг, чымчааның аайы-биле аяннажыры; сөс эгезинге аяр үннерниң (р, л, м, н) чогу; сөс эгезинге болгаш сөөлүнге ийи ажык эвес үннүн кожа турбазы;

Лексикада: *теңри — теңир — теңгир — дээр; арслан — арселан — арзылан; огул — ого — уул — оол; йааш — йаш — жас — дъаш — чаш; ики — иги — еки — ийи; тап — таб — тып; йаңак — йанак — йанах — жаак — дъаак — чаак.* Ниити түрк лексика түрк дылдарның хей кезинде дөмейлешкек үн бүдүштүг, уткалары дөмей;

Морфологияда: дазыл соонга кожумактарның тускай чурум-чыскаал ёзугаар коштунчуру (агглютинация), хамаарылга хевириниң бары, эдеринчилерниң бары, орус дылда дег «род» хевириниң чогу;

Синтаксисте: хамаарышкан сөс өзек сөстүн мурнунга чорууру, сөглекчиниң домак сөөлүнге доктаамал туружу, домак кежигүннериниң быжыг туруштуу, нарын домактың кезектерин каттыштырарына падеж кожумактарын ажыглаары дээш оон-даа өске.

 8. Аңгы-аңгы түрк дылдарда дөмей уткалыг сөстөрни номчуңар, оларның үн тургуузунда ылгалын тодарадыңар. Тыва дылдың сөстөринге даянып алгаш, онаалганы күүседирин утпаңар. Сөстөр кандыг темалыг бөлүктөрни тургузуп чоруурун айтыңар.

Чер — чир — йер — дъер — джер — сизер — сер; адак — катах — азак — аяк; йеген — йекен — чээн — нээн; ики — еки — еги — ийи — иъйи; кеб — кед — кей — кет; тоон — тун — дон — тон; отаг — отак — отав — отог — одаг; баш — бааш — пас — пус — баъш; кулгак — кулак — кулаг — кулах; төрт — дөрт — дүрт — түөрт; тур — дур; кыс — кыз — хыс; кузгун — кускун — хускун — кузгын — козгын; йылан — дъылан — чылан.

 9. Өске түрк дылдар биле тыва дылдың домактарын деңнеп тургаш, түрк дылдарның төрөл болуп турар демдектерин тодарадыңар.

Хакас: Чир үстүндеги эликтер өссіннер. **Тыва:** Чер кырында (черде) эликтер өссүннер.

Хакас: *Иртен тигир аяс турган. Тыва: Эртен дээр аяс турган.*

Алтай: *Мениң балаларым пастыра өөрөнчилер. Тыва: Мээң уругларым шупту өөреникчилер.*

Казах: *Володя тогуз жарым жашында гимназияның биринчи классына кирген. Тыва: Володя тос чартык харлыында гимназияның бирги клазынга кирген.*

Делегейде дылдарның **грамматиктиг тургузуунуң** аайы-биле (**типологтуг**) бөлүктээшкинин ёзугаар тыва дыл **агглютинативтиг дылдарның** бөлүүнче кирип турар. Ол дылдарда кожумактар дазыл соонга тускай чурум-чыскаал **ёзугаар** коштунчур: *кадар=чы=лар=ывыс=ты, ном=чу=т=тун=гула=ды=нар.*

Фонетиктиг демдектериниң талазы-биле тыва дыл өске түрк дылдардан **өк-биле адаар ажык үннерниң бары**-биле ылгалып турар: *ат – аът, ыт – ы(ь)т, от – оът, ут – у(ь)дар, чет – че(ь)дер, сирт – си(ь)рт, өт – ө(ь)рт, чүк – чүък.*

Девискээр талазы-биле тыва дыл якут, долган, шор, хакас, алтай, тофа дылдар-биле кады **Сибирьниң түрк дылдарынга** хамааржыр.

Тыва дылды, ооң диалектилерин болгаш аялгаларын, литературлуг дылдың айтырыгларын, дылдың төөгүзүнүң айтырыгларын шинчилеп келгениниң түңнелинде тыва дылдың шылгараңгай эртемдени Ш. Сат тыва дыл төрөл аймак-сөөк чоннарның дылдарының аразындан аңгы бот-тускайлаң дыл кылдыр **X–XV вектерде хевирлеттинип келген** деп санаан.

 10. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчунар. Тыва дылдың тывылганынга кайы дылдар салдар чедирген деп санап турар-дыр, тодарадынар. Амгы тыва дылдың сөс курлавырында кайы-бир дылдан үлегерлеп алган сөстөр дугайында шинчилел ажылындан чоруткаш, презентация ажыглап, дыңнадыгдан кылынар.

Тыва дыл өске дылдар-биле бир дөмей үр үе иштинде хевир-леттинип, хөгжүп, сайзырап келген. Төөгүлүг түрк уктуг төрөл бөлүк аймактарның Төп Азияга база Саян-Алтай девискээринге чурттап чораанын бистиң эраның мурнунда III–II вектерниң үезинде-ле төөгү-нүң бижиктери херечилеп турар. Барык ийи муң ажыг чылдарның иштинде Төп Азияның, Мурнуу Сибирьниң база ооң иштинде амгы Тываның девискээринге *хцннц (гунн) улус, динленнер, усуньнар, түрктер, азтар, чиктер, уйгурлар, кыргызтар* дээш өске-даа аймак-сөөк чоннар тус черниң төөгүзүн тургузуп, чурттап чорааннар. Эң

ылаңгыя бурунгу түрктөр, уйгурлар, кыргызтар тываларның ада-төөгүзүңгө дорт хамаарылгалыг чоннар болур.

Түрк дылдарга хамааржыр тыва дыл база ооң эдилекчизи, ээзи тыва чон чүс-чүс, харын-даа муң ажыг чылдар-биле санажыр төөгүлүг узун орукту эрткен. Ук үениң иштинде тывалар хөй-хөй төрөл болгаш төрөл эвес чоннар-биле кады-кожа харылзаа-холбаалыг чурттап чораанындан оларның дыл-домаа-биле харылзажып, салдарын шиңгээдип ап, бодунуң салдарын ол дылдарга чедирип, хөгжүп, сайзырап келген. Ынчангаш тыва дылдың төөгүзү тыва чоннуң амыдыралының төөгүзү-биле тудуш, холбаалыг дээрзинге чигзиниг турбас.

Моол уктуг сөстөрдөн аңгыда, тыва дылдың сөс курлавырында кыдат, перси, араб, төвүт болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеттинип, дамчып келген сөстөр бар.

Тыва-орус дылдарның харылзаазының быжыгып турумчааны-биле холбаштыр тыва дылдың сөс курлавырынче орус дыл дамчыштыр Европаның хөй дылдарында ажыглаттыныч турарының аайы-биле интернационалдыг деп адаттынар сөстөр хөйү-биле кирген.

(К. Бичелдейнии-биле)

 11. Хакас дылда сөзүглелди номчааш, тыва дылче очулдуруңар. Дөмей болгаш ылгалдыг сөстөрни ийи аңгы одуругга чыскаап бижээш, дылдарның төрөлдөшкөк болурунуң чылдагаанын тайылбырлаңар. Интернеттен хакас дылдың словарын тыпкаш, ажыглаңар.

Чир үстүндө 2000 азыра тил. Олар прайзы удур-төдир пасхалалчалар, оларның прайзының пос оңдайы пар.

Россия Федерациязында ла 180 азыра аймах чон чуртапча. Оларның санында көп санныг паза саны асхынах чоннар пар. Сагамзы туста асхынах санныи чоннарның тиллери чиг парарынаңар хоргыс пар. 2002 чылда Хызыл книга чарыхха сыххан. Анда 65 чигчеткен тиллердеңер пазылча. Ол санда пистиг харындас хончых чуртапчатхан түрк тиллерин табарга чарир: шорларны, чулымнарны, тофаларны, телеуттарны паза даа пасхаларын. *(Хакас дыл, 5 кл.)*

 12. Делегей чергелиг дылдарны адаңар, олар генеалогтуг болгаш типологтуг бөлүктээшкннер ёзугаар кандыг дылдар болуп турарыл? Дыл словарьлары, энциклопедиялар азы интернет четкизинден тайылбырларны ажыглап тургаш, ушта бижилгеден кылыңар. Чыып алган медээлеринерни эштеринерге таныштырыңар.

§ 3. Эртеги түрк руниктиг бижиктиң тураскаалдары

VIII–XII чүс чылдарда эртеги түрк аймактар тускай бижиктиг чораан. Ооң үжүктөрүн дашка, демирге, ыашка, дириг амытаннарның сөөгүнгө оюп бжиир турган, ынчангаш ук алфавиттиң бижимели, хевири онзагай — шиш кылдыр бижиттинер.

XVII чүс чылдың төнчүзүндөн эгелээш, хөй кезиинде XVIII–XIX чүс чылдарның эртем ажылдарына Енисей ыйгылаажының — амгы Тыва болгаш Хакас республикаларның — девискээринден чажыт бижиктиг даш көжээлер тыптып турар дугайында медээлер дыңналып эгелээн. Амгы үеге чедир бо девискээрден ниитизи-биле 150 ажыг хая-даштарда болгаш көжээлерде бижиктиг тураскаалдарны тыпкан.

Орус эртемден, археолог Н. М. Ядринцев 1889 чылда амгы Моолдуң девискээринде Орхон хемниң чоогундан билдинмес бижиктиг ийи улуг көжээни тыпкан. Ук даштарның үш талазында Енисейден тывылган даштарда ышкаш бижик, а дөрт дугаар артыкы талазында кыдат иероглифтер-биле бижээн сөзүглел бар болган. Кыдат сөзүглелди ол талазы-биле тускай эртемниг кижилер номчупканының соонда, ук бижик түрктөргө хамааржыр-дыр деп чүве билдинген. Шак ынчалдыр билдинмес бижиктиг тураскаалдар кайы чонга хамааржырыл деп маргылдаалыг айтырыг эртемге үзе шиитпирлеттинген.

Эртемденнерниң мурнунга билдинмес бижикти чазып номчуур талазы-биле эптиг үе болгаш арга тургустунган. Ынчалдыр 1893 чылдың ноябрьның 25-те Данияның ниити дыл талазы-биле эртемдени Вильгельм Томсен эртеги түрк бижиктиң үжүктөрүн тодарадып, түрк бижиктиң чажыт үүжезин ажыткан. 1894 чылдың январь айдан эгелеп, орус түрколог, академик В. В. Радлов амгы Моолдан тывылган улуг хемчээлдиг бижиктиг тураскаалдарны чазып номчуп, орус дылче очулгазын кылып, оларны чырыкче парладып үндүргөн.

Бижиктиг тураскаалдарның Енисей (амгы Тыва болгаш Хакасия ыйгылаажы) болгаш Орхон (амгы Моол девискээри) хемнерниң уннарындан тывылганын барымдаалап, **эртеги түрк бижик** деп адап турганы бижикти **орхон-енисейниң бижии** деп адай берген.

Эртеги түрк бижиктиң тураскаалдары Төп, Соңгу, Ортаа Азиядан болгаш Чөөн Европадан тыптып турган. Ол девискээрлерге бистиң эраның бирги чүс чылының 2-ги чартыындан бээр (VI–X в.в.) түрк аймактар чурттап чораан. Олар тускай бижиктиг турган. Бо чүну чугаалап турарыл дээрге, амгы түрк дылдыг чоннарның ада-өгбелери ол үеде-ле үжүк-бижиктиг, бедик культуралыг улус чораан деп чүвени бадыткап турар. Олар боттарының амыдыралында кылган чүүлдерин,

демиселин, маадырлыг чоруун келир салгалдарга дамчыдып, төөгүге боттарының балалбас изин мөңгө даштарда оюп бижип арттырып каан.

Төөгүнүң бо тураскаалдарыңа хамаарыштыр эртемденнерниң сонургалы ам-даа кошкаваан. Тыва болгаш Хакасияның девискээрлеринден тывылган тураскаалдарны И. В. Кормушин, И. Л. Кызласов болгаш өскелер-даа эртем ёзузу-биле шинчилеп, чаа-чаа ажыдышкыннарны кылып турар.

Бижиктиг тураскаалдарның уран-чечен очулгаларын орус дылче И. В. Стеблева, А. В. Преловский, тыва дылче А. Даржай, Ю. Кюнзегеш кылганнар.

13. Кичээнгейлиг номчааш, сөзүглелге аттан бериңер. Үстүнде тайылбырга сөзүглелдин утказын деңнеңер, кандыг ниити тема оларны каттыштырып турарын тодарадыңар. Кол темалар кирген домактарны тыпкаш, номчуңар.

Тываның девискээринге чурттап чораан түрк дылдыг аймактар, бистиң бурунгу өгбелеривис боттары тускайлаң культуралыг, уран чүүлдүг, үжүк-бижиктиг чорааннар. Ол үеде бистиң өгбелеривистиң көжээ даштарда арттырып каан бижиктерин Енисейниң бижии дээр. Ынчан даштан кижилер дүрзүзү чонуп кылыры кончуг нептереңгей турган. Тываның девискээринден чүс бежен ажыг көжээлерни шинчилеп тыпкан.

Тываларны боттарының үжүк-бижии чок Сибирь улустарыңа хамаарыштырар болгай. Чылдагааны чүл? 1207 чылда Чиңгис-Хаанның эжелеп алган чери — Тыва. Тыва аймактар ынчан ооң чагыргазының адаанга кире берген. XIII вектен эгелээш, бистиң өгбелеривистиң бижии — енисей бижии читкен. Ол чоннуң культуразының хөгжүлдезинге улуг моондак болган.

Моол бижикти Тываже киирзе-даа, ону чүгле моол дыл билир ноян-дүжүметтер, лама кижилер номчуур, бижиир турган. Мооң уламындан өөредилге, эртем кандыг-даа сайзырал албаан. Ынчалза-даа улустуң аас чогаалы чоннуң культуразыңа көскү черни ээлеп турган. Тыва тоолдарда ядыы-түреңги, көшкүн чоннуң күзел-бодалдарын илередип, оларның дайзыннарын сойгалап, бөдүүн чоннуң байларга, кажар, каржы хааннарга удур демиселин көргүзүп турар.

(«Тыва дугайында чугаалар»)

 1. Силерниң кожуунуңарның девискээринде эртеги үениң көжээлери азы кандыг-бир төөгүлүг тураскаалдар бар бе, оларның дугайында дыңнаан чүүлүңерни эштеринерге чугаалап бериңер. Ол төөгүлүг черлерни канчаар камгалап, кадагалап турарыл?

2. Бижикиг тураскаалдарның тыва дылче уран-чечен очулгазын кым деп чогаалчылар кылган-дыр, аттарын сактып алыңар.

Бижимел тураскаалдарны **көжээлерде, плиталарда** (калбак дөрт-булуңчук хевирлиг даш), **инек-даштарда, хаяларда, аңгы-аңгы бичии хемчээлдиг эдилелдерде** — демир чоос, көрүнчүк, ине хавы, ыяш, селеме, дой, алдын, мөңгүнден кылган саваларда болгаш **саазында** арттырып каан.

Бижимел тураскаалдарның **жанрлары:** эпитафия (мөчээн кижиге тураскааткан чевег бичии), ат-алдарлыг азы хаан кижиниң бодунуң ажил-херээниң дугайында таныштырылга, ук девискээрни чагырып ап, хааннап чораанының дугайында бижимел, шажын-чүдүлге-биле холбашкан база юридиктиг уткалыг сөзүглелдер.

 14. Каа-Хем бажында, оң талакы эриинде, Көжээлиг-Хову деп черден тыпкан эртеги түрк бижикиг тураскаалында сөзүглелдиң үзүндүзүн амгы тыва бижикиг дүрүмү-биле бижээнин номчуңар. Сөзүглелдиң орус очулгазын ажыглап, амгы тыва дылче эде тургузуңар. Эртеги түрк болгаш амгы тыва дылдың сөстөрүн шүүштүрүп, оларның уткаларын деңнеңер. Кайы сөстөрү амгы тыва дылче бурунгу түрк дылдан келген деп санап болур-дур, чижектерин тывыңар.

(5) *Бир йетмиш йашымга көк теңриде күнге азыдым эсизим-е.* — На семьдесят первом году в синем небе я перестал видеть солнце, — как жаль мне!

(6) *Күрси Йамда элим эсизим-е йерим субум эсизим-е куйда кунчуйум тул калты эсизим-е.* — Государство моё в Курси Яме, ... как жаль мне! Моя земля, мои реки-озёра, — как жаль мне! Мои супруги в женских покоях остались вдовами, — как жаль мне!

(7) *Киним кадашым эсизим-е огланым кызым өрүңүм карам эсиз йүз элиг эрим-е эсизим-е.* — Мои свойственники, мои кровные родственники, — как жаль мне! Мои сыновья, мои дочери, моё светлое и тёмное (имущество), — жаль. Сто пятьдесят мужей-воинов моей (дружины), как жаль мне! (*И. Кормушинни-биле*)

Словарь:

Эсиз — харааданчыын.

Эсизим-е — хараадап тур мен.

Немелде тайылбыр: Бо бижимел тураскаалды 1943 чылда С.Е. Малов чазып номчаан. Дараазында чылдарда И.А. Батманов, А.Ч. Кунаа (1963), А.М. Щербак (1964), И.В. Кормушин (1997) эдилгелерни киирген.

 1. Кызылда «Алдын дошка» аттыг аныяктар ордузунда стеларийже аян-чоруктан кылгаш, «Төөгүнүң арыннары» азы «Мөңгө даштар» деп чогаадыгдан бижирер.

2. «Күлтегин» деп номну класстан дашкаар номчулга кичээлинге номчааш, тываларның ада-өгбелери болур азтар, чиктер дугайында бижиттинген үзүндү-биле таныжыңар.

§ 4. Тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлери

 15. Лингвистиктиг сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Мурнуку класстарга өөренип турган темаларыңарга даянып, амгы үеде тыва дылдың күүседип турар хүлээлгелерин санап чугаалаңар.

Дыл дээрге кижилерниң аразында харылзажырының эң-не чугула чепсээ болур. Кандыг-бир ниитилел тускай дылдыг болур болгаш ол дыл ук ниитилелдин бир кол демдээ болур. Ынчаарга дылдың бодунуң хүлээлгелерин чедишкинниг күүседиринге ооң кайы-даа талазынга — фонетиказынга, лексиказынга, морфологиязынга болгаш синтаксизинге база өске-даа немелде адырларынга — нормаларлыг болуру эргежок чугула. Норма чокка чугаа кайын билдинер. Литературлуг дыл, ылаңгыя национал литературлуг дыл амыдыралдың хөй талаларынга хереглеттинер, хөй янзы ниитилел функцияларын күүседип турар. Ооң ужурунда литературлуг дылдың нормалары чаңгыс аай болгаш быжыг болурунга негелде дыка бедиир, чугааның культуразынга негелделер улгадыр.

Тыва дыл, бистиң төрөөн дылывыс, аныяк бижиктиг дылдарга хамааржыр, тыва нацияның дылы бооп турар. Ооң аас болгаш бижимел литературлуг хевирлери ХХ чүс чылдың 20–50 чылдарында тыптып келген болгаш амгы үеде-даа чедишкинниг хөгжүп-сайзырап турар. Тыва дыл чуртувуста чүс үжен ажыг дең эргелиг дылдарның бирээзи, ниитилел амыдыралыңа хереглеттинип турар албан ужурулуг дыл болур.

Тыва литературлуг дыл аныяк. Ооң нормаларын грамматикаларда болгаш словарьларда быжыглаан. Ынчалза-даа диалектилерниң азы аялгаларның салдары-биле база анаа кара чугааның чамдык онзагай чүүлдериниң чылдагааны-биле литературлуг чугаада хажыдыышкынар ам-даа бар. (Ш. Саттыы-биле)

  1. Бөгүнгү хүнде Россия Федерациязында каш аңгы дылдар барын сонургап, улуг эвес шинчилел ажылын чоруткаш, дыңнадыгдан кылыңар.

2. Тыва дылдың бөгүнгү хүнде ажыглаттынып турар байдалының дугайында ажык чугаадан кылыңар. Харыңарны амыдыралдан чижектер-биле бадыткаңар.

Дылдың ажыглаттынып турар хевирлеринге **национал дыл, литературлуг дыл** болгаш **аас чугаа дылы** (диалектилер, аялгалар) хамааржыр. **Национал дыл** — кандыг-бир нацияның ниити дылы. **Литературлуг дыл** — дылдың дээди хевири, нормахыттыг дыл. **Диалект** дээрге чер-девискээр аайы-биле ниити дылдың иштинче кирип турар онзагай хевири болур.

16. Кандыг дылдыг кижилерниң аразында чугаа болуп турарын тайылбырлаңар, чогаалда кайы үени көргүскен-дир? Домактарны тыва литературлуг дылдың нормазынга дүүштүр эде тургузуңар.

— Таныш! Боолаар херек чок. Мен чаалажыр чок.

— Таварыш! Мен база чаалажыр чок. Мен кижии өлүрбес. Мен таскыл чораан. Бөрү өлүрер бодаар.

— Че, ындыг болза, күш эки. Таныш болур херек. Мен ады Николай.

— Охалай, Мыкылай де? Мен ады Дарган-оол дээр.

— Маша, Петя, идите, знакомьтесь. Бо мен кадай, бо мен уруглар-дыр.

— Силер база бээр келиңер, таныжып алыңар. Бо мен кадай, бо мен уруглар-дыр.

— Баланчак чүү чугаалаар а, таныш?

— Ол бичии-бичии коргар-дыр ол. (С. Пюрбю)

Тыва Республиканың девискээринде тыва дылдың диалект ылгалдары ындыг-ла кончуг улуг эвес. Кайы-даа диалектиниң эдилекчилери чаңгыс черге таваржып келгенде, бот-боттарының чугаазын эки билчип, харылзажып шыдаптар. Ындыг-даа болза

чер-девискээр аайы-биле аңгы чурттап турар улустуң чугаазында черле ылгалдыг сөстөр азы диалектизмнер бар. **Фонетиктиг диалектизмнер:** андыг — ындыг, боолдурга — молдурга; **лексиктиг диалектизмнер:** сакпың — көңгүл — сайыр — дөмбүн, тас-инек — инек; **грамматиктиг диалектизмнер:** чорувудар — чорудар — чоруптар, ырайык — ыраксимээр — ыраксымаар; **синтаксисте:** Ам каш шак ирги бе? — Ам каш шак ирги? (лит.) Мен мунуун школа барайым. — Мен моон школа барайн (лит.)

17. Соңгу-Барыын Моолда тываларның чугаазының үлегерин номчунар. Тыва литературлуг дыл-биле деңневишаан, онзагай деп көргөн сөстөринерни ушта бижээш, утказын тайылбырлар.

Мен хөйүк кийжи мен. Хоочунум аьдай кийжи. Ол он тостуг, мен он чедилиг өгленген бис. Бистен хөй чүве үнмээн, үш оол, чаңгыс уруг үнген. Ол уруг ак назы барып калды. Ынчан дөртхиен аьтка сес кийжи келдивис. Олардан уруг-дарыг сөмүзү өскен. Ам дөрт-беш өг чору. Бо ам чаш 85-ке келди. Багайны көрбедивис. Аш-төл сургуулга өөрэнди.

Бистинерниң ук-түүхүвүсте хамнар турган. Ам төзү чок барды. Эң улуг хамның ады Маймак деп кийжи ийик. Оон артында бо Увашаның адазы Чөкедей деп хам турду. Соонда Быдаачы, хаалардан Сотпаа деп хамнар турган. Пагай хамывыс бар турган. Гамбай деп Улаанбаатарга барып чок болду. Оон соонда хам болган чүве чок. Хамның хептери хөрээ тунук, чалаң манжак деп чүвелиг турган. Бөргүн шурудан хээлеп каан. Дүңгүрүн туьдуп алгаш, азаны сүрүп, дүңгүрнен хүлди ап төп, күзүңгү, коңгураазын шыңгырадып хамнаар чүве бо.

(Кара-Хочу, 1911 ч. төрүттүңген, Ховдуда чурттап турар. Цэцэгдарь Уламсурэн чыып бижээн)

☞ **1.** Диалект сөстөрни кайы кожуун улузунуң чугаазы-биле дөмейлеп, чоокшулаштырып болур-дур?

2. Дараазында тайылбырга даянып алгаш, силерниң кожуунуңар девискээр талазы-биле тыва дылдың кайы диалектизинге хамааржырын тодарадыңар. Сууруңарда улустуң чугаазындан диалектизмнерден чыгаш, эштеринерниң чижектери-биле деңнеңер.

Тыва дылдың диалектилериниң бөлүктээшкини

Дылдың фонетика, лексика болгаш грамматика талазы-биле дөмей болгаш ылгалдыг онзагай чүүлдерин барымдаалап, тыва дылды **дөрт диалект** болгаш **ийи холушкак аялгалыг** дээрзин Ш. Ч. Сат айыткан [1987].

1. Төп диалект — ол төп Тывада — Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Бии-Хем кожууннарда нептерээн. Ол ышкаш төп диалект литературлуг дылдың үндезин диалектизи болбушаан, кайыдаа девискээрниң улузунуң чугаалажып, харылзажыр диалектизи (интердиалект) болур.

2. Барыын диалект — Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарда нептерээн. Диалектиниң кол ылгалдары алтай дылдың салдарындан болгаш дылдың эртеги хевиринде ажыглаттынып турган хевирлерниң чугаада кадагалаттынганындан тывылган: *анчаар* — *ынчаар*, *шышкан* — *күске*, *көгүүле* — *оолдарлыг тарбаган*, *бардым бизе* — *барзымза*.

3. Мурнуу-чөөн диалектиге Таңдының Элегес, Межегейден эгелээш, Тес-Хем, Эрзин кожууннары хамааржыр. Ук диалектиниң онзагайы моол дылдың күштүг салдарындан тывылган: *ярыыр* — *чугаалаар*, *мөндүр* — *долу*, *онуун* — *оон*, *кеънди* — *хенертен*.

4. Соңгу-чөөн диалект Тожу кожуунда нептерээн, диалект боду **хем** болгаш **тайга деп ийи аялгалыг**: *ээш* — *адыг*, *элдик* — *харбанаш* — *хол-хап*, *кышкырывыдыңар* — *кый дептиңер*.

5. Каа-Хемниң болгаш **Тере-Хөлдүң (Кунгуртуг) холушкак аялгалары**: *чаакшын* — *чаашкын*, *хүрүлээш* — *ары*, *чорудар* — *чоруптар*; *ойнааш* — *ойнаарак*, *ат* — *аът*, *мехе* — *меге*, *халбага* — *калгак*, *Кызылгыды* — *Кызылче*.

Амгы үеде Тыва Республиканың девискээринден дашкаар **Красноярск крайда** (Ермаковск районнуң Усинскиде), **Моолда** (Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузунда, Ховд аймактың Буянт сумузунда, Хубсугул аймактың Цагаан-Нуур сумузунда), **Кыдатта** (Синьцзян-Уйгур автономнуг районнуң Алтай аймакта) тывалар бөлүк-бөлүк чурттап чоруур. Төп болгаш Соңгу-Барыын Моолда, Кыдатта чурттап чоруур **этниктиг тываларның** чугаазының онзагайын шинчилеп, тыва дылдың диалектилериниң аразында оларның туружун тодарадыр талазы-биле шинчилел ажылдарын дыл эртемденнери Б. Бадарч (2009), Г. Хийс (2009), Ц. Уламсурэн (2013), М. Бавуу-Сюрюн (2018) олар кылып чоруткан.

18. Номчуңар, чүнүң дугайында чугаа чоруп турарын тодарадыңар. Сөзүглелден литературлуг дылдың нормазынга дүүшпес сөстөрни тыпкаш, тус-тузунда лексиктиг, фонетиктиг, грамматиктиг диалектизмнер деп бөлүктөргө чарыңар.

Бир-ле кежээ улустар ойнаар кулуб деп бачыңга кире бээримге, кижиниң хөйү бир-ле кымыскаяк-ла, улустуң чыдының чаагии-даа хепчок, бир-ле артыш чыды-ла, ол-ла кайганып турумда, чанымга бир хамааты эр келгеш: «Че, сен кыноо көөр эр сен» — дээш, алаң кылып туруп берди. Ол үттергиди көрүп орумда, бир-ле ыңдыг шаараш-шуураш чимелер бар. Ам кыноо деп чүмези ол үттерден уштунуп кээр деп бодап олур мен. Ол шаараш чимелерниң иштинде от кыва берди, ынчанган дег болза-ла шылыргайны-ла берчик. Оккеш, бир канчангаш көөрүмде, бачың иштинде от-даа өже берчик, бир-ле чиме хөксүрөп-ле үнчүк, та чүзү катканы, безин чожуй берген болган мен. Мен ол-ла көрүп кайганып олурумда, бир-ле эр дискээмгиди шанча кааккан, оккеш дээш көрүп кээримде, шак дөө бачың хөрээнде ак пөсте кижилер чүгүржү бергээн, ыш-даа буруңайнып турар, улуг-улуг бачыңнар-даа бар, кижиле көвей, чугааланып-даа турар, алгырып-даа турар, дааш деп чимезин кижиле кайгаар. Чаа, ол-ла кечээ ону кезе кайгап олура кечээледим. Үнейн дээн — улус үндүрер боорба, чаа ону көрүп алгаш, Кара-Пөште одаамгыды теп-ле итчик мен. Онуун ам ол чимени дүжөп чыда хондум.

(М. Мендүме)

19. Сөзүглелди номчааш, диалектизмнерниң ужур-дузазын тайылбырлаңар. Диалектизмнерни ушта бижээш, оларны литературлуг дылдың сөстөрү-биле солуңар.

Шагаан-Арыг хемниң Улуг-Хемче кирген аксының адаанда алаакка Чүлдүмнүң бөлүүн Чаа-Хөлдүң араттары манап турган болган. Күш көвүдээн, өөрүнчүү-даа аажок.

— Ижи бөлүк каттыжып келген болганда, мөөңнежип алгаш, хары угда халдап кирер — деп, аныяк эр от-көс дег сүмелээн турган.

— Чүүлдүг-чүүлдүг — деп, араттар шупту чөпшээрешкен.

«Ижи»? Адырам-адырам... Буян ол үннү кайы-бир черге дыңнаанда ышкаш. Ийе-ийе. Сакты хонук келген.

Чүве чугаалап турган аныяк эрниң чанынга Буян билбээчеңнеп кылаштап келгеш, эскет чок чугаалаан:

— Теве-Хаяга дилеп чораан ижи дорумуңарны тып алган боор силер аа?

Аныяк эр кайгай берген. Кезек када ыды чиде берген, Буянче көрүп алган турган.

— Па! Буян ышкажыл сен?

— Хүргүлек ышкажыл сен! — деп, Буян дораан чугаалаан.

— Алаш чурттуг аан. Ооржактарның аан.

Ону Хаспаажык-ла үзе кайгап алгаш туруп берген. Элээн болганда, айтырган:

— Эге-ле сен-дир сен але.

Хаспаажык халып келгеш, Банчыкты куспактаан турган:

— Таңды-Уула кырынга ужурашканывысты утпаан боор сен аа?

— Тим, тим... Уттур боор бе.

— Оон бээр он шаа чыл чыгады берген. Сен дээрге эге-ле өскерилбээн-дир сен.

— Сен база. Ырмажок кайгал кижиле болгай сен.

(К.-Э. Кудажы)

 20. Хыналда диктант. Диалект талазы-биле билиңерни хынаары-биле эжеш сөстөрнүң аразындан чүгле литературлуг дылдың сөстөрүн ушта бижээш, сактып алыңар.

Хереччок — херекчок, йаавыла — ыяап-ла, таакпы — такпы — тапкы, бажыңнан — бажыңдан, хемгиди — хемдиве — хемче, баргыжемче — баргышаамче — баргыжээмче — баргыжамча, чорууй — чорууйн — чорууйун, хаъккан — каккан — хаккан, пажың — бажың — байың, сээдеңсимээр — сээдеңзимээр, ынчавас — анчавас, дошпулуур — дошшулуур — дошпулдуур, эмбишаан — эммишаан, чамбас — чанмас, бардым бизе — барзымза — бардым изе — барзам, солуңга — солунга, Тере-Хөл — Тере Хөл, салытпас — салыптас — салывытпас — салыппас, чоруптар — чорувудар — чорудар, демир-орук — демир орук.

ФОНЕТИКА. ОРФОЭПИЯ. ОРФОГРАФИЯ

§ 5. Фонетика, графика

Фонетика — дылдың үн системазын шинчилээр дыл эртеминиң бир адыры. Аңаа *үннер, слог, ударение, интонацияны* өөренир. Ол ышкаш үннерниң сөске, чугаа агымынга каттыжар чурумун, үннерниң өскерлирин, дүрүм-хоойлузун өөренир.

Дылдың үн тургузуун үннерниң 3 кол демдээнге даянып өөренир:

Акустиктиг талазы — үннерни физиктиг болуушкун кылдыр көөр. Кижиниң чугааланып турар үезинде үн связкаларының сириңейни бергенинден үн тыптыр. Кижиниң кулаа аңгы-аңгы үннерни (бедик, күштүг, узун...) дыңнап, хүлээп алыр. Ажык үннерни адап турда, өкпеден үнген агаар шаптыкка таварышпас — олар *тоннуг* болур, ажык эвес үннерни адап турда, агаар шаптыкка таваржыр, ынчангаш *дааш* тыптыр.

Физиологтуг талазы — үн кижиниң чугаа органнарының ажылының (артикуляция) түннелинде тыптыр. Кижилер харылзажырда, үннерни адаар болгаш дыңнап хүлээп алыр, бо бүгүнү чугаа аппарады боттандырып турар. Чугаа аппарадын үн *органнары, дыңнаар орган* болгаш *көөр орган* деп 3 бөлүккө чарып турар.

Лингвистика талазы-биле — чугаа үннериниң (фонемаларның) харылзажылга тургузарынга хүлээлгелерин, ооң ниитилелге ужурдузанын өөренир.

Үннерниң акустиктиг болгаш физиологтуг ылгавыр демдектерин барымдаалап, оларның бөлүктээшкенин тургузар.

  21. Бердинген характеристика ёзугаар үннерни тодараткаш, ук үн кирген сөстөрдөн чогаадыңар.

а) Мурнуу одуругнуң, чымчак, үстүү көдүрлүүшкүннүң, эрин-биле адавас, кызаа, өк-биле адаар;

б) артыгы одуругнуң, кадыг, ортаа көдүрлүүшкүннүң, эрин-биле адаар, делгем, кыска;

в) мурнуу одуругнуң, чымчак, ортаа көдүрлүүшкүннүң, эрин-биле адаар, делгем, узун;

г) артыгы одуругнуң, кадыг, алдыы көдүрлүүшкүннүң, эрин-биле адавас, делгем, өк-биле адаар.

Ажык үннерниң бөлүктээшкини	
Дылдың одуруу	артыгы дылдың, кадыг — <i>а, ы, о, у</i> мурнуу дылдың, чымчак — <i>э, и, ө, ц</i>
Дылдың көдүрлүүшкүнү	үстүү көдүрлүүшкүннүң — <i>ы, и, у, ц</i> ортаа көдүрлүүшкүннүң — <i>э, о, ө</i> алды көдүрлүүшкүннүң — <i>а</i>
Эриннерниң киржилгези	эрин-биле адаар — <i>о, ц, ө, ц</i> эрин-биле адавас — <i>а, ы, э, и</i>
Аастың ажыттынары	делгем — <i>а, э, о, ө</i> . кызаа — <i>ы, и, у, ц</i>

22. Аңгылаан сестерни транскрипциялааш, таблицаларга даянып, үннерниң характеристиказын бериңер.

Эр бооп эзерлиг аъттан туттунар болзун,
Кыс бооп ожук-паштан туттунар болзун!
Чойган дег хөнү сынныг болзун,
Чодураа дег кара карактыг болзун! (*Йөрээл*)

Адаарының күженишкениниң аайы-биле	Шаптыгының хевириниң аайы-биле	Шаптыктың тыптыр чериниң аайы-биле				
		ийи эринниң, эрин-диштиң	мурнуу дылдың	мурнуу-ортаа дылдың	ортаа дылдың	артыгы дылдың, дыл дезүнүң
күштүг	хаалчак	п ^с	т ^с			х
	кызаалыг	ф	с	ш		
	хаалчак-кызаалыг		ц			
кошкак	хаалчак	п, б	т, д			к
	кызаалыг	в	з	ж		
	хаалчак-кызаалыг		ч			
эң кошкак / аяар	хаалчак-өдүглүг (думчуктуң)	м	н			ң
	кызаалыг (дыл кырының, дыл кыдыының)			л	й	г
	хаалчак-кызаалыг (сирилээш)			р		

§ 6. Ажык үннерниң өскерлишкиннери

Чугаа агымынга ажык болгаш ажык эвес үннер чанында кожа турар үннерниң салдары-биле янзы-бүрү өскерлишкиннерге таваржыр. Тыва дылда ажык үннер бот-боттарынга аяннажып чоруур, сингармонизмниң 3 хевири бар:

1) кадыг, чымчааның аайы-биле: *чечек+тер < чечек + -лар, ыяш+та+ар < ыяш+-ла + -ар;*

2) эрин-биле адаарының аайы-биле: *орук+туг < орук + -лыг, орун+нуң < орун + -ның;*

3) өк-биле адаарының аайы-биле аяннажыры, бирги слогта ажык үн өк-биле адаттынып турда, дараазында слогтарда ажык үннер база өк-биле адаттынар шынарын долuzu-биле чидирбес, деңне: *аъттарывысты — аттарывысты.*

 23. Сөзүглелди номчааш, ооң утказынга хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар. Сингармонизм дүрүмүнге чагыртып чоруур база чагыртпайн баар таварылгаларның чижектерин тывыңар. Аңгылаан сөстөрнүң транскрипциязын кылыңар.

Амыдыралда дөрт коргунчуг чүве бар.

1. Улуг уйгу коргунчуг. Ол дүмбей дүнге дөмей. Уйгужу кижичүнү-даа чидирер болгаш амыдыралга аас-кежикти тышпас. Ынчангаш «эртежи кижичезерлиг аътка таваржыр» деп тыва улустуң мерген чугаазы шын.

2. Улуг чалгаа коргунчуг. Чалгаа чорук дүп чок далайга дөмей, кыдыында чыткан бүгү-ле чүүлдерни шуптузун чок кылыптар. Чалгаа кижикажан-даа өөрүшкү, аас-кежик билбес болур. Чалгаа чорук кижиниң угаан-бодалын ядарадыр, мөзү-бүдүжүн үрээр, күш-шыдалын, тура-соруун суларадыр.

3. Хоптак чорук коргунчуг, ону халап-биле дөмейлээр. Ол кижини ядарадыр, ол кижини үүлгедиишкиннерже ыдалап, албадаар. Ол алыксак-чиксек, ажырымчы болурунга, самчыгдал-төтчеглел кылырынга, үптөп-күчүлээринге чедирер. Ынчангаш «улуг хырын башка халдаар» деп улустуң чагынының утказы ханы.

4. Ажынчак, кылыктыг, каржы болуру коргунчуг. Бо бак аажылар үзер буганың мыйыстары, ызырар ыттың диштери дег айыылдыг болгаш хоралыг. **Алгыш-кырыштың**, шош-соданың-даа эгези олардан өөскүүр, эп-найыралды, акы-дуңмалышкы-даа чорукту олар бу-

зар. Ажынчак кижиге эш-өөр тыппас, ол бодунга, дөргүл-төрелинге-даа халалыг. (Б. Монгуш, О. Сувакпит)

 24. «Школачы амыдыралывыста өскерилгелер» деп темага кыска чогаадыгдан бижирер. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң өскерлишкени таваржып турар сөстөрнү тайылбырлар.

Ажык үн чавызадыр, өк-биле дыңзыг адаттынарга, **өк-биле адаар ажык үн** тыптыр. Дыл эртеминде ук фонетиктиг болуушкуну **фарингализация** дээр. Тыва дылда өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрнүң саны хөй-даа болза, оларның иштинден чүгле 9 сөске кадыг демдекти (**ь**) кезээде бижирер: *аът, эът, оът, каът, чаъс, аъш-чем, дуъш, чүък, чөъп*.

 25. Сөзүглелди номчааш, өк-биле адаар ажык үннерлиг 4–5 сөстен ийи одуругга ушта бижээш, шын бижилгезиниң дүрүмүн тайылбырлап чугаалаңар.

Кызылдың садыг-саарылга кылыр хорам дээн төп черлеринден оранчок улуг-даа болза, оларның кыдыгында кыстына бергензиг турар, ону хүрээлээн амыдыралдың хайым агымының ортузунда-даа болза, өскүссүргей ышкаш сагындырар, подвал каъдында садыгларже кирген улус үстүкү каъттарда редакцияларже киргеннеринден хөй чыгы кестүр парлалга бажыңы бар. Чаа туттунганда көөрге, кончуг-ла аянынг, хөрлүг орду ийик, ам үениң агымы ону ээлеп турган туружундан, кол орукка турган демир-орук поездизин курлавыр орукче чайладып каапканы дег, «көжүрүп» каапканы бо-дур. Ол бажыңның дөрткү, «аныяк» солуннар ээлээн каъдында, «Эп-сеткил» дээр аттыг, тургустунгандан бээр беш чыл бичии ажа берген солуннуң редактору Дембек Түлүш келир средада үнер солунунуң бирги арнын долдуруп чадап, бажы ыжып, падын барап олурган. (Н. Куулар)

 26. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрнү тыпкаш, өк-биле адаттына бээр орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң адалгазы-биле деңнеңер.

Кавказ бульвары. Москваның өске-даа чаагайжыды туттунган¹ ногаан кудумчуларында ышкаш, бедик-бедик липалар хаажылаан кудумчунуң ол-бо талазында чаңгыс аай туттунган беш-беш каът бажыңнар ногаан сөсерликте дүлнү бергилээн тургулаар. Ындазында

ол кварталда ыржымы-ла кончуг. Чурттакчыларының кылажы безин хоорай төвүнүң шимээн-дааштыг кудумчуларында ышкаш маңнажып чорбас, оожум шөлээн ышкаш сагындырар. Кудумчу шимээни барык-ла орта дыңналбас. Чүгле эртен, кежээ бичии уругларның ыт-шимээни, оларны карактаары-биле кады үнүп келген кырган-аваларны ол бичии амытаннарны топтуг, чазыылдыг болурунче кыйгырган үннери дыңналгылаар. Уруглар-ла уруглар. Оларның чамдыктары өзүп-доругуп келгеш, төрүттүнген бажыңнарындан, кушкаш оглу уязындан ужуп үнгени ышкаш, өскээр көжүп, өгленип чоргулай баарга, оларның орнун дараазында салгал улаштыр ээлептер. Чоокта чаа-ла боттарының уругларын азырап-өстүрүп турган иелер ам уругларының уругларын ажаажып, карактажыр кырган-авалар апаргылаан. Амыдырал ынчалдыр ээлчежип, солчуп-ла турар.

(Е. Танова)

§ 7. Ажык эвес үннерниң өскерлишкиннери

Сөс иштинге азы чугаага үннер кожаланчып келгеш, бот-боттарынга салдар чедиргениниң түңнелинде **комбинаторлуг** болгаш **туруш талазы-биле** үн өскерлишкиннери тыптыр. Оларга үннерниң сөстерге аянажып дөмейлежири, чиде бээри, немежи бээри, орнун солчуру болгаш өске-даа болушкуннар хамааржыр.

Ассимиляция — кожа турар ажык эвес үннерниң дөмейлежири:
шак+тар+лыг < шак + -лар + -лыг, таан+нар < таан + -лар;

Диссимиляция — кожа турар дөмейлешкек ажык эвес үннерниң аңгы апаары: *аал+дар < аал + -лар, тал+дың < тал + -нын;*

Метатеза — сөс иштинге, сөстерниң уштарынга ажык эвес үннерниң солчуру: *чөпшээрел — чөшпээрел, үнүп кел — үнүк пел;*

Протеза — сөс эгезинге немелде үннүң тыптыры: *ыстанан — стакан, һерик — эрик;*

Эпентеза сөс ортузунга немелде үннүң тыптыры: *корабыль — корабль, радио — радию;*

Эпитеза сөс сөөлүнгө немелде үннүң тыптыры: *ба(а)ңкы — банк, ырлап туру — ырлап тур;*

Диереза сөс иштинге үннүң азы слогтуң чиде бээри: *ор — олур, мырай — мырыңай.*

27. Сөзүглелде аңгылаан сөстөрдө кандыг фонетиктиг болуушкуннар болганын сайгарыңар. Сөстүң дазылынга кожумактарның каттыжарының чурумун хайгаараңар, ажык эвес үннерниң үжүктөрин дакпырлап бижири-ниң дүрүмүн чугаалаңар.

Уруглар катты-даа тоовайн, **чечектерни**² чыттап-чыттап, чараш-сынып, куспак долдур чыып алган. Ол аразында ында ужуп турган ак-ак **ховаганнар**² сүрүп, база-ла **талыйып** чоруп бергеннер. Алла олла халып чорда, кулак уюк шиилээн чүве үнгөн, арын-бажы изиш дээн.

— А-ва-ай! — деп алгыра каапкан.

Сактырга, бүгү чер-делегей — хем, даглар база «а-авай» дижип, **алгыржы** берген ышкаш болган. Алла бир-ле чүвени хоюскан дег, карбаңнаан, **арын-бажын** дуй туттунган, чүгүрүп турган. Күжүр ары өөнүң кырынга кээп-тир. Ынчалза-даа Алла чечектерни холдан **салбаан**². (Л. Чадамба)

Сөске ажык эвес үннерниң тааржып, дөмейлежирин **ассимиляция** дээр: *шак=тыг, тып=пас, чик=ке*. Ассимиляция **долу** болгаш **долу** эвес болур. Кожа турар ажык ажык эвес үннерниң шуут дөмейлежи бээрин **долу ассимиляция** дээр: *хаак=ка (< хаак=га), от=тар (< от=лар), оккур (ок=гыр)*. Кожа турар ажык эвес үннерниң чүгле чамдык демдектери дөмейлежип турар болза, ону **долу эвес ассимиляция** дээр: *чепти (< чеп=ны), дытка (< дыт=га), чаъстыг (< чаъс=лыг)*.

 28. Сөзүглелди номчуңар. Долу болгаш долу эвес ассимиляцияга таваржып чоруур сөстөрни ийи аңгы одуругга ушта бижээш, үн өскерлишкннерин тайылбырлаңар.

Дээрниң сылдыстары чивеңейнип, дүнеки сериин салгын соолаңнадыр хап турган. Чылыг шуглактан сывырлып үнүп келген оолдар баштай шыырныгып чорааннар. Олар аалдан элээн ырап, Дөрт-Терекче углаан кокпа орукчугашка чедип келгенде, аалдың ыттары ийи-үш аас ээрип чоруй, ытташпайн барганнар. Дөрт-Терекче чоокшулаан тудум, оолдарның кайызының-даа чүректери тиккиңейнип, шылырт дээн дааш бүгүдөзүн дыңнаалап чоруп олурганнар. Ынаар-ла бир хөлчүк кыдыында дүн кужу алгырган.

(Е. Танова)

 29. Бердинген сөстөрни номчуңар, оларны боттарыңарның болгаш эштеринерниң канчаар адап турарын хынаңар. Литературлуг дылдың нормазыңга дүгжүп чоруур сөстөрни ушта бижип алыңар.

Өшкү — өкшү, чаныксаар — чаныксаар, белеткенир — белектерир, чөпшээрел — чөшпээрел, суксаар — сускаар, тепкиленир — текпиленир, долгаар — доглаар.

Сөс иштинге азы ийи сөстүң каттышкан уштарыңга кожа турар дүлей ажык эвес үннерниң солуй адаттына бээрин **метатеза** дээр: *чөпшүл — чөшпүл, чанып кел — чанык пел, ырлаксаар — ырласкаар*. Ук үн өскерлишкиннери тыва дылда аас чугаада нептереңгей ажыглаттынып турар.

 30. Сөзүглелден метатезага таваржып чоруур ажык эвес үннерлиг сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Долзат шөлээ акшазы ап чорааш, кожуун төвүнден чаа келген. Ажылчын комитеди Чедерже дыштанып, эмнедир путевка саналдаарга албаан: оглунуң дыштанып келир үези чедип келген. Шөлээзинде оглунга эки аъш-чем хайындырып берип, бажыңыңга олулар бодаан. Ооң сагыжыңга оглу чаактары соолбураарып¹ киргилей берген, арган шиш куу чүве келир ышкаш болган. (*А. Даржай*)

Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы

1. Сөстү транскрипция-биле бжиир.
2. Үжүктер болгаш үннерниң санын тодарадыр, дүүшпейн барза, тайылбырын бээр.
3. Сөстөрни слогтарга чарар.
4. Ажык үннерниң характеристиказын бээр: адаттынарының аайы-биле (кыска, узун, өк-биле адаар); дылдың одуруунуң аайы-биле артыы одуругнуң (*кадыг*), мурнуу одуругнуң (*чымчак*); эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле (*эрин-биле адаар, эрин-биле адавас*); аастың ажыттынарының аайы-биле (*делгем, кызаа*).
5. Ажык эвес үннерниң характеристиказын бээр: адаарының күженишкениниң аайы-биле (*күштүг, кошкак, эң кошкак / аяар*); ыыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле (ыыткыр, дүлей).
6. Үн өскерлишкыннерин айтыр (ассимиляция, диссимиляция, метатеза, протеза...).

§ 8. Слог. Тыва дылда ударение

 31. Сөзүглелди номчунар. Бирги абзацта домактарны слогтарга чарып бжиңер. Оларның хевирлерин айтыңар. Көжүрүп бжиңири база слогтарга чарары дүүшпес сөстөрни сөзүглел иштинден тывыңар. Тыва чоннуң шагдан тура сагып чорааны чаагай чаңчылдарының дугайында чугаалажыңар.

Чер-ие! Бо болза тываларның черге чалбарган сүзүк сөзү-дүр. Муң-муң чылдар дургузунда тыва чон малын өстүрер одарларлыг ховуларын, артышсыг тайгаларын, өгбелериниң сөөгүн салган чевеглерин, баглааш тургускан ак-ак өглер тиккен черлерин ыдыкшыдып база аңаа чүдүп чораан.

Черге чүдүүрү дээрге ажы-төлдү черин камгалаар, черге ынакшыыр болгаш көк дээр адаанга аас-кежиктиг, бай чурттаар кылдыр чажындан-на тура чаңчыктырары болур. Ынчангаш шаг шаандан тура тыва кижини буттарын көдүрө аарак кылаштаар, довурак буртулатпас, черже кайы-хамаанчок бистиг чүве кадавас, черже кайы-хамаанчок дүкпүрбес чораан. «Кижиниң үш-үдүрүм дүкпүрген чараазыңа аза-четкер тодуп, кижиден катап база чемиш манап, ол кижини кезээде эдерип чоруур апаар» — деп, өгбелеривис чагыыр чораан.

Ол ышкаш кайы-даа чоннуң культуразында чараа дүкпүрер чорук культурлуг нормаларга дүүшпейн турар. А тыва национал этикетте үй-балай черже чараазын дүкпүрери шуут хоруглуг. Эртемденнерниң бадыткап турары-биле, кижиниң чараазында 300–500 хире янзы-бүрү вирустар болгаш бактериялар бар.

Өг-бүлеге, хөй-ниити черинге бодун алдынарының ниити чурум-сагылгазын хажытпайн чоруур болза, кижини каяа-даа эпчок байдалга таварышпас, чоруу чогуңгур болур. Салгалдарывыс, Чер-ие-висти хүндүлөп, хумагалыг болуп, чаа төрүттүнген чаштарның бирги базымнарын кылыр ыдык черивисти силиг тудуп, ниити культуравысты бурунгаар хөгжүдээлиңер! *(Тыва үндезиниң культура төвүңүң социал арнындан)*

Өкпеден үнген агаарның чаңгыс идии-биле ийи болгаш оон хөй үннерни адаарын **слог** дээр: *тай-га, чал-ба-рыг*. Ооң үндезинин ажык үн тургузар, ынчангаш сөсте каш ажык үн барыл, ынча слог турар. Тыва дылда слог **ажык** (ажык үнге төнер) болгаш **хаалчак** (ажык эвес үнге төнер) болур: *ча-да-ган*.

☞ **32.** Шүлүктү аянынг номчунар. Домакта сөстөрни слогтарга чаргаш, оларны шын көжүрерин тайылбырлаңар.

Хылыш тутса — начын маадыр,
Хымыш тутса — холу чемзиг,
Ине тутса — уран-шевер,
Игил тутса — уян ырлыг
Бора-Шээлей, Бора-Шээлей,
Бодалымда кады чор сен.

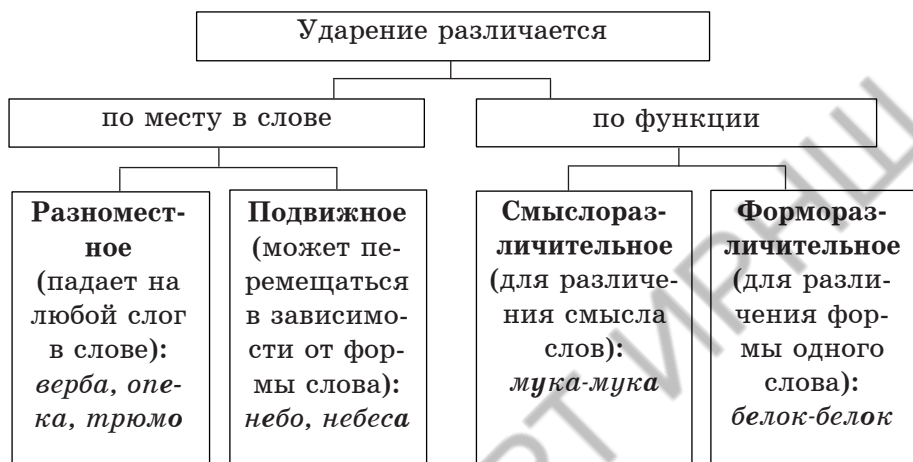
(Е. Танова)

Сөсте кандыг-бир ажык үнү азы домакта кайы-бир сөстү өскелеринден күштелдир адаарын **ударение** дээр, ынчангаш тыва дылда ударение **күштүг** болур. Тыва дылда сөс ударениези колдуунда доктаамал сөөлгү слогка турар: *даг, даглар, дагларывыс*. Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда сөстүң ударениези сөөлгү слогунга дүүшпейн баар таварылгалар бар (ылаңгыя мурнуу-чөөн диалектининг эдилекчилерининг чугаазында): 1) кылыг сөзүнүң болбас хевирининг кожумаа немежирге, ударениени ол бодунче тыртыптар: *келбеди, хонмады*; 2) чүве адының **углаарының** болгаш **үнерининг** падежтерининг кожумактары немежирге, ударение дазылга артып каар: *сан, санче, сандан*; 3) **үдекчи деепричастие** кожумаа немежирге, ударение мурнунда слогка артып каар: *төнмүшаан, салбышаан*; 4) кылыг сөзүнүң **кызыгаарлаар наклонение кожумаа** немешкенде, ударение мурнунда слогка хевээр артар: *келгижемче, санагыже*; 5) сөс каттыжышышкынынга дузалал сөстөргө ударение турбас: *салып каг, сыйт дээн*.

⚠ **33.** Үлегер домактарны номчунар. Сөс ударениезин болгаш утка ударениезин демдеглеңер. Утка ударениези таваржып турар сөстүң адаан шыйыңар.

1. Арга-ыяшты хат шимчедир,
Ажылчы чонну шын шимчедир.
2. Дазылдыг-даа болза, турлур,
Дагалыг-даа болза, таяр.
3. Балды чокта, ыяш чардынмас,
Башкы чокта, эртем билдинмес.
4. Төрүттүнген черининг довураа — эртине,
Төрээн иениң сүдү — аржаан.

  34. Орус дылдың ударениезиниң хевирлери болгаш хүлээлгелериниң дугайында бердинген схемага даянып алгаш, харылзаалыг чугаадан тургузуңар. Тыва дылдың ударениези-биле деңнеңер.

§ 9. Шын адалганың нормалары

  35. Дараазында сөс каттыжыышкыннарын кичээнгейлиг номчуңар, шын адалга нормаларыңга дүүшпес сөстөрни тыпкаш, шын бижилге дүрүмүңге чагыртып, эде бижинер.

Бергедээшкинге таваржыыр, алыскак сеткилдиг, савың-биле чунар, анчаар кылыр, дүүн кээлбээн, оларга ярыыр, бертиңерде кижини, аалынче чаныскаар, бодалгага мергедээр, чүгүр даараар.

Орфоэпия (< грек дылдан *orthos* — дорт, шын, *epos* — чугаа) — шын адаарының нормаларын өөренири дээн. Орфоэпия дээрге үннерни шын адаарының болгаш сөстөргө ударениени шын ажыглаарының дугайында дыл эртеминиң адыры болур. Ооң сорулгазы — шын адаарының нормаларын шинчилеп тывары болгаш оларны быжыглаары.

 36. Номчуңар. Орфоэпия нормаларыңга дүүшпейн чоруур сөстөрни тывыңар, оларны литературлуг нормада ажыглаттынып турар сөстөр-биле солааш, домактардан чогаадыңар. Литературлуг норма деп чүл дээрзин сактып чугаалаңар. Бердинген сөстөрниң темалыг бөлүүн тодарадыңар, оларның уткаларын тайылбырлаңар.

Хережээн, кырган авай, чеңгей, күдээ, кудагай, честей, кат-ие, прези, даай, хунам, даай-ава, увам, херин.

 37. Шүлүктү шын адалганың нормаларын сагып тургаш, аянныг номчунар. Хөй сек орнунга түңнекчи сөстөрдөн тып, киир бижирер. Хуу чүве аттарын кандыг терминнер-биле адаарын тодарадыңар. Нарын чүве аттарының шын адалгазынче кичээнгейни углаңар.

ТЕС-ХЕМ КОЖУУН

Кызыгаарда Кызыл-Чыраа,
Кыдык черде О-Шынаа,
Кара-Хөлдүг Ү-Шынаа,
Кайгамчыктыг Самагалдай,
Шуурмак, Берт-Даг, Чыргаланды —
Шупту Тес-Хем ...

Хары чытпас Кара-Бош-Даг,
Хайыракан, Алаак, Бай-Даг
Хажыызында кырган Агар,
Хамар, Серлик, Сайгын, Бай-Даг,
Хаан болган Танды-Уула —
Хамык ... — Тес-Хем ол-дур.

Ужарлыг-Хем, Теректиг-Хем,
Успа-Хөлче углаан Тес-Хем,
Хараалыг-Хем, Шивээлиг-Хем,
Калдак, Шуурмак, Шураштыг-Хем,
Дыттыг, Сайлыг, Арысканныг...
Дыка хөй ... — Тес-Хем ол-дур.

Чооду, шалык, сартыыл, оюн,
Чолдак соян, акаа соян,
Өөлет болгаш өске-даа чон
Өөрлөшкөн, төрөлдөшкөн —
Амбын-ноян аймаа долган
Алдарлыг чер — Тес-Хем ол-дур.

(Ч. Кара-Күске)

 38. Үн доктаашкыннарын сагывышаан, домактарны аянныг номчунар. Бижири болгаш адаары дүүшпейн барып болур сөстөрни ушта бижирер. Сөс эгезинде турар ажык эвес үннерниң адалгазынга үндезилеттинген чижектерден тывыңар.

1. Мээң чепсээм — аът кудуруундан кадып алган хыл, ону бир кулаш хире чиңге хаакка сыптап алган мен. *(М.К-Л.)* 2. Дус биле таакпы кижиден харамнанмас, чүге дээрге аштап өлгөн кижиниң хойнунга дус биле таакпы чыткан чүве дээн. *(В.М.)* 3. Улуг оглум одаар кургаг будук чыып, аргаже киргеш, сегиртип тургаш, коданны база дузактап эккелди. *(А.М.)* 4. Бажыңымче далашкаш, ажылды дүргөн төндүрүксээрим-даа аттыг. *(С.Л.)* 5. «Хол-будунуң тудунгуру аажок кижичорбадыва» — деп, Хажытпаа Сереновна кадайны оожуктурган. *(А.Д.)*

§ 10. Тыва орфографияның принциптери

 39. Домактарны аянный номчуңар. Ийи үн илередир й үннүг ажык үжүктөр кирген сөстөрни ушта бжиңер, оларның шын бжилгезиниң дүрүмүн тайылбырлаңар.

1. Даң ха...зы чырып келгенин эскербейн барып-тыр мен (С.С.).
2. Бир-ле стол артындан шимээн үнүп келирге, башкы холун а...р көдүргеш, ынаар эргиле бээрге, шимээн дораан чавырлы берген (М.К.-Л.).
3. Башкы чүнү-даа бодап четтикпээнде, дүнекиниң аалчызы хоюн арта баскаш, ооң чанында чедип келген (С.С.).
4. Та чүге ындыг чүве ийик, кумзаттың кончуг чоон үнү Үрбүн-Кашпал хаяларынга барып чаңгыланып, кулак уюкталдыр кооңайнып турар. (А.Д.)

 40. Тоолчургу чугааны номчуңар. Үжүү болгаш үнү дүүшпес сөстөрни тыпкаш, ийи аңгы бөлүккө 5-5 чижектен ушта бижээш, тайылбырлаңар.

ТӨРЕ-ХӨЛ

Тес-Хемниң ол чарыында ховуда Төре-Хөл шаанда өске аттыг турган. Соян аймак Тес-Хемниң мурнуу эринден Көгей азы Хаан-Көгей сынынга чедир чурттап чорааннар. Шаанда моолдар мал оदारладыр оът-сигенниг, суг-суггаттыг черлер дээш тываларның шагдан бээр чурттап чораан черлерин былаажы берген дижир. Маргышты ук черниң эрге-чагырга тутканнары үзе шиитпирлеп чадашкаш, Манчы хаан черинге четкеннер. Ол чаргылдажышкынга тываларны Бүргүтей чаңгы деп соян кижини баштап чораан. Хаан черинге чаргызын үстүрүп алыр дээш чеде бээрге: «Кандыг черлер дээш чаргы-чаалы үндүрүп келген улус силер?» — деп Бүргүтейден айтырган. Бүргүтей: «Хаан-Көгей биле Агар деп ийи тейниң аразында эзеңги таваа хире хөл дээш. Ол бистиң тываларның ада-өгбелериниң шагдан бээр чурттап келген чери чүве ийин» — деп, Бүргүтей харыылаан.

— Кайы хире хөл дидиң? — деп, хаан катап айтырган.

— Төрийн таваг шиг — эзеңги таваа хире хөл — деп харыылап-тыр.

Оон бээр-ле ол хөлдү Төрээ-Нүүр — Төре-Хөл деп адай берген дижир. Ийи тейлер аразында хөл деп олурганы тейлер дээрге Хаан-Көгей сыны биле Агар даан ынчаар адап турган кижини бооп-тур.

Төре-Хөл четкен силер бе? Кайы кожунунуң девискээринге хамааржырыл? Тываның картазындан тыпкаш, айтыңар. Төре-Хөл дугайында кандыг тоолчургу чугаалар, чогаалдар билир силер?

Тыва дылдың орфографиязының принциптери:

Фонетиктиг принцип сөстөрни дылда канчаар адаарыл, ынчаар бижиирин негээр: *төш, белдир*.

Морфологтуг принцип ёзугаар сөстү бижиирде, ооң үн тургузуун барымдаалаар, ынчангаш дазыл, чогаадылга, хевир өскертир болгаш өскертилге кожумактары турар: *көгү=д=ер, мал=чын=ның, ном=чу=тун=гула=ңар*.

Чамдык сөстөрниң адалгазы дөмейлежи берген таварылгада, оларны чүгле тургузуун барымдаалап эвес, а адалгазын база көөр: *карт (чүзү? карты, чүнүң? карттың)* ону **фонетика-морфологтуг принцип** дээр, тыва дылда ол шын бижилгениң кол принциви болур.

Фонетика-морфологтуг принцип сөстүң чүгле үн тургузуун, оларның өскерлирин, солчурун эвес, ооң морфологтуг тургузуун (дазылга немежир сөс чогаадыр, хевир тургузар кожумактарын) база өөренип көөр. Чижээ: *көгер* (< көк=ер), *хеви* (< хеп=и).

Чаңчылчаан принцип ёзугаар шын бижиир сөстер эвээш эвес таваржып чоруур. Орус дылдан үлегерлээн сөстер тыважыдыр адаттына берзе-даа, оларны чаңчылчаан принципке үндезилеп орус орфография ёзугаар бижиир. Сөс эгезинге ыткырзымаар, кошкак адаттынып чоруур, ынчалза-даа чаңчыл ёзугаар база эге хевирин барымдаалап дүлей үн-биле бижиир сөстер база ук принципке үндезилеттинген болур: *Тыва, Тес, тудуг > тут, тепкииш > теп*.

41. Сөзүглелди номчуңар, фонетиктиг, морфологтуг, фонетика-морфологтуг болгаш чаңчылчаан принцип ёзугаар шын бижиир сөстөрни тус-тузунда ушта бижиңер, дүрүмүн тайылбырлаңар.

Кедек талазында демир өңнүг, кызыл хаяларлыг Кара-Кожагарның бели төнерге, бедик эвес хола-хараганнар ында-мында тарамык үнгүлдэн. Олардан ырак эвесте, кайыын бээр чүве көстүп турар бора тейниң мурнунда, кажан шагның эрги чуртунда, чавыт терек бажың мурнунда баглааш чааскаанзыргай апарган турган. Чавыт бажыңның чөөн талазында, мырыңай ооң-биле кожа өг орну көзүлген, а оларның артыгы талазында үр үеде чыгылып келген мал өдээ дискек караа чедир кылыннап келген, дөстөк кара апарган, бир кыдыы чашпан, сиген

дуй үне берген, ханы-даа эвес, делгем-даа эвес оңгарже көшкеленип кирип чыткан. Бир шагда ооң орнунга мал-маган кажаалары турганы илдең. (Ш. Куулар)

42. Тыва орфографияның принциптерин сагып, «Тыва дыл хүнүн мээң билип турарым» деп темага угаап боданыышкын хевиринге чогаадыгдан бжиңер. Сөзүглелден ук принциптер аайы-биле шын бижилгези нарын сөстөрни тыпкаш, дүрүмүн чугаалаңар.

ЛЕКСИКА БОЛГАШ ФРАЗЕОЛОГИЯ

§ 11. Тыва дылдың сөс курлавыры

Дылда бар бүгү-ле сөстөрни азы дылдың сөс курлавырын өөренир дыл эртеминиң бир адырын **лексикология** дээр. Ооң адырлары: **семасиология** — сөстүң уткаларын болгаш ол уткаларның өскерилгениниң дугайында өөренир; **ономасиология** — чүвелер болгаш болуушкуннар аттары өөренир; **этимология** — сөстүң тывылган угун тодарадыр; **лексикография** — словарьларның хевирлерин болгаш тургузуун өөренир адыр; **фразеология** — быжыг сөс каттыжыышкыннарын өөренир.

Лексика — дылдың эң делгем, шимченгир адыры, ооң өөренир кол кезии — **лексема**. Лексемага чүгле тускай утка илередир сөстөр (тускай чугаа кезектери) хамааржыр, а дузалал чугаа кезектери лексема болбас — олар грамматиктиг утканы илередиринге киржилгелиг. Чижээлээрге, *Чаа өөредилге чылы эгелээн.* — бо домакта 4 сөс, 3 лексема бар. *Өөредилге чылы* деп нарын сөс чаңгыс утканы илередир болганда, ол чаңгыс лексема болур.

Сөстүң чугула демдектери:

- 1) турум үн бүдүштүг, ол үннерден /үжүктөрдөн тургустунар;
- 2) сөс лексиктиг уткалыг;
- 3) сөс грамматиктиг бүдүштүг, грамматиктиг хевирлерлиг болур.

43. Дараазында сөстөрниң лексиктиг уткаларын «Тыва-орус словарь», «Тыва дылдың тайылбыр словарьн» ажыглап тайылбырлаңар. Ук сөстөрниң кандыг темалыг бөлүккө хамааржырын тодарадыңар.

Оларны ажыглавышаан, «Тайгага» деп темага харылзаалыг чугаадан тургузунар.

Аглаар, сегиртир, хайыр, таңды, олча, кежик, мыйгак, боо, дузак, какпа, хараал, кужур.

44. Шүлүктү номчааш, ооң темазын болгаш кол бодалын тодарадыңар. Тыва дылдың тайылбыр словарын ажыглап, аңгылаан сөстөрнүң лексиктиг уткаларын бижип тайылбырлаңар. Үстүнде таблицага даянып, оларга тааржыр чижектерден тывыңар.

СҮЗҮГЛЕЛИМ

Тываларның тыны тудуш
Сүзүглели чоғум чүдел?
Тыва кижичоргааралы
Сүлде-куду, ыдыы чүдел?

Авыралдыг Таңдызында,
Арттарының оваазында,

Аржааннарда, саңнарында,
Айдызаныр артыжында.

Сагызын дег хумагалыг
Чаңчылдарда, ужурларда.
Бурун шагның Шагаазында,
Буян өргээн шажынында.

Тываларның сүзүглээни
Тыны тудуш ыдыы чүдел?
Тыва кижии омакшылын
Кыптыктырар соруу чүдел?

Оглаа-дайлар девиржиинде,
Ойтулааштың оюнунда,
Экер-эрлер хүрежинде,
Эзир самы — девижинде.

Авазының өпей ыры,
Ааттыңан **кавайында**.
Анай-хенче **инчееэнде**,
Аъттарының баглаажында.

Хөрек-чүрек хөлзедип кээр
Хөөмей, сыгыт, каргыраада.
Өгбелерниң **бөдей** өөнде,
Өндүр чурту — Тывазында.

(Ч. Чульдум)

! ✎ **45.** Сөзүглелди номчааш, бердинген план ёзугаар ооң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

План:

1. Сөзүглелде шупту сөстөрниң утказы билдингир-дир бе? Утказы билдинмес сөстөр бар болза, оларны ушта бижип алыңар.
2. Билдинмес сөстөрниң лексиктиг утказын «Тыва дылдың тайылбыр словарын» ажыглап база улуг улустуң дузазы-биле тайылбырланар.
3. Чамдык сөстөрниң утказы чүге билдинмес болганының чылдагаанын чугаалаңар. Ук сөстөрни кандыг термин-биле адаарыл?
4. Оларны сөзүглелде кандыг сорулгалыг ажыглаанын тайылбырланар.

Тываны 1763 чылдан 1921 чылга чедир он үш амбын ноян чагырып келген. Амбын ноянна — Тываның бүгү кожууннарының дээди чагырыкчылары. Олар дивизия командири эргелиг, мээрең-чаңгы дужаалдыг, кызыл шуру чиңзелиг, 8 бичии тукчугаштыг улуг кызыл туктуг, чес таңмалыг турганнар. Амбын ноянның бирги дузалакчызы — кожуун чалаңы бүгү кожууннарга хамаарышкан айтырыгларны харыылаар (кожууннар нояннары база амбын ноянның бирги дузалакчылары болур). Олар таңма чериниң азы чызаанның чагырыкчызы албан-дужаал айтырыгларын, мээрең — суд, иштики болгаш даштыкы харылзаалар айтырыгларын, хаалар — хүн бүрүнүң даалгаларын күүседир хүлээлгелиглер. Амбын ноянга ээлчег аайы-биле кожуун бүрүзүндөн он-он янзы-бүрү эргелиг кижилер бараан болуп турганнар. Баштайгы үш амбын ноян моол кижилер турган, артканнары — тывалар. Амбын нояннарының чагыргазының үезинде кожууннар аразында харылзаалар быжыккан. Тыва улус тускай

девискээрлиг, культуралыг, дылдыг, чаңчылдарлыг чаңгыс аай чон кылдыр хевирлеттинген.

(«Тыва дугайында 99 айтырыгга харыы»
деп номдан)

  Тываның амбын нояннарының дугайында презентациядан кылгаш, дыңнадыгдан кылыңар.

  46. «Амгы тыва дылдың сөс курлавырының сайзырап, байып турар аргалары» деп темага шинчилел ажылындан кылыңар.

§ 12. Сөс болгаш ооң уткалары

Тыва дылда сөстөр **чаңгыс** болгаш **хөй, дорт, доора** болгаш **көжүргөн** уткалары болур.

Чүве, болуушкун, кылдыныгга ат берип турда тывылган утканы сөстүң **дорт утказы** дээр: *кежиг — агып чыдар сугну (хемни) кежер чер.*

Кандыг-бир чүвениң, болуушкуннуң, кылдыныгның дөмей демдээ, кылдыныынга дөмейлеп өске чүвеге бергенинден тывылган утканы сөстүң **доора утказы** дээр: *Дөстүг. — 1. Кандыг-бир дөзү бар. Быжыг дөстүг сиген. 2. Уктуг, төөгүлүг, харылзаалыг. Өпей ыры улустуң эртип келген амыдыралы-биле тудуш дөстүг. 3. Чылдагаанныг, ужурлуг. Чоннуң үе шаандан бээр Бай-Тайга деп адап чорааны ханы дөстүг.*

Дириг чүвеге хамаарышкан демдек, шынар, кылдыныгны дириг эвес чүвеге, дириг эвес чүвениин дириг чүвеге берген утканы сөстүң **көжүргөн утказы** дээр: *хем удуур, хат улаан.* Көжүргөн уткалыг сөстөр колдуунда чечен чогаалдарга овор-хевирлер тургузарынга ажыглаттынып чоруур.

 47. Бердинген домактардан чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни аңгылап бижээш, тайылбырын бергеш, чижектер-биле бадыткаңар.

1. Долзат эрткеш, аптара баарынга олуруп алган. (А.Д.) 2. Долзаң базырыглар, адаккы багларын эжип алган. (Э.Д.) 3. Эрткен хүннерниң аар базыышкыннары, бүгү-ле бергелери ооң сагыш-сеткилинден хайлы берген. (А.Д.) 4. Холунда бизи чок карандаштың бажын дыргактары-биле дашкаар чара туткулап, «сүвүртүп» алган. (С.Т.) 5. Өгнүң өрегезиниң баан эжикте эккеп каан. (Тоолдан) 6. Хадың, талдан

айыыр, дырбааш чазап турда, бир амыр. (К.М.) 7. Эрлер ол-ла чоруп олура, бир алаакка үне чортуп келген. (Л.Ч.)

 48. Сөзүглелди аянынг номчуңар. Хөй уткалыг сөстөрни ушта бижээш, уткаларын тайылбырлаңар. «Тыва дылдың тайылбырлыг словарын» ажыглаңар. Кирилде сөстөрлиг домакты тыпкаш, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Тараа чер өңүн былаап бар чыткан. Аалдар ооруг тырта Алаак-Бажы, Үш-Тей баары ынчаар көктүг-шыктыг чайлагларже буу-хаа көже берген. Ында хонгулапкан өглерге дөжек-ширтект-даа салган херээ чок ышкаш сагындырар: чаа үнген оът-сиген, чечек-бүрүнүң хоюг чымчаа дээрге маңнык-торгу-ла!

Ол шагда бичии кижиниң хамыкты мурнай өөренип алза чогуур бир чугула эртеми — хөй кадарары. Ынчангаш шээр малды колдуу-ла бичии оолдар, уруглар кадарар. Ол үениң уругларынга хой кадарары дег таалал, ол хире өөрүшкү база чоргаарал белен турбаан: бирээде, шору кижии апарганы ол, ийиде, кожа аалдарда кадарчы эш-өөрү-биле ужуражыр, хөөрежир, ойнаар болгай. (М. Эрген)

 49. Сөзүглелден доора болгаш көжүрген уткада ажыглаттынган сөстөрни ушта бижир, уткаларын тайылбырлаңар. Составтыг ат сөстүг сөглекчилиг домактарны тыпкаш, харыңарны бадыткаңар.

Дээрде хүннүң караа чоорту изип, тайгалар көгерти дүдүскектеп эгелеп чорда, кызыл үер төктүп-ле баткан. Ол баштай дамдылардан эгелээн. Оон дамырактарга келген. Оон хемнерге келген. Оон Улуг-Хемге кээп каттышкан соонда, кызыл үер-биле эннежир күчү чок кыннып келген.

Улуг-Хем хайнып-мөөреп, көвүктелип-саарыгланып чыткан. Оруунга таварышкан моондактарны чүлгүй шаап, дош бадып турда, ызырнып калган озаңарны аштап, ирик чудуктарны, өл черзилерни арыглап, хая-дашты безин үттээринден чалданмаан. Тар септерни алгыдыр шаап, ээтпек уннарны дорттап, бодунга эптиг, чаа унну аштап турган. Чаа орукту шилип алганы ол.

Чаа ун Улуг-Хемге таарымчалыг болур. Ол дээш Улуг-Хем чаңгыс эвес чыл шаан төдүп, күжүн чарыгдап, месилдежип келген. Адак сөөлүнде, тиилеп үнген.

Улуг-Хемниң туюлунга чедир каастанып, чаагайжыттынып алганы база ол эвес. Ол ам-даа чаарттынар, селиттинер, септеттинер. Аңаа

ужарлар, саарыглар, кызаалар ам-даа таваржыр. Улуг-Хем оларны бьяап-ла ажып эртер, чаныш-сыныш дивес. (К.-Э. Кудажы)

! ✎ **50.** Тыва улустуң тоолчургу чугаазын номчунар. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарыңар. Аңгылаан сөстөргө синонимнерден тып бижичер.

ЭЛДЕПТИГ АҢ

Бурунгаар Качыкка чазын, көк үнүп турда, даг баары оргулаашка кезек эликтер оъттап үнүп келгеннер. Көрүп олуларымга, оларның аразында, улуг молдурга дег хулбүс өскелеринден ылгалып тур. Тейинде чаңгыс калбак мыйыстыг. Ийи мыйыстың бирээзи-даа эвес, баш тейиниң кырында куу шет дег чаңгыс мыйыс. Чаңгыс боорда артында хүнге чайынналып турар. Сезингеш, аңнарже боо-даа углавайн чоруй бардым. Мындыг элдептиг аңны чанындан көргөн-дир мен. Ол аңның алдынналган кылаңнааш калбак мыйызы сагыжымга бүгү назынымда арткан. Чер-оранның хаая таваржыр ындыг аңнарын аңнап болбас дижир болгай.

§ 13. Лексиканың тывылган угу. Тыва дылдың лексиказының ажыглалы

Тыва дылдың лексиказы тывылган угунуң аайы-биле **ниити түрк, улегерлеттинген лексика** деп аңгылаттынар.

Ниити түрк лексика тыва дылдың сөс курлавырының кол өзээн тургузуп турар. Оларга **сан аттары:** бир, ийи, он, чүс, муң; **өң-чү-зүн илередир сөстөр:** ак, кара, көк; **дириг амытаннар аттары:** аът, буга, арзылаң, адыг, бөрү; **бойдус болгаш ооң болуушкуннарын илередир сөстөр:** дээр, чер, сылдыс, хар, суг; **ат оруннары:** мен, кым, канчаар дээш оон-даа өске сөстөр хамааржыр.

✎ **51.** Сөзүглелди номчунар. Ниити түрк сөстөрни ушта бижичер.

Ой-ой, оой! Таңды тос кожуун девискээринде аттыг-сураглыг эрте-бурундан бээр Бег-Хем, Каа-Хем ийи хем каттышкаш, Улуг-Хем, харын мырай Эне-Сай деп алдаржаан. Ооң дараазында кирип сурагжаан хем — Хемчик бо чүвең иргин.

Хемчикке эннежир өске ындыг узун, байлак, чараш хемнер ховар!
Тываны даглыг хемнерниң чурту дээри черле таварылга эвес.
Таңды, Саянның тос чүгүнден чуглуп баткылаан, адап, санап четпес
чүс-түмен кандыг-кандыг көрүштүг хемнер чок дээрил?! Олар шупту-
ла тус-тузунда боду онзагай аажы-чаңныг. А Хемчик оларның
кайызынга-даа дөмейлешпес деп болур. (С. Сарыг-оол)

Үлегерлеттинген лексика бодунуң ээлчээнде **ийи бөлүккө** чарлыр: 1) **моол дылдан** болгаш ону дамчыштыр өске дылдардан үлегерлеттинген сөстөр; 2) **орус дыл** болгаш ону дамчыштыр өске дылдардан үлегерлеттинген сөстөр.

Моол болгаш тыва улус шаандан бээр кожа-хелбээ чурттап келген, оларның амыдырал байдалы, ажил-агыйы, шажын-чүдүлгези дөмей болганындан тыва дылдың сөс курлавырында моол дылдан үле-герлээшкinner хөйү-биле ажыглаттынып турар.

Моол дылдан үлегерлеттинген сөстөр тыважыдыр адаттынар, ынчангаш оларны тыва орфография дүрүмнерин **ёзу**гаар бижиир.

Моол дылдан үлегерлеп алган сөстөр дараазында тускай демдектери-биле ылгалып чоруур:

- **н, й, я, е, ё** деп үннер **сөс эгезинге** ажыглаттынып чоруур;
- **-л, -лда, -чын, -тан** чергелиг кожумактар моол уктуг болур;
- **хөй слогтуг сөстөрниң** бары.

Моол дылды таварыштыр **кыдат, төвүт** дылдардан үлегерлеп алган сөстөр тыва дылда хөйү-биле ажыглаттынып турар.

52. Үзүндүнү номчуңар. Моол дылдан үлегерлээн сөстөрни оларның ылгавыр демдектерин барымдаалап, үш бөлүккө аңгылавышаан, ушта бижиңер. Ук сөстөрниң лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар.

Дүжүметтер — шуптузу дарлакчылар, ынчалза-даа чонунга бол-чур, яды араттарны кээргээр, оларга аар үндүрүг-каайлы онаавас байлар база турган, аарыг-аржык кижилерни ак сеткилдиг эмнээр ла-ма-хамнар база турган. Бүгү Тывада хувискаалдың херээнге бердин-ген феодалдар, ламалар, хамнар ийи-чаңгыс эвес, арбын болдур ийин. Олар эрги шагга эрги ёзу-биле бараан бооп чорааннар-дыр, чаа шагга чаа ёзу-биле бараан бооп эгелээннер-дир. (К.-Э. Кудажы)

Тыва дылдың сөс курлавырында **орус дылдан үлегерлээн** сөстөр делгеренгей ажыглаттынып турар. Тыва национал бижик тыптыр мурнунда олар аас чугаа дамчыштыр үлегерлеттинип турган: **сапык** (сапог), **аңмаар** (амбар ~ погреб), **Чоодур** (Фёдор) дээн ышкаш.

Национал бижик тургустунган соонда, орус дылдан үлегерлеттинген сөстөр делгереңгей ажыглаттынып эгелээн, оларны орус орфография дүрүмнери ёзугаар бжиир кылдыр доктааткан: *школа, космонавт, телевизор, студент* дээш оон-даа өске. Амгы үеде ниитилелдин хөгжүлдезиниң аайы-биле чаа сөстөр орус дылдан, ону дамчыштыр **европа** болгаш **өске-даа чоннарның дылдарындан үлегерлеттинип**, хүн бүрүде ажыглаттынып, тыва дылдың сөс курлавырын байыдып чоруур.

 53. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Ниити түрк болгаш үлегерлеттинген сөстөргө 2-2 чижектен ушта бижээш, харыынарны бадыткаңар.

Бистиң кайывыс-даа бо суурга келгеш, ыңдыг-ла үр болбаан. Мында чурттакчылар-биле эки таныжып четтикпээн бис. Мээң эжим амдызында чаңгыс-даа өске бажыңче кирбээн, мен-даа хөй бажыңнар кезивээн мен. Мелькинниң төрелдери староверлер-дир. Олар анаа кижилерден онзагай аажылыг джир чүве: салын чүлүвес, хан үндүр-бес, таакпылавас, чиир чеми-даа бир янзы, бажыңыңга кире бээрге, кижини арнынче көрбөс, чугаалашпас дээш оон-даа өске. **Шынап-ла ыңдыг болза, оларже кижини кайын чоокшулай алыр, кижини-даа кайын олар тоор.** (С. *Сурцун-оол*)

 Тыва дылда өске дылдардан үлегерлеттинген сөстөрниң чижектерин дыл эртеминиң доктору Б. И. Татаринцевтиң «Тыва дылдың этимологтуг словарындан» ушта бижээш, эштериңерге таныштырыңар. Эртемден дугайында медээлерден интернет четкизинден тыпкаш, презентация ажыглап, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Тыва дылдың лексиказын ажыглалының аайы-биле **үргүлчү, ховар** болгаш **кызыгаарлыг** ажыглалдың деп аңгылаар.

Үргүлчү ажыглалдың сөстери хүн бүрүде кижини бүрүзүнүң чугаазында ажыглаттынып турар, олар тыва дылдың сөс курлавырының кол өзээн тургузуп турар.

Дылда мурнунда ажыглаттынып турган, амгы үеде шоолуг ажыглаттынмас азы өске сөс-биле солчу берген болгаш чаа тыптып кээп, ажыглалче кирип турар сөстөр бар. Оларны **ховар ажыглалдың сөстери** дээр. Ук сөстөр **эргижирээн сөстөр** болгаш **неологизмнер** (чаа сөстөр) деп ийи бөлүккө аңгылаттынар.

Эргижирээн сөстөр бодунуң ээлчээнде **историзмнер** болгаш **архаизмнер** деп бөлүктерге чарлып чоруур. Амыдыралдың байдалының аайы-биле сөстүң илередип чорааны чүве, болушкун амгы ү

еде ажыглаттынмастай берген, ынчалза-даа ооң ажыглалы төөгүден, ылаңгыя чечен чогаалдардан билдингир болза, ук сөстөрнү **историзмнер** дээр: *дүжүмет, ноян, пионер*. Чамдык чүвөлөрнүң, болуушкуннарның эргиде адындан артык таарымчалыг чаа ат ты-вылгаш, чаа сөс-биле солуттунуп, **архаизм** апаар: *ойнаар-бажың — клуб, оттуг-терге — машина*.

 54. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчунар. Эргижирээн сөстөрнү тыпкаш, ийи бөлүккө аңгылап ушта бжиңер, оларның бот-боттарындан ылгалын тайылбырлаңар.

Бижикти өөренип эгелээри ындыг-ла белен эвес турган. Бижик өөредилгези болгаш чон ортузунга хайнып турар өске-даа ажылдар-ның бергелерин чер-черде аревэ үүрлериниң, арбан, суму даргалары-ның ол үедеги карак кызыл ажылдары тиилеп турган. Ажыл-херекке ак сеткилдиг, бердинген болур деп чүве ол-дур дээрзин кижилер ам биле берген. Ук бичии аал улуг сумунуң бир үлегер-чижээ болуп, өөрүшкү келгенинге хайныгып, бижик өөредилгезинге хүннүң-не чеден-сезен кижичи кээп өөренип турган.

Бижик бөлгүмүнүң төвү кызыл-өг белен болган. Ол, шынап-ла, онзагай болган: ооң иштинге чүс эвес, харын-даа чүс бежен кижичи кире берип болур. Ол үеде стол, сандай деп чүве бар эвес, чадыг-ширтек база чок. Ооң орнунга өг иштинге улуг дыттардан сойган шаңданың* чөвүрээзин өрү кылдыр чадыптар. Багай эвес чадыг. Чара шаап турган, сомнай чонуп каан калбак чартылар-биле дүжүксүмээр олуттар кылып каан. Сандайлары ол. Өгнүң дал ортузунда үш буттуг дээрбек тыва ожук бар. Ооң адаанга чадагай черге от салыр.

Чаа кызыл-өггө кичээлдер-даа эгелээн. Улуг-биче кижилер саазын, карандаштар хойлагылап, тыва тоннарының бир чедин берзенип каапкан, саазын, кыдырааштарын дөңмектеринде салып алган бижикти өөренип эгелээн. (*М. Мендүме*)

Ниитилел амыдыралының хүн бүрүдө өскерлип, чаа-чаа чүүлдерниң тыптып турары-биле чергелештир дылга оларны илередип адаар чаа сөстөр — **неологизмнер** — тыптып турар: *ковид, хитрейшен*. Чаа сөстөр кижичи бүрүзүнүң чугаазынга ажыглаттынып турар апаргаш, үргүлчү ажыглалдың сөстөрнүң курлавырынче шилчий бээр.

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери дээрге кайы-бир чер-девискээрниң чурттакчыларының азы кандыг-ла-бир социал бөлүктүң улунуң чугаазында ажыглаттынып турар онзагай сөстөр болур.

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери дараазында бөлүктөргө чарлыр: **диалектизмнер**, мергежил сөстери (**профессионализмнер**) болгаш **жаргонизмнер**.

1. Диалектизмнер — кандыг-бир девискээрниң чонунуң чугаазында ажыглаттынып турар сөстөр: *савың* — саван, *ярыжар* — соодажыр — чугаалажыр.

2. Профессионализмнер — кандыг-бир тускай мергежилдиг кижилерниң ажыл-агыйынга ажыглаттынар сөстөр болур: *фонентоскоп*, *рентген*, *диагноз* — эмчи кижиниң; *лексиктиг утка*, *литота*, *дыңзыгышкын* — тыва дыл, чогаал башкызының ажыглаар сөстери.

3. Жаргонизмнер — кандыг-бир социал бөлүктүң ажыглаары бок сөстөр: *саннар* — соталыг телефон дугаары, *зачётка* — студентилерниң *зачёт* болгаш экзаменге демдээн салыр дептер.

Терминнер — эртемниң кайы-бир адырынга хамааржыр чүвөлөр, болуушкуннар, билиглерни тода адаар сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары: *фонетика* — дыл эртеминиң үн системазын өөренир адыры. Терминнер колдуунда чаңгыс уткалыг болур.

! 55. Аңгылаан сөстөрниң тайылбырын номчуңар. Оларны кандыг терминнер дээрин тайылбырлаңар. Л. Кара-оолдуң «Тыва дылдың төрөлдөргүл терминнериниң тайылбырлыг словары» деп ажылынга даянып, бодуңарның төрөл аймаңар дугайында шинчилел ажылындан чорудуңар.

АВА [авай] лит. (Тув-РСл 1968, 31; Р-ТувСл 1980, 246); ТД, БД, М-ЧД, Тожу, К-Х, Тере-Х, Цяг, Хомду, Ц-Н, Монч.

1. *к.утк.* Өг-бүлениң уругларының иези, чаяакчызы;

2. *а.ч.* Өгнүң херээжен ээзин эр ээзи *уруглар авазы* (кадайым) деп адаар;

3. *эф.* Кыс адыг Б-Х, Ус ТД (Сарыкай 1971, 273).

АДА [аъда] лит. (ТувРСл 1968, 35; Р-ТувСл 1980, 351); ТД, БД, М-ЧД, Тожу, К-Х; Хомду, Цяг, Ц-Н; Монч.

1. *к.утк.* Өг-бүлениң уругларының ачазы;

2. *а.ч.* Өгнүң эр ээзин херээжен ээзи уругларым адазы (ашаам) деп адаар;

3. *д.утк.* Төрөл бөлүктүң адазы — кол, улуг кижизи;

4. Соңгу ада;

5. *д. утк.* Төрээн: ада чурт — төрээн чурту.

§ 14. Тыва ономастика

 56. Сөзүглелди номчуңар. Хуу аттарны тыпкаш, кайы бөлүккө хамааржырын тодарадыңар.

1930 чылдың частың адак айында, дээр-делегей аңдарылган-дүң-дерилген чүве дег, амыдырал хеп-хенертен өскерилген. Ооң Куу-Даг баарында кыштаанга, Хем-Белдирирге улуг хуралга олуржур силер деп, шериглер чедип келгеннер.

Чогум чүү хурал болурун олар билбес болганнар. Орукка ара хонуп чорааш, Кызылга кээрге, ону дорт-ла араттың революстуг намының төп хораазынга чедире бергеннер.

Намның төп хораазының чиңгине секретары Иргит Шагдыржап Буян-Бадыргыны хүлээп алгаш:

— ССРЭ-ден бүрүн эргелиг тускай чөвүлекчи келген, аңаа барып ужуражыр силер — дээш, ону өске шериглерге үдеткеш, совет чазактың төлээ черинче чорудупкан.

ССРЭ-ден чаа чөвүлекчиге ужуражыр сен дээш, Шагдыржап чорудуптарга, Буян-Бадыргының сеткилинге ынаныштыг идегел-даа, дүвүренчиг сезик-даа тыптып келген. Совет Эвилелинден чөвүлекчилерниң кандыг сорулгалыг келгенинден Тываның арат чазааның ажылы кандыг уг-шиглиг болуру, дарга-бошкаларның депшиири, халажыры улуг хамаарылгалыг апарганын ол эки билир. (*III. Суваң*)

Ономастика (грек дылдан *onomastice* — ат бээриниң уран аргазы) — дыл эртеминиң хуу аттар шинчилеп өөренир адыры. Ол дараазында адырларга чарлыр: **топонимика** (гр. *topos* — чер, *опута* — ат) — черлер аттарын (топонимнер) өөренир: *Улуг-Хем, Дөгээ*. **Антропонимика** (гр. *anthropos* — кижиге, *опута* — ат) — кижилерниң аттарын (антропонимнер) шинчилээр: *Кара, Алдын-Чечек*. **Зоонимика** (гр. *zoon* — дириг амытан, *опута* — ат) — дириг амытаннарның (зоонимнер) шола аттарын өөренир: *Дугур-Мыйыс, Эзир*. **Космонимика** (астронимика) — октаргай делгеминиң объектилериниң (космонимнер) — сылдыстар, планеталар аттарын өөренир: *Үгер, Чеди-Хаан*. **Теонимика** — бурганнар аттары, шажын номнарының аттарын (теонимнер) өөренир: *Будда, Намзырай*. **Этнонимика** — төрөл аймактар, чоннар аттарын (этнонимнер) өөренир: *кол, куулар чооду*.

57. Домактарда хуу аттарны тыпкаш, бөлүктөргө аңгылап ушта бижирер. Оларның уткаларын тайылбырлааш, морфемаларга чарыңар.

Бии-Хемниң Тарлаг аксынга — Өөктүң Кара-Ыяшка тывалар, орустар кады чурттап турганнар. Черле ынчаш орус улустуң чурттаар чер кылдыр эге баштай Бии-Хемни шилип ап турганы таварылга эвес. Тыва кижии болза черниң кырынче көөр чораан — хая-дажы кандыгыл, одар-белчиир; орус кижии болза черниң иштинче көөр чораан — хөрсүн-довурак кандыгыл, тараа-быдаа.

Кара-Ыяштың Дыттыг-Арыгга тыва өглер-даа, орус бажыңнар-даа арбын турган. Кара-Ыяш база иштинге төптүг турган. Ол дээрге тываларның Узун-Павел деп адап алганы — хелемечи Павел Медведевтиң бичии суурда эң делгем бажыңы ышкажыл.

Ооң бажыңыга үргүлчү чыгып, хаая эвес кышкы дүннү хуралдаалап эрттирип тургулаан. Чок дээн дүжүметтер моорлап келгилээр: моол омактыг Лопсаң-Осур, кыргызтарның Сонам-Байыр (чон ооң адын ойзуп Ашак-Мээрэң джир), оюннарның Ажыкай бээзи.

(К.-Э. Кудажы)

58. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Моолда чурттап чоруур этниктиг тываларның этнонимнериниң онзагайын тайылбырлаңар.

Цэнгэл сумузундан чыгдынган материалдардан ап көөрге, ында дараазында төрөл бөлүктөр бар:

I. Көк-мончак хошуунунда: 1) иргит сумузу: иргит, адай-иргит, ак-иргит, улуг-иргит, чооду-иргит; 2) шунгуур сумузу: шунгуур, биче-иргит, калчан-иргит, моол-иргит; 3) чаг-тыва сумузу: чаг-тыва, хара-чаг-тыва, сарыг-чаг-тыва, хунза, хаа-дарган, өөлет-иргит; 4) хөйүк сумузу: хөйүк, хаа-хөйүк, казак-хөйүк, көр-хөйүк, донгак-хөйүк, хара-хөйүк, монгуш-хөйүк, чалангаш-хөйүк, кавшык-хөйүк, партыгаш-хөйүк.

II. Ак-сойон хошууну: 1) сарыглар сумузу: сарыглар, агбаан, бургуут, шувдак; 2) делег сумузу: делег, беш-делег, тос-кириш.

III. Хара-сойон хошууну: 1) хара-төш сумузу: хара-төш, шанагаш; 2) хара-сал сумузу: хара-сал, ооржак, моол-ооржак; 3) кызыл-сойон: хойыт, кызыл-сойон.

Ынчангаш ниитизи-биле амгы үеде Цэнгэл сумузунда 40 хире төрөл-бөлүк тодараттынган. *(Б. Байрсайхан)*

  59. Хуу аттарны бөлүктөй ушта бижээш, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Бөлүк бүрүзүндөн бир-бир чижектерден шилип алгаш, домактардан чогаадыңар.

Теве-Хая, Ай, Биче-Уруг, Уургайлыг, Тумат, Чеди-Хаан, Аккал, Цэцэгдарь, Күжүгет, Юпитер, Барбос, Аянгаты, Алдын, Юпитер, Ак, Шолбан, Ак-Даш, Эне-Сай, Калдарак, Сарала, Самагалдай, Кара-Сал, Шолбан-оол, Кызыл-Тайга, Крым, Сауле.

 60. Ада-иенер, кырган-ава, кырган-ачаларыңар-биле чугаалажып, төрээн чериңер азы төрөл аймааңар дугайында шинчилел ажылыңдан чоруткаш, дыңнадыңдан белеткеңер.

§ 15. Тыва лексикография

Лексикография (гр. дылдан *lexikos* — сөс, *grapho* — бижиир) — дыл эртеминиң словарьлар тургузарын өөренир адыры. Дыл (лингвистиктиг) болгаш энциклопедия словарьларын аңгылап турар. Тыва дылда дараазында словарьлар чырыкче үнген: тыва-орус, орус-тыва очулга словарьлары; тайылбырлыг словарь, этимологтуг словарь; тыва-орус, орус-тыва фразеологизмнер словарьлары; синонимнер болгаш аңгы-аңгы терминнер словарьлары.

Тайылбырлыг словарьларның тургузуу мындыг:

- 1) сөстер алфавит чуруму-биле кирген болур: *аал, баш*;
- 2) бердинген бүгү тайылбырлыг материалдары-биле *словарь статьязы* тургустунар: *АВА — мать // материнский; авам — моя мать; ср. ие*;
- 3) *словарь статьязында* хөй уткалыг сөстер араб, омоним сөстер рим чурагайлар-биле демдеглеттинген болур:

ААРЗЫНАР [а: думч.] I. 1. Аарышкылыын, аарый бергенин билип каар. — Чувствовать боль. 2. Бичии аарыыр. — Немного болеть, недомогать.

ААРЗЫНАР [а: думч.] II. 1. Деңзизи улуг, аар деп санаар. — Считать что-л. тяжёлым, увесистым. 2. Аар, кылыры берге деп санаар. — Считать что-л. тяжёлым, трудновыполнимым.

61. «Тыва дылдың тайылбырлыг словарьнга» даянып тургаш, дараазында сөстерниң тайылбырын бериңер. Оларның кандыг темалыг бөлүкке хамааржырын тодарадыңар, 3 домактан чогаадыңар.

Багана, өреге, дээвиир, ширтек, аптара, чүък, сыртык, үлгүүр.

 62. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Аңгылаан сөстөрни «Тыва-орус словарьны» ажыглап, орус дылче очулдуруңар.

САРЫГ БҮРҮ

Тоглап дүшкен **бүрүлөр** көргөш, доозавыс дүвүрөп, хөлзээр бис. **Сарыг** бүрү сүскеш, **сагыш-сеткил** сарынналга алзып, бүтпээн күзелдерге, ынакшылга оларны деңнеп, кээрге, саймаараар ийик бис.

А шынында... **Шынында** сарыг бүрүнүң чажыдын кым-даа орта билбес. Чайны өттүр шаанга киир чуртталгага **өөрүп, таалап**, сагыш хандыр чурттап алгаш, салымынга хомудал чок саарлып бадып турар магат. **Күзели-ле** кара черге **чадыг** болуп чаттыла бээр шагын манап, сагыш **дөспейн** саглаңайнып тоглап бадып турар магат...

Өйү кээрге, кижиде да бол, кандыг ийик? **Өртемчейниң** үүлезин өртээр эвес, баглаар эвес, хая көрнүр өйү кээрге, кадыгланы бербес ийик бе?

Саарылдыр тоглап дүшкен сарыг бүрү көрүп кааш-ла, сагыш-сеткил дөмөй хоржок, **сарынналып** хөлзей-ле бээр. (*М. Күжүгет*)

 63. Лингвистиктиг хайгаарал. Орус дылда энциклопедиялыг словарьларның кайы-бирээзин («Большая советская энциклопедия», «Малая советская энциклопедия», «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона») номчуп, сайгарып көргөш, дараазында айтырыгларга харыылаңар.

- а) Энциклопедияның ужур-утказы;
- б) словарь статьязының тургузуу;
- в) чурук каасталгазын кииргени;
- г) словарьның тургузуу;
- д) кандыг-бир термин дугайында бердинген тайылбыр;
- е) ажыглаан медээниң даянган үндезиннери.

Хайгааралдарыңар түңнелдерин чаңгысклассчыларыңарга чугаалап бериңер.

 64. Сөзүглелди номчуңар. Аңгылаан сөстөрниң тывылган угун филология эртемнериниң доктору, профессор Б.И. Татаринцевтиң «Этимологический словарь тувинского языка» деп словарьны электронуг хевирин ажыглап тодарадыңар.

«Сагыжы ак», «биче сеткилдиг», «ак сеткилдиг» деп тывалар кижиде экизин ынчаар үнелээр. Улустуң аас чогаалында ак сагышты

йөрээл, мактал, алгаг, сүзүк сөстөр дузазы-биле илередип, көргүзөр. Эки салган йөрээл кижилерниң сагыш-сеткилинче кирип, хөднүнге дээп, эки амыдыралче, ол дээш, карак кызыл чорукче кыйгырар. Кижилерге сеткиир күзелдер, бир дугаарында, сагыш ажылын негээр. Сагыштың дээштии ооң тургузуундан, чурумундан, күжүнден кедергей хамааржыр. Кончуг тоолчу, тулган ыраажы, **хөөмейжи**, хөгжүмчү, ол ышкаш мал чаажыктырар кижилерниң сагыжы онзагай болур. Оларның ак бодалындан, арыг сагыжындан тоотпа ырыга мал-маган безин карааның чажын төгө бээр.

§ 16. Фразеология

 65. Домактарны кичээнгейлиг номчуңар. Быжыг сөс каттыжышкындарын тывыңар, оларның уткаларын тайылбырлаңар.

1. Кара-Кадай кырган-авазының Ыңаажыкка өөреткен кол эртеми — карак кызыл ажил, чүү-даа чүвөгө хумагалыг, малга ынак, черге камныг болуру. (М.К.-Л.) 2. Чаяан хамның «орус улус өттүнмеңер, олудуңар солуваңар» деп чугаазы ооң өс-баарынга доора чыдыпкан. (К.-Э.К.) 3. Бир эвес ак-кара чокка чугаалаар болза, амгы шагның аныяк-өскенин кайгаар мен ийин, оол. (М.Ө.) 4. Оолакай ооң-биле чаңгыс хепке куттурган чүве дег, арбан даргазы-биле шуут кожа, шошкударга, шошкудуп, челдирерге, челдирип каап чоруп орган. (Ш.К.) 5. Ооң даштары чаңгыс хепке кудуп каан чүве ышкаш бир дески калбак-калбак. (М.Э.) 6. Даартазында сыгыр даң бажында тура халааш, элээн ырадыр хайдынып кылаштагылаан. (Д.С.)

Кезектери чардынмас, чаңгыс лексиктиг утканы илередип чоруур доктаамал составтыг сөс каттыжышкындарын **фразеологизмнер** дээр: *карак дешпе* — аажок караңгы, *кулак амыратпас* — катап-катап чугаалаар. Оларны (грек. *phrasis* «выражение» болгаш *logos* «учение») дыл эртеминиң фразеология деп адырынга шинчилеп өөренир.

 66. Я. Ш. Хертектиң «Тувинско-русский фразеологический словарь» деп ажылының кириилде эгеден үзүндүнү номчуп таныжыңар. Ук словарьны тыпкаш, оон 3 чижектен ушта бижээш, домактан чогаадыңар.

СЛОВАРЬНЫҢ ТУРГУЗУУНУҢ ДУГАЙЫНДА

1. Фразеологизм бүрүзүн тускай словарь статьязы кылдыр баштайгы сөзүн барымдаалап, алфавит чуруму ёзугаар берген.

2. Словарь статьязында мындыг чүүлдер кирип турар: а) фразеологизм; б) ооң орус дылче утка талазы-биле очулгазы (орус дылда база аңаа шуут дөмей ындыг фразеологизм бар болза, ону очулга орнунга ажыглаан); в) тыва фразеологизмнің чечен-мергенин көргүзөр дээш ооң сөс сүрген очулгазы; г) бир эвес орус дылда тыва дылдаазынга чоок фразеологизм бар болза, ооң-биле деңнэни; д) тыва чечен чогаалдан, аас чогаалындан болгаш чамдык ийи-чаңгыс таварылгаларда аас чугаазындан алган чижек; е) чижектиң орус дылче очулгазы; ж) ук фразеологизмнің вариантылары, синонимнери болгаш антонимнери (бир эвес олар бар болза).

Чамдык фразеологизмнернің кандыг стильге хамааржырын айтып каан.

Чижэ: **Аза караан кулур-биле*** мегелээр — вести в заблуждение, обманывать. Букв. глаза чёрта мукой обмануть. *Мени аза караан кулур-биле мегелеп турар деп бодай бербе.* (К.-Э. Кудажы «Ырак булут»). *«Ты не думай, что я тебя ввожу в заблуждение».*

67. Бердинген быжыг сөс каттыжыышкыннарын кичээнгейлиг номчунар, оларның уткаларында кандыг ниити чүүл барын тайылбырлаңар.

Дылы бош, бажы-биле кылаштаар, холу курттуг, дылы узун, бажы каткан, хол дээр, аас ашпас, бажын билир, хол дамчыыр, думчуун сугар, дыл бажынга баар, аксы быжыг, бажы-биле баар, думчуу тыртыяр.

 68. Үстүнде бердинген фразеологизмнернің чижектеринге даянып, фразеологизм-соматизмнер дугайында шинчилел ажылындан кылыңар. Интернет четкизинден Сибирьнің түрк дылдарында ук фразеологизмнерни шинчилээн эртем ажылдарын тыпкаш, оларны ажыглаңар.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар.
3. Чаңгыс азы хөй уткалыын тодарадыр.
4. Хөй уткалыг болза, дорт, доора, көжүрген уткада ажыглаттынганын айтыр.
5. Сөстүң антоним, синоним, омонимин айтыр.

6. Тывылган угун айтыр (ниити түрк, моол азы орус дылдан үлгерлеттинген).

7. Ажыглалының аайы-биле бөлүүн айтыр (үргүлчү ажыглалдың, ховар ажыглалдың (архаизм, историзм; неологизм), кызыгаарлыг ажыглалдың (диалектизм, профессионализм, жаргонизм).

8. Стилиин айтыр.

МОРФЕМИКА БОЛГАШ СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ

§ 17. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы

Сөс чогаадылгазын болгаш **сөс тургузуун** амгы дыл эртеминде **лексиканың** болгаш **морфологияның аразында** турар дылдың бир онзагай **адыры** деп санап турар: морфологияга сөстөрнүң тургузуу оларның илередир грамматиктиг уткалары-биле чоок; чаа сөс чогааттынары ооң лексиктиг утказы-биле холбашкан болур, ынчангаш лексикология-биле тудуш.

Сөстөр **морфемалар** деп адаар **уткалыг кезектерден** тургустунар. Оларга **дазыл, чогаадылга, хевир тургузар база өскертилге кожумактары, дөс** хамааржыр. Тыва дылда сөстүң дазылынга ооң лексиктиг утказы илереттинер. Дазылдың соонга кожумак немешкеш, сөске чаа азы кандыг-бир **немелде утка киирер**, бир болза сөстүң **хевирин өскерттир**.

Дазылдың соонга кожумактар тускай чурум ёзугаар дес-дараалаштыр коштунчур, ынчангаш тыва дылды **агглютинативтиг дылдарның бөлүүнге** хамаарыштырар.

 69. Чогаадылга кожумааның дузазы-биле база ийи сөстүң каттышканындан тургустунган сөстөрни ушта бижээш, оларның дазылын болгаш кожумактарын шыйыңар. Аңгылаан сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Тыва кидис өгге хамаарылганар кандыгыл, ооң дугайында ажык чугаадан чорудуңар.

ЧАГЛАК БОЛГАН УЯВЫС, САГЫП ЧОРААН ЧАҢЧЫЛЫВЫС

Бистиң ада-өгбелеривис, тыва чон, бурун шагдан бээр бодунуң төрөөн Тывазының **катаптаттынмас** чурумалдыг, бойдустан чаяаган чараш девискээринге чылдың дөрт эргилдезинде чайлагдан — кү-

зегже, күзегден — кыштагже, кыштагдан — чазагже турлаг-хонаштарын, азыраан малының одар-белчиирин солуп, амыдырап-чурттап келгеннер. Ынчангаш бистер, тывалар, өглерге чурттап чораан көшкүн амыдыралдыг чоннарга хамааржыр бис⁵.

Өг — тыва кижиниң ыдыктыг оран-савазы. Өгнүң хевири бөмбүрзек дег борбак болганындан ооң иштинде бүгү чүве адышта дег көстүп турар. А уруг-дарыг бодунуң борбак өөнүң иштинге, иезиниң чылыг куспаанда дег, эргеленип, ада-иезиниң доктаамал **хайгааралынга** доругуп өзүп чораан. Кыштың соогунда-даа, чайның изиинде-даа хаттыг сооктан, чаъс-чайыктан, манавааны айыыл-халаптан тыва кижиниң кара чаңгыс камгалалы — ооң бөдей өө болуп чораан.

Өгге чүгле уруг-дарыын эвес, а азыраан малының чаа төрөөн төлүн — анай, хураганын — доруккуже азырап алып чораан. Ынчангаш өг — мал-маганның база чаглактаныр уязы. Бодунуң бодарап, чаяаттынган өөн тыва кижиниң чүден артык үнелеп, аңаа кайгамчык онзагай хамаарылгалыг болганындан өөн мөңгүн айга, алдын хүнге дөмейлеп, ону ыдыктыг деп санап, чүдүп чораан.

Өгге орган ажы-төлүнүң аажы-чаңын-даа, карактарының көрүжүндө өөрүшкүлүг-даа, муңгаргай-даа байдалды ие кижини өттүр билип, хайгаарап орат. Ынчангаш аңаа уруг-дарыг уг-баш чок тенектенмес, оожум, топтуг аажы-чаңныг өзерлер. *(Б. Ондар)*

  70. Орус болгаш тыва дылда домактарда сөстөрнүн дазылдарын шыйыңар, ылгалдыг талазын тодарадыңар. Домактарның темазын, кол бодалын тодарапкаш, ажык чугаадан чорудуңар.

Оо, дуруяаны безин билир-дир сен, ол кончуг эки-дир, оглум. Кижини оода-ла бодунуң төрүттүнген бичии булуңчугажының аң-кужун, ажык-байлаан четче билген турар ужурлуг. Ынчан ам ону ёзулуг чурттуң ээзи азы хамаатызы мен деп бодуну санап болур сен. *(М. Эрген)*

Любовь — самое прекрасное чувство на Земле, дарованное человеку свыше. Любовь — самое непонятное и загадочное явление в эмоциональной жизни людей. Именно любовь заставляет нас совершать необдуманные поступки: хорошие и наоборот. Счастливая любовь окрыляет человека, делает его способным воспарить над землей. *(Из сочинения школьника)*

71. Укталган дөс деп терминнің тодарадыын сактыңар, оларның чижектерин тывыңар. Чогаадылга, хевир тургузар болгаш өскертилге кожумактарлыг 3-3 чижектен тыпкаш, морфемаларга чарыңар.

Кижиниң төрүттүнген чериниң агаар-бойдузу, арга-арыг, даг-хемнери, хову-шөлдери ооң сагыш-сеткилинге уттундурбас омур-хевирни, чараш хөөннерни, мөңге ынакшылды, тура-сорукту бүгү назынында арттырып каар.

Авазындан дыңнааны бирги өпей ыры, адазындан дыңнааны хөөмей-сыгыт, ыры, тоол чаш төлдүң чүлдү-чүрээнге, хан-дамырынга кажан-даа балаттынмас исти арттырып, чылдар эрткен тудум, уламан-на хөрлээлеп, күштү, чурттаар сорулганы берип чоруур.

Тыва чер улусчу салым-чаяанныглар-биле кайгамчык байлак. Чер-черлер аайы-биле көрүңер даан. Хөгжүм-шии театрының артистери, ыраажылары, хөгжүмчүлери колдуу Бай-Тайганың оолдары-ла болгай. Алдарлыг даш чонукчуларының чурту база ол дээрзин кым-даа билир.

Өвүр чер дыка хөй чогаалчыларны, шүлүкчүлөрни төрүп каан. Сүт-Хөлдүң эзирнии дег девиир эрес начыннарынга карааның одун кызаңадыр силгитпээн эрлер чок-ла боор оң. Бо дээрге чүгле үш кожуун-дур, а Тываның өске булуңнарында кайгамчык салым-чаяанныг оолдар, кыстарны кайы ол дээр.

Ол чүнү херечилеп турары дээрге амыдырал кандыг-даа берге чораан болза, тыва улустуң хей-аьды, тура-соруу быжыг чораанын, ооң омакшылын, ооң төрөөн чериниң каас-чаражын бодунуң сагыш-сеткилинге илередип чораанын, аңаа чоргаарланып, иезинге ышкаш ынакшып, камнап чораанын херечилеп турары ол эвеспе. Төрөөн чер биле ие чаңгыс уткалыг, чаңгыс дөстүг, чүгле ол ийиге ынакшыл, чоргаарал, бүзүрел, ынаныш кижини кижини кылдыр хуулдуар, чүгле оларның ачызында кижини көксү-хөрөөнге хайныккан өөрүшкү-муңгаралды, бедик уян аялганы хөөмейлеп, сыгыртып, ырлап, хөгжүмге илередип чорааны билдингир. (Б. Ооржак)

 Төрөөн чер биле **ие** деп сөстөр чүге чаңгыс уткалыгыл? Бо талазы-биле ажык чугаадан чорудуңар.

72. Амыдыралда чаа тыптып турар чүүлдерниң, болуушкуннарның аттарын илередип турар чаа сөстөрдөн, сөс каттыжышкыннарындан тывыңар. Олар-биле кыска домактардан чогаадыңар.

§ 18. Сөс чогаадыр аргалар. Лексика-семантиктиг арга

  73. Адаанда сөзүглелди тыва дылче очулдуруңар. Омонимнер деп чүнү ынча дээрин сактып, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Орус болгаш тыва дылдарның тайылбырлыг словарьларындан омонимнер болур 1-1 чижектен тыпкаш, ушта бижип алыңар. Ында тайылбырларга даянып алгаш, ук сөстер лексика-семантиктиг арга-биле тургустунган деп чүүлду бадыткаңар.

Лексико-семантический способ — это такой способ словообразования, при котором новые слова возникают в результате изменений значений уже существующих слов, т.е. в результате распада многозначного слова на омонимы. С течением времени разные значения многозначного слова могут утратить смысловую связь друг с другом и превратиться в самостоятельные слова-омонимы, например: *титан* — I. Гигант, вступивший в борьбу с врагами.

II. Большой кипятильник для воды.

III. Серебристо-белый твёрдый металл.

Сөстүң утказының көвүдеп азы өскерли бээри дылдың сөс курлавырының (словарь составының) байыырының бир оруу болур. Мурнунда ажыглаттынып турган сөстерниң утказының делгем кылдыр ажыглаттына бергенинден чаа уткалыг сөс тыптыр, ону **лексика-семантиктиг арга** дээр. Чижээлээрге, тыва дылда *аалчы* деп сөстүң баштайгы утказы «*хап-савалыг, эът-чемниг, белек-селектиг төрелдеп келген кижиги*». Амгы үеде сөстүң ол утказы делгем кылдыр ажыглаттынып турар, *аалчы* — «*чуртка, аалга, албан черинге, бажыңга келген кижиги*». Ол ышкаш *саанчы* деп сөс эге баштай эрги Тывага «*саап ижер дээш инек ачылап алган кижиги*» деп уткалыг турган болза, амгы үеде «*инек саар ажылдыг кижиги*» деп уткалыг апарган. Ындыг болганда ук сөстер чаңгыс ол-ла чугаа кезээ бооп артпышаан, дылда **омонимнер** кылдыр ажыглаттынып турар.

74. «Тыва дылдың тайылбырлыг словарында» *дыл* деп сөстүң аңгы-аңгы уткаларын санап каан. Оларның кайылары чоок уткалыг, кайылары омоним кылдыр ажыглаттынып чоруур-дур, тодарадыңар.

ДЫЛ. 1. Чемниң амданын билип ап ону чиир, ижеринге киржир аас иштинде шимченгир орган. 2. Кижиниң чугаа үннери тургузуп, бодалды сөстер-биле илередиринге киржир органы. 3. Бодалды сөс-би-

ле илередириниң үн, грамматика талазы-биле тодаргай тургузуглуг болгаш кижилерниң харылзажылгазының чепсээ болуп чоруур системазы. 4. Кандыг-бир кижиниң чугаазы, чугаалаар аяны. 5. Чугааның онза чүүлдерлиг хевири, стиль. 6. Дириг амытанның ындыг органындан кылган чем. 7. Дайынга азы шериг оюнунга херек медээлер алыры-биле тудуп алган кижиги. 8. Салып каан какпаның, базыптарга, часты бээр төгерик демири. 9. Коңганы азы коңгулуурну чайарга, ханаларынга деггеш, ону этсир шөйбек демир. 10. Өрү көдүрүлген чалбыыштың шиш ужу. 11. Чарын салып турда: өрттентген чарында кандыг-бир кижини айтыр шиш уштуг тиг. (*«Тыва дылдың тайылбыр словары»*)

75. Кезектериниң (компонентилериниң) бирээзи *дыл* деп сөс кирип чоруур фразеологизмнерниң илередип чоруур уткаларын тайылбырлаңар. 4–5 сөс каттыжыышкынындан шилип алгаш, домактан чогаадыңар. 2 домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Дыл ажырыпкы дег, дыл одура ызырып каа дег, дылын үзе дайнагы дег, дыл бажынга баар, дыл эдиктирер, дылы агарып каар, дылы бош, дылы чештине бээр, дылы долгажыр, дылы долгай, дылы кижиир, дылы сынар, дылы сынык, дылы тыртылар, дылы тыртылчак, дылы уштунар, дылы үнер, дылы чидиг, дылым үстүр, дылым үш одурлур, дылын караңнадыр, дылын тыртар, дылын уштур, дылың-биле дыт ужурба, сынык дыл.

76. *Бажың* деп сөстүң «чурттаар оран-сава» деп утказындан аңгыда, ооң дузазы-биле тургустунган чаа сөстерден тыпкаш, домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *Чурукчулар бажыңы...*

77. С. И. Ожеговтуң «Толковый словарь русского языка» деп номундан *слово* деп сөстүң уткаларын тайылбырлаанын номчааш, аас-биле харыыдан белеткеп алыңар. Тыва дылда ук сөстүң кандыг уткалары ажыглаттынып турарын орус дылда тайылбырларга даянып тургаш, деңнеңер. Ажылыңарның түңнелин эштериңерге таныштырыңар.

§ 19. Морфологтуг арга

Дазылга немешкеш, ооң утказын үндезини-биле өскертиптер шынарлыг морфеманы **чогаадылга кожумаа** дээр. **Кожумактыг** азы **морфологтуг арга** дээрге дазылга чогаадылга кожумааның немешкенинден чаа сөстүң тыптыры: *чай=ла=г, халап=тыг, кылаш=та, дун=е.*

Чугаа кезээ бүрүзү чүгле бодунга хамааржыр чогаадылга кожумактарлыг болур.

78. Морфологтуг арга-биле чогааттыгачан сөстөрни ушта бижээш, морфемаларга чарыңар. Сөстөрнүң тургустунган майыын айтыңар. Дазыл болгаш чогаадылга кожумааның кырынга чугаа кезектерин демдеглеңер. Кавычкаларны чүге ажыглаанын тайылбырлаңар. Ийи дугаар домакты номчааш, чогаалда болушкуннуң болуп турар үезин тодарадыңар.

Үлегери: *хаалга=чы «ч.а. + -чы»*

Москваның «Националь» деп ресторанының кирер эжинге көстүп келген ырбыска уругну хаалгачылар кирибейн шаг болган. Элбер-самдар кылдыр көстүр джинсы чүвүр, кыдыын хемире ызырып каан яблок чураан ак футболка, кроссовкалар кеткеш, бейсболка бөргүн хаваанче кири тыртып алган рюкзак чүктөөн уруг туруп-туруп, карманындан саазын ужулгаш, көргүзөргө, таңныыл оолдуң арны өскерли бергеш, дүргөн-не эрттирипкен. Даштыкы чурттарның болгаш россияжи бай хөреңгитеннер чыгыр ресторанда чүс ажыг аалчылар байырлап турганнар. Ыңай-бөөр шуушкан, бөлүк-бөлүү-биле чугаалашкан улустуң аразы-биле эртип бар чыда, уруг бир столдан ак салфетка ап алгаш, эптии сүргей сы тудуп-тудуп, чазыптарга, бир-ле дүрзү үнүп кээрге, официантыны кый деп алгаш, «Мээң белээмни юбиярга аппарып бериңерем» — деп дилээн. Оозу кайгай берип: «Мону канчап белек дээрил, аппарып бээримге, ат кылыр эвеспе» — деп дадагалзап тургаш, олче көргөн чалынныг оттут ышкаш чараш карактарның ээзи кыска удур сөс чугаалап шыдавазын билгеш, чөпшүлү аажок кылаштап чорупкан. Бежен беш харлап турар дээр аргажок аныяксыг көстүр, шилгедек дурт-сынныг ашак кижини, официант оолдуң сунган поднозунда ак саазынны алгаш, хере тудупкаш: «Ангел!» — деп кышкыра каапканын боду билбейн барган. Чанында олурган улус олче көрүп кээрге, «Чок-чок, анаа, эки дыштаныңар» — деп оожургадып кааш, кадайынга сымыранган:

— Ангел мында-дыр... (Г. Маснык-оол)

1. «Чайзат» деп номдан алган үзүндүдө болуушкун кайы үени көргүскендир, ону айтып турар сөстөр, сөс каттыжышкыннарын ушта номчуңар. Харьыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

2. Сөзүглелде кандыг болуушкун болуп турар деп бодап тур силер, тайылбырлап көрүңерем. Чогаалды сонуургап турар болзуңарза, ону ном саңындан тыпкаш, номчуңар.

 79. Бердинген чогаадылга кожумактары-биле 3-3 сөстен чогааткаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар, чугаа кезээн айтыңар. Кожумак чаңгыс, ынчалза-даа ол фонетиктиг вариантыларлыг болур дээрзин утпаңар. 4–5 чижектен шилип алгаш, домактардан чогаадыңар.

1. -ыкчы	6. -как
2. -ыышкын	7. -зыра
3. -ынды	8. -ыычаңна
4. -гыр	9. -кылаштыр
5. -ымак	10. -тыр

 Чамдык чогаадылга кожумактарының дузазы-биле хөй сөстөр чогааттынар, оларны **бүдүрүкчүлүг кожумактар** деп адаар, а бир чамдыктары-биле эвээш сөстөр чогааттынар болганда, олар **эвээш бүдүрүкчүлүг** болур. Дылдың кайы-бир төөгүлүг үезинде бүдүрүкчүлүг чораан, амгы дылда оларның дузазы-биле чаа сөс чогааттынмайн турар кожумактар бар, оларны **өлүг кожумактар** дээр: *моюн=дурук, ат=таш, орту=лук, диж=ең* дээш өске-даа. Бо хевирлиг сөстөрниң дазылы тодаргай көстүп турар-даа болза, кожумакты аңгылаवास болгаш чаңгыс дазыл кылдыр шыяр.

80. Сөстөрни морфемаларга чаргаш, кожумактарны бүдүрүкчүлүг, эвээш бүдүрүкчүлүг азы өлүг кожумактар деп аңгылаңар. Өлүг кожумактар-биле тургустунган сөстөрдөн немей тывыңар.

Хойжуларны, моюндурук, чаңчыл, кижизидилгеден, ойбак, аңзыг, ажылгыры, көрүнчүк, кыскаш, көрүксенчиг, эжишкилер, номчуттунар, кестик, багайтыр, көшкүн, трактористерге, кыжын, сывырындак, коммунистиг, эртемден, оюнзак, эътсирээр, дожаң.

81. Домактарда сөстөрниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар, кожумактарның кырынга аттарын бижип демдеглеңер. Бүдүрүкчүлүүнүң аайы-биле кожумактарны аңгылаңар, оларны дөмей кожумактарлыг чижектер дузазы-биле тодарадып алырын утпаңар.

Парлалганың, радионуң, телевидениениң улус-чонга тайылбырлап, бижип, көргүзүп турар материалдарының хөй кезии эде тургустунуушкун, дүргедээшкин-биле холбашкан болгай. Оруктуң ол-бо талаларындан узун суук ак хадыңнар, эглиңнээш сарыг талдар, чөр-жегер чөвүрээлиг чоон дыттар, хүннээректиг аяңда айыраң кызыл чечектер көзүлгүлээр. (Д. Сарыкай)

§ 20. Синтаксистиг арга

82. Нарын сөстөрни ушта бижээш, оларның кандыг кезектерден тургустунганын тайылбырлаңар. Сөзүглелде хуу аттар ономастиканың кандыг бөлүүнге хамааржырын тодараткаш, терминни адаңар. Айыттыңан сумуларның амгы үеде кайы кожууннарга хамааржырын тодарадыңар.

Тывалар шаг-шаандан бээр төрөл бөлүктерге чарлып, бөлүк бүрүзү чаңгыс аай ажыл-агыйлыг, оозун шупту демнежип кылып, бот-боттарың деткижиш чурттап чорааннар. Оларны удуртуп-баштаар тускай чагырыкчылыг. Ол чагырыкчызынга угаан-сарыылдыг, төрөл бөлүктүң эрге-ажыын камгалап шыдаар эрес-кашпагай кижилерни соңгуп алып турган. Төрөл бөлүк бүрүзү сумулар аайы-биле бот-боттарындан ылгалып тускай аттарлыг. Чижээ: ондарлар, монгуштар, ооржактар, салчактар, кыргыстар дээш-ле баар. А ол ындыг эрги сумуларның аттары кижилерниң боттарының хуу ат-фамилиялары апаргылаан. (Фамилия дээрге немец дылда өг-бүле дээни ол). Ынчангаш эрги сумулар өг-бүлелерниң ниити ады, азы фамилиязы апаргылаан.

Суму бүрүзүнүң адының канчап тыптып келгенин амгы үениң кижилери болганчок сонуургай бээр. Аңаа харыыны улустуң аас дамчып, чон ортузунда тарай берген аас чогаалдарындан, тоолчургу чугаалардан тып ап болур. (Е. Танова)

Эдилеп чоруур фамилияңарны дамчыштыр кайы төрөл бөлүкке хамааржырыңарны тодараткаш, ооң тывылганынга хамаарыштыр шинчилел ажылындан чорудуңар. Бо дугайында төөгүнү билири чүге чугула деп бодаар силер, харыыңарны бадыткаңар.

Синтаксистиг арга — сөстөрниң каттышканындан (*тос-карак, ийи-үш*) азы тудушканындан (*сарала < сарыг ала, бөгүн < бо хүн*) чаа сөстөрниң тыптыры. Синтаксистиг арга-биле тургустунган нарын сөстөрниң чамдыызы дараазында майык ёзугаар тургустунар:

Синоним уткалыг сөстөр — *амыдырал-чуртталга, ойнап-хөглээр...*

Антоним уткалыг сөстөр — *аар-чиик, эртежик-орай...*

Харылзашкак уткалыг сөстөр — *ажыл-херек, орун-дөжек...*

Кезектерниң кайы-бирээзи тускай уткалыг сөс-биле илереттинген азы иелээ амгы тыва дылда **чааскаан ажыглаттынмас** сөстөрдөн тургустунар — *хурал-суглаа, сава-саңга, уурук-суурук...*

Кылыг сөзүнүң **болур, болбас хевирлери** — *чугаала-чугаалава, көстүр-көзүлбес...*

Чаңгыс **сөстүң катаптаанындан** азы ооң **чаңгызы болур** сөстен тургустунуп болур: *чоруп-чоруп, хоорай-хаарай...*

Тыва дылда *чер, чүүл, чорук, машина* чергелиг сөстөр нарын сөстөр тургузарынга ажыглаттынар: *идик кылыр чер, озалдаар чорук, эът тыртар машина...*

83. Эжеш азы нарын сөстөрниң канчаар тургустунганын тайылбырлаңар, чогуур черлерге дефис демдекти салыңар. 5–6 хире нарын сөстен шилип алгаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Амгы тыва дылда ажыглаттынмайн турар сөстөрни ушта бижээш, сактып алыңар.

Агаар бойдус, удур дедир, карак кызыл, ачы дуза, садыг магазин, мал маган, ажыл агый, орбак дыдык, төрөөн дыл, Хиндиктиг Хөл, арыг силиг, от көс, барыын чүк, негей тон, хеп хенертен, ажыл иш, үен даян, бот боттары, калга моол, танцы башкызы, автобус доктаар чер, тараа быдаа, тайга тооруу, даң хаяазы, Дөгээ даа, тыва орус, ажык кончаа, кажаа хораа, алгыш кырыш, дөң баары, чиңгир кызыл, сарала, сарыг чаг.

 84. Сөзүглелден нарын сөстөрни ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Нарын сөстөрниң кезектери кайы чугаа кезээ-биле илереттинген-дир, оларның майыын схема дузазы-биле көргүзүңер. Чамдык сөстөрдө улуг үжүктөрни чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

Үлегери: *чунар-бajың < к.с. + ч.а.*

КЫДАТ ТЫВАЛАРЫНДА ШАГААНЫ УТКУУРУ

Шагаа дээрге-ле кыдат тываларында Алдайның ээзи Ак-өгбенге авыралдап тейлээри, ооң ачы-буянын кыйгырып, келир чылда аас-кежикти, өлчей-омакты дилээри болур. Даң адып, Шагаа хүнү чолукшуп келгенде, өгнүң ээлери аал-коданының чанынга болгаш мал-маган кажааларының иштинге саң салыр ёзулалды кылыр. Эът,

сүттен кылган чөмнөрдүн дээжизинге артышты бызааш, өрттедип тура, Шагаа хүнүнгө уткуштур алгыш-йөрөөлди салып, оран-чурттуң база Алдайның ээинден оът-сиген эки үнөрин, кожуун-чонунга бедик сүлдени, чедишкннерни дилээн күзелин болгаш чүткүлүн, сүзүүн илередир. Мал-маганның баш санының көвүдөп өзөринге таарымчалыг болзун дээш, кажааларга болгаш малга ак чаламазын баглаар.

Мындыг ёзулалдар соонда хүн долузу-биле черни чырыдыпкан турда, бүгү-ле эр чон Шагаа уткууру-биле бедик черде азы дагда байлыңга* барып, саң салып, чажыг чажып чалбарыыр ёзу-дүрүмнүг.

Эр кижилерниң байлың деп ыдыктыг черге Чаа чылды уткуурунун ёзу-чаңчылы мындыг болур: саң салыр отту белеткээри, байлыңны хүн долгандыр үш катап эргири; ыдыктыг чаламаларны азары; чажыг чажары; байлыңны база катап үш катап эргири; хүндүткелдиг кижиниң чон мурнундан Алдайның ээи Сагаан-өгбөнгө чалбарып, алгыш-йөрөөлдеп кылыры; ёзулалдың киржикчилериниң дискек кырынга олуруп тейлээри; «хурайлап», буян-кежик кыйгырары; амыр-мендизин солчуп, кадактарын тудуп чолукшууру хамааржыр. Чолукшуурун кыдат тывалары шагаалажыры деп чугаалаар. (*Ж. Юша*)

  Тыва Республиканың тываларының Шагаа уткууру-биле дөмей база ылгалдыг талаларын деңнеп көрүңер. Билдинмейн барган таварылгада улуг улустан айтырарын утпаңар. Интернет четкизинде материалдарны көрүп, ажыглап болур силер.

Синтаксистиг арга-биле тургустунган нарын сөстөрнүң **шын бижилгези**:

1. **Дефистеп бижиир**: ачы-буян, Дус-Хөл...

2. **Тудуштур бижиир**: аппарат < ап бар, аажок < аай чок...

3. **Аңгы бижиир**: аас чогаалы, уран чүүл... Бо хевирлиг сөстөрнүң кезектери тудуштур адаттынмас, оларның аразына үн доктааш кынныр.

Синтаксистиг арга-биле тургустунган нарын сөстөрнүң **морфемниг сайгарылгазы**:

Ийи сөстүң шуут тудушканындан тургустунган нарын сөстөрнүң дазылын чаңгыс кылдыр, дефистеп болгаш аңгы бижиир сөстөрнүң дазылдарын ийи аңгы кылдыр шыяр, ындыг-даа болза оларның дөзү чаңгыс болур: бөгүн, быт-дааштыг, кичээл үзөр чорук.

85. Адаанда киирген темалыг бөлүктөргө хамааржыр 4–5 хире нарын сөстөрдөн чыскаап бжиңер. Морфемниг сайгарылгазын кылгаш, кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыңар.

4. Черлер, суглар аттары:
5. Кижилерниң хуу аттары:
6. Оът-сиген, кат-чимис аймаа:
7. Агаар-бойдуска хамаарышкан сөстөр:
8. Өөредилгеге хамаарышкан сөстөр:
9. Уран чүүлге хамаарышкан сөстөр:

86. Домактың утказы өскерилбес кылдыр чамдык сөс катты-жыышкыннарын катай алыр, олар кезектерге чарылбас дээрзин сактып алыңар. Сөзүглелден шак ындыг чижектерден тыпкаш, оларның утказын тайылбырлаңар. Дефистеп бижээн нарын сөстөрдө чааскаан чорааш, аңгы ажыглаттынмас сөстөрни тывыңар, олар оон өске сөстөр-биле катай ажыглаттынып чоруур-дур бе, харыыңарны хынаңар. Бо темага хамаарыштыр ажык чугаадан чоргузуңар.

ХЕЙ-АЪТ ТУГУНУҢ УТКАЗЫ

Кижиниң сүлдези бедик болзун дээш, хей-аът тугунда ыдыктыг болгаш өскелерден ылгалдыг онзагай шынарларлыг амытаннарны демдеглеп чораан.

Улу — делегейде эң-не күштүг, дааш-шимээнниг, бедик үннүг амытан. Кижилерниң сүлдези база ол дег күштүг, бедик болзун дээн демдек. **Арзылаң** — дөрт даванныг дириг амытаннарның хааны. Кижилерниң сүлдези, харлыг бедик сыннарда, Гималай дагларында чурттап чоруур арзылаңны дег бедик болурунун демдээ. **Пар** — аваангыр, кашпагай, эрес-дидим, шыдамык амытан. Кижиниң сүлдези база парны дег бедик болгаш эрес-дидим, быжыг сеткилдиг болурунун демдээ. **Хаан-херети** — шупту куштарның хааны болур куш. Хаан кандыг-даа амытаннардан бедик деңнелдиг болур. Кижиниң бүрүзүнүн сүлдези хаанны дег бедик болурунун демдээ. **Эртинелиг аът** — ооргазында эргине чүдүрген аът. Ээзинге бердингени, шынчызы, шыдамы, кызымаа-биле өске амытаннардан ылгалып, сүлдези бедик чоруур. Кижиниң база ол дег эки шынарлыг болгаш сүлдези бедик болурунун демдээ.

Бо беш амытанда бар бедик деңнелдиг тускай мөзү-шынарлар кижиниң бүрүзүнге быжыга бээр болза, ооң сүлдези бедик болур.

Төрүттүнген чылының, меңги өңүнүң аайы-биле хей-аът тугу турбас. Чижээ, ийи кара меңгилиг кижиге кара өңнүг хей-аът тугу алыр бе? Кара өң хей-аът көдүреринге шуут хамаарышпас. «Ийи кара меңгилиг кижиге көк өңнүг хей-аът тугу алыр» деп турар болза, ол шын эвес тайылбыр-дыр.

Хей-аът тугунда бурганнарның ыдыктыг камгалал тариаларын болгаш «Чер-чурт сайзыразын, мал-маган өзүп-көвүдезин, кижиге бүрүзүнүң эки сеткип бодаан күзелдери бүдөр болзун! Курай-курай!» деп йөрөөл чалбарыглар бижээн болур. (*Геше Лобсанг Тхуптен*)

§ 21. Морфолог-синтаксистиг арга

Морфологтук болгаш синтаксистиг аргалар кады чаңгыс сөс иштинге ажыглаттынгаш, чаа сөс чогаадыр **морфолог-синтаксистиг** арганы тургузар. Ийи дазылдың каттышканындан тургустунган нарын сөстүң иелдирзи азы кайы-бирээзи чогаадылга кожумактыг бооп болур: *амыдыра=л-чурт=та=лга, сагыш-сетки=л, аьш=тыг-чем=ниг, өөрү=п-хөг=лэ=эр.*

87. Нарын сөстөрнүң кандыг арга-биле тургустунганын тодарадыңар. Морфолог-синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрнү ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. -л деп чогаадылга кожумааның дузазы-биле тургустунган сөстөрнү тыпкаш, оларның кандыг чугаа кезээ болуп чоруун тодарадыңар.

Бодалдар мени ала-чайгаар-ла бодунуң онза чараш оран-делегейинче чалап алгаш баар. Колдуунда-ла келир үениң дугайында бодалдар мээ-медерелимге төрүттүнер. Ол хамык күзелдер мени аас-кежиктиг кижиге кылыштар. Олар чараш-чаагай болган тудум-на, сеткил-сагыжымның сергек-омаа кедерээр. Ынчап барганда, бедиктерден чырык черни дыңназын дээш, оода чадаарда, чаңгыс чер-чурттугларым магадап көрзүннер дээш: «Менден артык кежиктиг кижиге чок» деп кускуннап, чарлаттыныксаарым дендей бээр. Ынчалза-даа мээң чаңгыс чер-чурттугларымда менден артык аас-кежиктиг кижилер бар-ла болгай.

Күзелдиг кижиге — чырык өртемчейде эң онза чараш-каасты тып, аңаа магадап хандыкшаан кижиге-дир. Ол кижиниң бодунуң чуртталгазынга четчир, бүгү-ле ажыл-херээнге дүгжүр болгаш сагыжынга тааржыр эртинелиг шыгжамырны тып алганы ол-дур. Ооң адын улуг үжүк-биле: **ЫНАКШЫЛ** деп бижиир. (*А. Даржай*)

 88. Үш аңгы одуруг аайы-биле чарлып алгаш: 1) морфологтуг арга; 2) синтаксистиг арга; 3) морфолог-синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрни тус-тузунда ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелге даянып алгаш, төрөөн кожуун, сууруңарның кандыг-бир онзагай чериниң дугайында чурумал хевиринге сөзүглелден тургузуңар.

МЕРГЕН

Мергенниң сыстып үнүп чыдар бажын шимчеш-даа дивес караңгы кара тайга карактап, кадагалап турар⁴. Ынаар хат-шуурган-даа четпес. Мергенниң эриктерин сүүр-сүүр баштарлыг даглар илчирбелендир дистинчип алган камгалап турар. Ол дагларның бажынга, чайгы кончуг изиглерниң үезинде безин, хар-меңги хевээр чайыннанып чыдар. Мергенниң унунуң үнүжү ынчангаш байлактыг болгаш дириг. Хову-шөлдер изиг-халыыга борарып, хүнге кагжаан терезиннер болгаш чашпаннар-биле чытталып турда, кыдыглары эрээш дошталып чыдар хар-биле шыптырган хаялардан саарыгланмышаан агып бадып, бодунуң сериин шыгын Мерген катай эккеп чыдар. Мергенниң уну чайның кончуг изиинде безин дагның өң-баазын чечектери-биле каастаныпкан чыдар, ооң чаражынга кижиниң караа дек-ле салдынмас.

Ынчангаш ук хемни арат чон Мерген деп адап кааны анаа чүве эвес болдур ийин. Мерген болза тайга-таңдыларны, хову-шөлдерни куду ак-көк хээ угулза-биле чайыннандыр каастап чыдар болдур ийин.

Сөөлгү кашпалдардан адырлып, Сарыг-Септиң чаагай чыттыг ховуларынга киргеш, Мерген хостуг агып чыдар. Чүгле чамдык хая-даштыг черлерге биеэки хевээр хайнып, дааш-шимээнни-биле көвүктелбишаан, база-ла көк-шык, чечек-биле шыптынып алган, Каа-Хемге ужуражыр дээш, хап бадып чыдар.

Каа-Хемге киргелек чорааш, Мерген мырыңай оожургай бээр. Ам ону чүү чалым-хая аразынга кыза бээр боор? Кым ону доктаады бээр деп? Мерген шаа төнүп турупкан, ынчалза-даа аас-кежиктиг болу берген, аксынче бар чыдар.

Дошкун-шапкын Каа-Хем, үрде чарылган чассыг уруу-биле ужурашкан ышкаш, Мергенге ужурашкаш, ынакшылды-биле чалгып, ханы дүптүг кавайынга өпейлеп, оозунга ужуражыр дээш, далажып келген оруунуң бергелерин, хат-шуурганны арыды чалгып, хойнунга өпейлеп алгаш, оон ыңай ужар-кашпалдарны ажыр көктүг-шыктыг

карак четпес делгем ховуларже аппаарын чугаалап олурган ышкаш боор. (С. Тока)

 Сөзүглелди кызыра бижээш, чаныңарда эжиңер-биле ажылыңарны удур-дедир хынажыңар.

 89. «Арыг суглуг Тамир» деп романдан ушта бижээн сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Укталган дөстөрнүң хөвирлерин айтыңар. Кижини бүрүзү бир сөстен шилип алгаш, нарынчыттыңан бөдүүн домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Келдириишкин, орбак-самдар, чалбыышталдыр, салым-чаяанныглар, өскөн-төрөөн, уйгузураар, кидистелдир, аас-кежиктиг, дыңнаалагылаан, ыглаңайныр, амыр-дыш чок, балыглаттырган, эп-найыралдыг, айтыышкын, күш-ажылчы, эвилең-ээлдек, амыдыралдын, манзалап-манзалап, бижээчилер, Идегел, уттундурган, өөрүшкүлүг, шыдашпас, эвилең-ээлдек, карак чажы, содаалажыр, чүдүлгесүзүктүг, тулаазыг, дөрт-бештеп, кичээнгейлиг, караңгы бүдүүлүк.

(Ч. Лодойдамба)

§ 22. Аббревиация болгаш калька аргазы

Аббревиация азы **хурааңгайлаашкын аргазы** дээрге литературлуг дыл тыптып келгениниң соон дарый тывылган чаа **сөс чогаадыр арга** болур. Ол ийи азы оон хөй сөстөрнүң баштайгы үжүктеринден азы эге кезектеринден, слогтарындан тургустунар. Бо арга тыва дылда кол нуруузунда орус дылдан үлегерлеттинген.

Хурааңгайлаан сөстөрнүң азы аббревиатураларның тургустунар аргалары:

1) сөстөрнүң эге үжүктеринден тургустунары: *РФ* — Россия Федерациязы, *ТР* — Тыва Республика, *КНО* — Каттышкан Нациялар Организациязы, *ССРЭ* — Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели, *б.э.* — бистиң эра, *ф.э.к.* — физика эртемнериниң кандидады;

2) сөстөрнүң эге үжүктери биле слогтарның каттышканындан тургустунары: *ТывКУ* — Тываның күрүне университеди, *КамАЗ* — Камскының автомобиль заводу;

3) сөстөрнүң эге слогтарындан тургустунары: *хоорком* — хоорай комитеди, *кожком* — кожуун комитеди, *күрком* — күрүне комитеди;

4) сөстөрнiң баштайгы слогу болгаш бүдүн сөстүң каттышканындан тургустунары: *педколледж* — педагогика колледжизи, *проф-эвилел* — профессионал эвилел.

 90. Антропоним канчаар тыптып келген-дир, ук сөсте кандыг үн өскерлишкиннери болганын тайылбырлаңар. Силерниң дыңнааныңар ЗАГС деп орус дылдың хурааңгайлаан сөзүн тыва дылче очулдуруңар, ону ХБАБ деп хурааңгайлаашкын-биле деңнеңер. Аббревиатураларны чазыңар. Морфолог-синтаксистиг арга-биле чогааттыңан сөстөрни тыпкаш, морфемаларын шыйыңар.

БУЯННЫГ ӨГ-БҮЛЕ ДУГАЙЫНДА

ХБАБ эргелелиниң даргазынга үр чылда ажылдап чораан Наталья Кородаевна Монгалдii-биле каш-даа ужурашкан мен. Ачазының адын ол мынчаар төөгүп берген.

— Ачамның авазы ажы-төлү доктаавас чораан, сөөлүндө ол бир оол божаан. Ол оглун Деспижек азы Деспи деп чассыдып, ынчаар адап алган. 1945 чылда Тыва Республикага херечилелдер кылып эгелээн. Ол үеде Таңды кожуунга орустар хөйү-биле ажылдап кээп турган. «Деспини орустап чүү дээр ийик. Ийе, корыто, корыто» деп сактып алгаш, ачамның ачазы Межегейден аъттыг шаап чоруп-ла орган. Бай-Хаак суурга чедип келгеш, ХБАБ черинге кирип келгеш, амдыы сөзүн уттуп алган. Шак ынчаар оглунуң ады документ ёзугаар Корода кылдыр бижиттине берген. Ынчангаш мени Наталья Кородаевна дээр.

Ооң ачазы Корода Даржаевич Оюн — Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүну, ТАР-ның алдар-сураглыг кижилериниң бирээзи.

Наталья Кородаевна Кызыл хоорайның ХБАБ черинге ажылдап турда, дыка-ла солун байырланчыг болуушкуннар болуп турган. Чаш уругларга төрүттүнген херечилел тыпсырда, аныяк өг-бүлелерге бадыланчып турар үеде, чылыг-чымчак сөстер, арга-сүме бээр, йөрээл чугаалаар ёзулалдар тускай утка-дүрүмнүг.

Наталья Кородаевна — амыдыралчы көрүжү делгем, хөлчок буянын, биче сеткилдиг, мерген угаанныг, хөй-ниитичи ава. (*Л. Иргит*)

Аббревиатураларны **шын бижири** — эге үжүктерден тургустунган нарын сөстөрни улуг үжүктер ажыглап бижиир, оларга немешкен кожумактарны дефис-биле бижиир болгаш ажык үннерниң

аяннажылгазының дүрүмүн (сингармонизмни) сагыыр: *ИХЯ-дан, ӨФКС-түң.*

Эге слогтардан тургустунган нарын сөстөрни немешкен кожу-мактары-биле катай тудуштур бижиир: *медколледжизиниң, комсомолга* (орустап: коммунистический союз молодежи).

Аббревиатураларны **шын адаары** — ажык болгаш ажык эвес үннерниң каттышканындан тургустунган нарын сөстөр болза, оларны ук үннерниң аайы-биле номчуур: *МАР* [мар]— Моол Арат Республика, *АРШ* [арыш] — Араттың Революстуг Шерии.

Хурааңгайлаан сөстөр ажык эвес үннерниң үжүктеринден тургустунган болза, оларны алфавитте адаарының аайы-биле номчуур: *РФ* [эр эф] — Россия Федерациязы, *СПб* [эс пэ бэ] — Санкт-Петербург.

 91. «Шын», «Тываның аныяктары» болгаш өске-даа тыва солуннардан хурааңгайлаан сөстөрлиг домактардан ушта бижээш, аббревиатураларны чазыңар. Шын бижилгезиниң дүрүмнерин хайгаараңар.

Дылда чаа сөстөрниң тыптырының база бир аргазы — өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Сөстөрни өске дылдан хоолгалай очулдуруп алырын **калька аргазы** (фр. *calque* «копия») дээр. Үлегерлеп алган сөстөрниң чартыын очулдуруп алыр арганы **чартык калька** деп термин-биле адаар.

92. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, бүдүн болгаш чартык калькаларны тывыңар.

Тыва-орус дыл харылзааларының база бир онзагай чүүлү — орус дылдың сөстөрүн бүрүнү-биле азы холуштур, чартыктап очулдуруп ажыглап турары болур. Дорт болгаш долу очулгаларның чижээ кылдыр мындыг сөстөрни айтып болур: делегей көрүүшкүнү — мировоззрение; чырыдыышкын — просвещение; бот-өөредилге — заочное обучение; бот-акшаландырыышкын — самофинансирование; хана-солун — стенгазета дээш оон-даа өске. Бо чүүл тыва дылдың сөс курлавырының байлакшырының база бир арга-хевири болу берген, ам-даа уламчылап, калбарып турар угланыышкын-дыр. Үлегерлеп алган орус сөстөрниң иштинде чартык очулгалар база хөй, чижээлээрге, агитлисток — агитхуудус; политпросвещение — политчырыдыышкын; электродвигатель — электрошимчедикчи; электросеть — электри четкизи дээш оон-даа өске. Бо чижектиг сөстөргө чартык очулгалыг сөс каттыжыышкыннары база хамааржыр, чижээлээрге, интервью алыр —

братъ интервью; политика чорудар — вести политику; индивидуалдыг ажыл — индивидуальная работа дээш оон-даа өске. (К. Бичелдей)

  93. Номчуңар. Хурааңгайлаашкын болгаш калька аргазы-биле тургустунган сөстөрни ушта бижирер. Бойдус фондузунуң адын канчаар чазып номчурун интернет четкизинден тыпкаш, тыва дылче окулдуруңар. Силерниң чурттап турар кожуунуңарда Тыва Республиканың Кызыл дептеринче кирген кандыг дириг амытаннар бар-дыр, оларның дугайында материалдан чыггаш, эштериңерге таныштырыңар.

Кызыл дептерде кирген ховар дээн черлик амытан — ирбиштерниң Россияда 90–95 хуу чедир турумчаан девискээрлери Алтай, Тыва база Бурят республикаларда оларның санын үндүрер улуг экспедиция 2022 чылдың февраль 13-те ажылын эгелээр. 80 хире специалист марттың төнчүзүңгө чедир санаашкыннарны доозар. Ирбиштерни сөөлгү катап 2019 чылда санаан. Ынчан үш регионнуң девискээринде улуг диистер төлээлериниң 63–64 баш сан бары демдеглеттинген. Тываның девискээринде 12 баш санаттынган.

Бүгү-делегейниң черлик бойдус фондузунуң (WWF) Алтай-Саян регионунда төлээ чериниң парлалга албаны бир дугаарында Алтай Республикадан ирбиштерни санап эгелээрин дыңнаткан. РФ-тиң Бойдус яамызының бадылааны сан-медээлер чыыр болгаш анализтээр методиказы ёзугаар бо чылын бир дугаар ындыг санаашкынны кылыр. Инспекторлар болгаш эртемденнер ажыл үезинде ирбиштиң чурттап турар черлеринден истерни — черде даванының истерин, ыяштарда дүрбүттүнген черинден дүгүн, дыргактарының шыйбактарын дилеп, демдеглээр. Дүгүн, өдээн алгаш, молекуляр-генетиктиг анализке ажыглап, боду тырттырар фотокамераларны хынаар. Специалистер ооң аңгыда Россияда ирбиштиң кол чемижи — те-чуңмаларны санап, какпалар салганын хынап, бойдус камгалалын хажыткан таварылгаларны илередир. «WWF Россияда ажылдап кылган мобильдиг капсырылгазы-биле специалистер ирбиштиң оруктарын, таваржып болур черлерин, фототывыштарын демдеглээр. Партнерларның ачызында санакчылар командаларын мобильдиг телефоннар-биле чепсеглеп, медээлерни чыггаш киирип, ажылдаарын чийгеткен» — деп дыңнаткан. (*«Шын» солундан*)

94. Сөзүглелден утка талазы-биле чардынмас, аңгы бижирер нарын сөстөрни ушта бижээр, оларны орус дылче окулдуруңар. Ол сөстөрниң

кандыг чылдагаан-биле тыва дылда ажыглаттынып турарын тайылбырлаңар. Калька аргазы деп терминниң утказын тайылбырлааш, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

Үлегери: Чурагайлыг өөредилге делегейи — цифровая образовательная среда.

«Өөредилге» национал төлевилел 2018 чылда ажылын эгелээш, ам-даа уламчылап турар. Ук төлевилелдиң иштинче аңгы-аңгы программалар кирип турар. Оларның бирээзи «Чурагайлыг өөредилге делегейи».

Школаларны болгаш ортумак өөредилге черлерин амгы үениң компьютер дериг-херекселдери-биле хандылары программаның кол сорулгазы бо. Чаа дериг-херексел информастыг технологиялар дузазы-биле өөредилге материалдарын солун болгаш чедимчелиг кылдыр тайылбырлаарыңа ажыктыг.

Регионнуң өөредилге яамызы 1-ден 11 класстарның шупту эртемнерде школа программаның темаларын аңаа ажыглап болурун демдеглээн. Амгы үеде 214 школа, колледж, техникум дүрген харылзаалыг интернетте кошкан дериг-херексел-биле дериттинген. Ук программаны боттандырат дээш, республиканың 257 өөредилге албан черин компьютер болгаш таныштырылга дериг-херексели-биле чепсеглээр.

«Чурагайлыг өөредилге делегейи» башкыларга информастыг технологияларны ажыглап, кичээлдерни солун кылдыр организаастаар тергийн органы бээр. Өөреникчилер чурагайлыг өөредилге-биле ханы билиглерни алыр дээрзи чугаажок.

Амгы үениң негелдези-биле бүрүн дериттинген класстарлыг болурга, уругларга-даа, ада-иелерге-даа, биске, башкыларга-даа, таарымчалыг эки-дир. Баш удур тургузуп каан график өзүгаар класстар аайы-биле ук кабинеттерге кичээлдээр. Чамдыкта ада-иелер-биле класс шактарын-даа эрттирип турар бис. Дистанциялыг өөредилге үезинде амыдыралы чегей болгаш смартфон, компьютер чок өг-бүлелерниң ажы-төлүңге түр үеде ноутбуктарны берип, школа дузалажып турар. Кымга бээрин, кайы өөреникчиниң бажыңында дериг-херексели чогуң башкылар билир болгаш, аразында шиитпирлээш, ада-иезинге хол үжүүн салдыргаш, берип турар бис. (А. Ондар)

95. «Телефон биле компьютерниң мээң школачы амыдыралымга ужур-дузазы» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижирер. Бижимел чугаага кылыг сөзүнүң янзы-бүрү хевирлерин, ат орнун, наречиелерни шын кылдыр ажыглаарын утпаңар.

§ 23. Конверсия болгаш изоляция аргалары

Конверсия дээрге бир чугаа кезээниң өске чугаа кезээнче шилчий бээри болур.

Субстантивация — өске чугаа кезектериниң чүве адынче шилчий бээри болгаш оларның чүве ады ышкаш сан, арын, падежке өскерлири.

Д.а. → ч.а.: Аныяк=тар (кы м н а р ?) шалыпкын ажылдааннар.

С.а. → ч.а.: Бирээ=зи (кы м ?) эртежик туруп келген.

Причастие — ч.а. Таакпы=ла=ар=ы (чүү ?) кадыкшылга хоралыг. Шаңна=т=кан=нар=га (кы м н а р г а ?) белектер тывыскан.

Адъективация — өске чугаа кезектериниң демдек адынче шилчий бээри: Мөңгүн (чүү ?) ак өңнүг болур. Аяк-сава чугган кырган-авамның мөңгүн (к а н д ы г ?) билзээниң даажы кулактарымга ам-даа дыңналып келир.

Адвербиализация — өске чугаа кезектериниң наречиеже шилчий бээри: Тайга кежиин шупту деңге (к а н ч а л д ы р ?) үлежир.

 96. Бир чугаа кезээниң өске чугаа кезээнче шилчий бергенин өзек сөзүндөн харылзаалыг айтырыглардан салып тургаш, тодарадыңар. Оларны кандыг термин-биле адаарын айтыңар. Диалект сөстөрү тыпкаш, литературлулг хевирлери-биле солуңар.

1. Соогу дендеп келген. 2. Каш хонгаш, төрөөн черимден аъттаньп чорупкан мен. 3. Мен база кырганнар ышкаш, көлдүң адын адаарын шээрлеп*, «далай» деп адаар турдум. 4. Ол шагнан бээр бо көлдү Хара-Көл деп адаар болган деп бурунгуңуң домаа бар. 5. Ымыраа-сээк аш артарының орнунга, бистиң ханывысты мага хандыр соруп алгаш, өлү бээринден безин чалданмайн, шургуп турлар. 6. Ооң-биле кады аңнаарыңа белең мен. 7. Муң-муң чылдар иштинде дээрбелеп келгениңден хойу берген доозун дойлуп, туруг бажынче киискип үнүп, чамдыктары дедир черже оожуму кончуг бадып тургулаан. 8. Чүү-хөө суп алганым хавым эзер бажынга дээп, аъттың кылажының аайы-биле дагжап чораан. 9. Аъттарның даваннарының токулааныңа бир-ле тода эвес дааш дыңналып келди. 10. Турлаг көргөш, өөрөөнимни чүге деңээр боор. Шаныбек бир-ле чүвени сактырын оралдашканзыг, отче чиге кайгап олур. (Чинагийн Галсан)

Изоляция аргазы чаа сөс чогаадырының бир аргазы болур. Ол дээрге чамдык чугаа кезектериниң дазылынга кандыг-бир өскертилге кожумаа немешкеш, дашталып, өске чугаа кезээнче шилчий бергеш, сөске чаа утка киирери болур. Ол тускай майык ёзугаар тургустунар:

1) *хүн, чыл, дүне, эртен, кезээ* деп дөстөргө хамаарыштыларының падежиниң кожумаа болгаш *-ла* деп артынчы немешкеш, **үениң наречиелери** апаар: *хүннүң-не, дүнениң-не, эртенниң-не*;

2) *бүдүн, бак, дең, элек* деп демдек аттарына бээриниң падежиниң кожумаа немешкеш, **наречиеже** шилчий бээр: *бүдүнге, деңге, элекке*;

3) чамдык чүве аттары, ат оруннары, причастияларга **турарының** падежиниң кожумаа немежирге, наречие тургустунар: *биезде, шаанда, хейде, мында*;

4) чамдык наречиелер **эдеринчилерже** шилчий бээр, деңнеңер: *куду дыңналды — хемни куду кылаштаар, чедир кылдынмаан — артка чедир маңнаар*. Бо таварылгаларда наречиелер чааскаан чорааш, тускай айтырылгарга харыылап, домак кежигүнү болур, а мурнунда хамааржып чоруур сөзү-биле кады чаңгыс айтырыгга харыылап чоруур болза, ынчан ол **эдеринчи** болур.

97. Бердинген сөстөрдөн эжеш домактардан тургузунар, олар аңгы-аңгы уткаларга ажыглаттынган турар уjurлуг. Аңгылаан сөстөрниң кайы чугаа кезээ болуп чоруурун тодараткаш, оларны домакка өске чугаа кезээ болуп чоруур кылдыр эде тургузунар. Ук сөстөрни морфемаларга чарыңар, ылгалын тайылбырлаңар.

Үлегери: Чаа *хүннүң* (ч ү н үң ? — Х.п. ч.а.) чырыы дээп кээрге, кижилер байлар болгаш ядыылар деп ийи бөлүккө аңгыланыр дээрзи билдине берген. — *Хүннүң-не* (к а ж а н ? — наречие) мал-маган соондан кылаштап чоруур кырган-на болгай.

1. Бакка, шаанда, болгаш, чүге, баштай, дээш, дүнениң, мурнунда.

2. Эзир-оол **эртенниң-не** сула шимчээшкиннерни кылыр. Ол бичиизинден тура ынчаар чаңчыгып калган. Кыш дүжүп кээрге, **хүннүң-не** конькилээр, хаактаар. Ол **чылдың-на** район болгаш республика чергелиг маргылдааларга киржип турар. Ол спортка дыка ынак.

98. Конверсия болгаш изоляция аргазы-биле тургустунган сөстөрни тыпкаш, оларны морфемаларга чарыңар. Өзөк сөзүндөн харылзаалыг айтырылгардан салгаш, кайы чугаа кезээнче шилчий бергенин тодарадыңар.

Шапкын Улуг-Хемниң унунга төрүттүнген ядыы араттың кызы Хандываа бичиизинден школаның, интернаттың ханазына өскөн.

Эге болгаш ортумак школаны дооскаш, башкының мергежилин бичиизинден сонuurгап, ол мергежил-биле ажылдаарын күзээн. Хандываа башкы институтунга кирген, ону ийи чыл болгаш, дооскан, ажылдаары чоокшулаан. Аныяктарның амыдыралынга ол солун үе болгай. Ишчи амыдыралдың эргинин артап кирери, чуртталганың хайнышкынның узун оруунуң ужунга базары чүгле солун эвес, харындаа чамдыкта дидимнерин негээр. А Хандываа — дидимнерниң бирээзи, омак, хөглүг, угаанныг уруг. (О. Сагаан-оол)

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Сөстүң уткалыг кезектерин (морфемаларын) катаптаңар.
2. Дазыл болгаш төрөл сөстөрниң чижектерин бериңер.
3. Чогаадылга болгаш синтаксистиг арга дузазы-биле тургустунган 2-2 тускай чугаа кезектериниң чижээнден тышкаш, морфемаларга чарыңар.
4. Хевир тургузар кожумактарны катаптап, оларны ажыглавышаан, кыска домактардан чогаадыңар:
 - чүве адының бичеледир, чассыдар хевирин: *хем=чигеш, ава=м=ай*;
 - демдек адының чада кожумактары: *көк=күр, сериин=зимээр*;
 - кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа: *шим=ме, ыр=ла=вас*;
 - кылыг сөзүнүн залог кожумаа: *буду=т=тун, чагаа=ла=ш*;
 - кылыг сөзүнүң вид кожумаа: *тын=гыла, кел=бесте*.
5. Укталбаан болгаш укталган деске 2-2 чижектен тывыңар.

 99. Морфологтук, синтаксистиг, конверсия болгаш изоляция аргазы-биле тургустунган 2-2 чижектен ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Авторнуң 9 класска бижээн чогаалын кичээнгейлиг номчааш, удурланышкак утка илередип чоруур сөстөрни тывыңар. Сөзүглелдин тема болгаш идеязын тодарадыңар.

САЗЫНДА БЫЛЧАК

Саазын. Шак бо хананың чугайы дег, ак саазын. Кандыг-даа демир-үжүк үжүктөр шыйып, чүгүрбээн ак саазынның кырында хензиг, дыргак каразы хире былчак дүжүпкенин эскерип кагдым. Элдептиин. А ол былчак аңаа канчап тыптып келгенил? Кандыг-бир серемчилел чок амытанның балазы бе азы анаа-ла хөк бодаан бичии чаштың демир-үжүк тудуп көрбээн, эмдик аът дег, дывылаан, бир-ле чүүл сомнай тыртып каар дээрге, аксын өскээр шелгеш, алдыртпайн барган, кандай, будукка былчашкан салааларының таңмазы бе? Дош адаанга чаштып чыткан хемниң чазын чайындыларын чара моңнап,

саарыглап эгелээри дег, сагыжының дүп чок ханызындан ынакшылы чаза булгап үнүп келген ынакшаанның карааның чажының дамдызы дүшкөш, артып калган орну эвес бе? А бо ак саазын чугааланыптар дылдыг турган болза, шак ол чүктөп алганы былчактың төөгүзүн меңээ ажыдып бээр ийик. Чүгө? Чүгө ол былчак чүрээмге бир-ле билдинмес, ораашкак, чөрүшкөк бодалдарны арттырып кагганы ол? Амыдыралга ак биле кара сагыш, арыг сеткилге кандыг-ла-бир будулгаазындан каразыг тыптып кээрин сагындырыксааны ол бе?

А мээң бодалдарым хензиг былчактың тывызыының баажызының оода ужун тып алыр дээн күзелден дыш бербейн, өөн буза идиптерге, ажынып-дарынган арылар дег, дойлуп-ла тур.

Кандыг-ла-бир кижиге кыдыглатканның сеткилинге хоран ышкаш хоралыг сөстөрнүң артып каары дег, кенен, уян, чаш хар дег, хир чок арыг чүрөккө хомудалдың артып калган былчаа эвес деппе?

Саазын. Элдептиг былчак. (А. Хертөк)

МОРФОЛОГИЯ

§ 24. Морфология. Чугаа кезектерин бөлүктээри

100. Бердинген таблицаны ажыглап, чугаа кезектерин аңгылаарының барымдааларын тайылбырлаңар. Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

Чугаа кезээ	Лексик-тиг утка	Грамматик-тиг утка	Сөс чогаадыр кожумактарлыг	Айтырыгга харыылаар	Домак кежигүнү
Тускай	+	+	+	+	+
Дузалап	-	+	-	+	+
Онзагай (аян сөзү)	+	-	-	- +	- +

101. Шупту чугаа кезектерин одуруглай бижип алгаш, оларның дужунга сөзүглөлдөн 3-3 чижектен кириңер. Аттыг чугаа кезектериниң ниити демдектерин, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыңар.

«Саян» аттыг тыва национал хөгжүмнүң болгаш самның театрының «Өпейленген ие черим» деп оюн-көргүзүүн улуг сонуургал-биле көргөш, аңаа бараалгаткан чогаалдарны бодумнуу-биле чазып номчуурун оралдаштым.

Концерт төрөөн культуравыстың төттүнмес байлаан алгап ырлап, тыва чоннуң чаагай мөзү-бүжүнүң дээжизин бараалгаткан. Чоннуң ырларының хөөнүңге бижиттинген хөгжүм биле чончу пластиканың белдириңге сам уран чүүлүнүң делегейи бодарап, аңгы-аңгы төөгүлөрни «Саяннарның» самчылары ыдып турдулар.

«Эртенги чажыг» деп ээлдек сам тыва уран чүүлдүң делегейинче чалалга болур. Өл хаак дег кем чок шимчээшкиннерден тыва чонувустуң эвилеңи, ажык ак сеткили дораан таныттынып келир. Холда туткан аяктар оран-таңды ээлеринге ак чем өргүлүндөн аңгыда, өглер ээлериниң аалчызынга хүндүткелин, эжииниң ажыын элдээреткен.

Тыва кыстарның чыткан хой тургуспас бүдүжү бистиң чонувуста херээжен кижиниң ниити кол омур-хевири болзак, чамдык кыстарның оран-шооваа, эрес чаңын тевек тепкен оолдар аразыңга көргүзө кааптарга, көрүкчүлөр магадап ханмады. Кырган-авазы кыйгырып турда-ла, чолдак шээживек кеткен дөстүнмес кызыжак оолдарны ажыр тевектээн. Шак ол хөглүг-баштак сам чаңчылчаан тыва танцы-самга дөмейлешпейн барган. Бо чогаал арыг сам эвес, а театр жанрынче деңзини чая базып турарын эскердим.

Күүседикчилерниң үнү үнүп, чугаа-сооду шимчээшкиннерге дузалажып, ук чогаалдар самнап көргүзөр кыска шиилер ышкаш болганын бурунгаар дидим базым-дыр деп амы-хууда бодандым. База театрның ыраажылары самчыларга дыка улуг деткимчени берип, оларны чоорту сөс-биле өңнүктештирип кел чоруурун демдеглээр апаар.

102. Сөзүглелдин морфология талазы-биле онзагайын сайгарып көрүңер. Кандыг кожумактар, грамматиктиг хевирлерни өскелерге дөмейлешпес кылдыр ажыглаанын эскердиңер? Сөзүглелдин утказыңга даянмышаан, силерниң школаңарга азы клазыңарга кандыг чаартылгалар кирип болурун эштеринер-биле сүмележип көрүңерем.

ЕВГЕНИЙ МӨНДЕЛЕ

Англияда сургуул кижиниң бот-өзүлдезин үнелээр болганындан өөредилге чуруму элээн шыңгы. Брайтон колледжизинде бүгү талазы-биле сургуулдарга долу дузаны чедирип турар. Чижээ, акша талазы-биле, амы-хуу чуртталгазында-даа бергедээшкиннер, муңгаранчыг үелер таваржып келзе, арга-сүмени берип, акша ажылдап алып аргаларны тургузуп бээр. Шыырак билиглерлиг психологтар

база доктаамал ажылдап, кижиге бүрүзүнүң таварышкан бергелерин сайгарып тургаш, сорулгаларын чедип алып чогумчалыг арга-сүмени берип турар.

База бир онза чүве чүл дээрге башкылар сургуулдарны албадал-биле өөретпейн турар. Неделе санында колледжтиң медээлерин чугаалаар: кандыг бөлгүмче кирип болурун, шылгалдалар дужаарда белеткелге чүү ажыктыг болурун, үе-шакты шын ажыглаарын, акшаны шын чарыырын дээш оон-даа солун сүмелерни дамчыдып турар.

Мында студентилер даштыкы чурттан келген аалчыларны азы сургуулдарны улуг сонургал-биле хүлээп алып. Бистиң ёзу-чаңчылдарывыс болгаш амыдыралывыс дугайында айтырыгларны даады-ла дыңнаар-дыр мен. Тываның турар чер-девискээриниң дугайында чамдыкта тайылбырлап-даа турар мен. Англияның аныяктары Тываны бир-ле хуулгаазын тоол ораны деп бодаарлар. Бистиң бойдузувусту, ылаңгыя хөөмей-сыгытты сонургаар кылдыр шуптузун чалап турар мен. *(Алла Знаменская, «Тыва Мотиватор» солундан)*

 Евгений Мөнделениң өскен-төрээн чери — Кызыл хоорай, 7 класска чедир Кызылдың 5 дугаар гимназиязынга өөрөнгөн, ооң соонда Санкт-Петербург хоорайга өөрөдилгезин уламчылаан. Ам Кингстон университетиниң сургуулу. Силерниң хоорайыңар, кожуунуңардан чедишкениг доозукчуларны адаңар. Олардан кандыг үлегер ап болурул, чугаалаңар.

103. Сөзүглелдин хевирин айтыңар, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Сөзүглелден 10 аңгы чугаа кезээн өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. *Сыдымнаар* деп кылыг сөзүнүң синонимин тывыңар, бөгүнгү хүнде бо кылдыныгны кайыын көрүп болурул?

Өртээл албанын эрттирериниң ээлчээ ам Идегелге таваржып келген. Чай дургузунда одарладып семирткен, күш-деңгел кирип алган аъттарны тудары-биле Тамир шынаазының шилиндек дээн сыдымчылары аңаа чыгып чедип келгилээн. Мооң мурнунда аът сыдымнаар улустуң тергиини Калзан турган. Ооң сыдымнаары кайгамчык-ла. Бо удаада ол бодунуң сыдымнаарын база катап көргүскөн. Аътты сыдымнап деп чүве ындыг-ла белең эвес: тудар дээн малы хат-салгын ышкаш дүрген дезип, маңнап турда, баштай ону өөрүнден үзе сывырып алып. Ынчанмас болза ол мөөң аъттар аразынче

кире халый бергеш, туттурбас. Ону өөрүндөн үзе кирип алганда, ол ам туралаан-на черинче, аткан ча согуну ышкаш, ховуга маңнап чоруптар. Ону сыдымнап алыр дээн кижичүгүрүк аътты мунупкаш, сүрүптер. Чамдыкта ону үр-ле сывыртап келир. Аът чай дургузунда бош чоруурунга өөренип калган болгаш, сыдымга кирип, бажынга чулар кедер хөңнү чок. Сыдымнаар дээн кижичүгүрүк аътты сыдымга мунупкаш, сүрүптер. Чамдыкта ону үр-ле сывыртап келир. Аът чай дургузунда бош чоруурунга өөренип калган болгаш, сыдымга кирип, бажынга чулар кедер хөңнү чок. Сыдымнаар дээн кижичүгүрүк аътты сыдымга мунупкаш, сүрүптер. Ынчан ооң холу карбаш кынныр, сыдым сыйт дээн соонда, ол малдың чиңге мойнунче кире бээр. Дескен мал ам холга кирген. Ол чүткүп шураарга-даа, ону салбас. Мал сыдымнар кижичүгүрүк аътты сыдымга мунупкаш, сүрүптер. Авангыр-кашпагай, мөге-шыырак, эрес-дидим болур херек.

(Ч. Лодойдамба)

§ 25. Тускай чугаа кезектериниң грамматиктиг уткалары, грамматиктиг хевирлери

104. Лингвистиктиг сөзүглелден чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары кирип турар сөстөрнү тыпкаш, оларның илередип турар немелде уткаларын тодарадыңар. Ук хевирде ажыглаттынган сөстөрнү морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Мария Күжүгеттиң шүлүктөрүндө бир каракка илдигип келир чүүл — хуу үнелел хевиринде чүве аттарының байлаа: ие-херэежен, уян сеткилдиг херэежен кижичүгүрүк аътты сыдымга мунупкаш, сүрүптер. Чамдыкта ону үр-ле сывыртап келир. Аът чай дургузунда бош чоруурунга өөренип калган болгаш, сыдымга кирип, бажынга чулар кедер хөңнү чок. Сыдымнаар дээн кижичүгүрүк аътты сыдымга мунупкаш, сүрүптер. Ынчан ооң холу карбаш кынныр, сыдым сыйт дээн соонда, ол малдың чиңге мойнунче кире бээр. Дескен мал ам холга кирген. Ол чүткүп шураарга-даа, ону салбас. Мал сыдымнар кижичүгүрүк аътты сыдымга мунупкаш, сүрүптер. Авангыр-кашпагай, мөге-шыырак, эрес-дидим болур херек.

КҮСКҮ БҮРҮ

Сарыг бүрү — саглаңмай,
Сагыжымны билбеспей.
Оожум-даа бол базарга,
Ойлук чок дег дагжаарбай.
Сырын-салгын сүрерге,
Сылдырадыр дезербей.
Шырыш азы оңгарже
Сымыт* кылып сыңнырбай.

Аян-тээлеп чоруурга,
Арын-башче тоглаарбай.
Оолдар, кыстар — кымдан-даа
Оюн эрээр ылчыңмай.
Күскү бүрү — хүлүрбей,
Күзелимге самнаарбай.
Сеткил-сагыш куюмун
Чеже тыртып көзээрбей.

Ол-ла хевирниң кожумактарын ада-иезинге тураскааткан шүлүктөрүндө *авамай, авайым, ачамай, ачайым* деп эргелиг, чассыг уругнуң адындан бижип турары чараш. Чижээ:

Авайымның нүүрүндөн

Арттырып каан өнчүзү... («Чоктап арткан хөңүндө»)

Ачайымның ырының

Аялгазы дыңналыр. («Ачайымның ыры»)

«Черле ындыг» деп шүлүүндө дөргүл-төрөл илередир чүве аттарын ийи аңгы строфада удурланыштыр салып, ажыглапканы — авторнуң тывыжы. Баштайгы строфаның тос одуруунда — кижичи эки, ажыктыг чорда, сени долгандыр турар улустуң аксы-сөзүнүң чымчак апаарын хуу үнелел категориязының кожумаан шууштур кииргени-биле илереткен. А ийиги строфаның 9 одуруунда — кижичи биеэги дег ажыктыг эвес апаарга, ол кожумактың орнунга *эвес* деп бадыткавас хевирниң артынчызы дистиништир ажыглаттынып, удурланышкак утканы дамчыдып турар:

Черле ындыг,

Четчир, шору чоруур шаанда

Сеңээ төрөл улус-ла хөй.

Угбамайлаан, дунмамайлаан,

Уруумайлаан, кудамайлаан,

Эжимейлээн, чуржумайлаан,

Эң-не эки кунчуумайлаан,

Чеңгем-даа дээр, чээним-даа дээр.

Черле ындыг,

Черле ындыг,

Сени кежик оя бээрге,

Сеңээ төрөл улус төнер.

Угба эвес, дунма эвес.

Уруу эвес, куда эвес,

Эжи, чээни, чуржу эвес,

Эң-не эки кунчуу эвес,

Чеңгези-даа эвес боор сен.

Черле ындыг.

(К. Доржунуу-биле)

 105. Тускай чугаа кезектерин аңгылааш, 3-3 чижектер-биле бадыткаңар. Чүве аттарын темалыг бөлүктөргө чарыңар. Хөй чүвени илередип турар сөстөрүни тыпкаш, оларның канчаар илереттингенин айтыңар. Күштелдирер чадада демдек аттарын ушта бижээш, тургустунган аргазын тодарадыңар.

ТОЖУНУҢ ҮНДЕЗИН ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ

Тожу чону — онзагай чон. Оларның ниити социал бүдүжү, дыл-домаа, чугаазының аяны болгаш амыдыралының угланышкыны өске тыва чондан улуг ылгалдыг. «Тываның төөгүзүндө» болгаш чер-чурттуң чогаалчыларының база улуг назылыг кижилерниң сактыышкыннарындан алгаш көөрге, тожу чон шагдан бээр тайга-

таңдызынга иви малын малдап, иви амытанның оѳтаар черин солуп көжүп-ле, агым суундан балык-байлаңын өйлөп тудуп чип, аржаан суун ижип чораан чон бооп турар. Ижер суксун дээрге-ле Тожунуң девискээрин долгандыр тайга черлерде агып чыдар хемнер, дамырактар, тайганың эдээнден сыстып баткан кара суглар — шуптузу эм-дом, аржаан боор.

Тожу тываларының дугайында бир дугаар бижимелдер мырыңай бистиң эраның VII вектен бээр төөгү документиленде кирип турары «... Дубэ аймактар үш бөлүктен тургустунган, ол бөлүктөр тус-тузунда боттары башкарыкчыларлыг. Оларның чурттап чоруур оран-савазы — тос чадырлар, чиир чеми — аң эѳди, балык, оѳт-сиген дазылы, кедер идик-хеви — аң кежи» дээн. Бо чүүлдү бодаарга, чиңгине тожу чон дугайын ынча деп бижээн-даа ышкаш-тыр. Иви болгаш элик-хулбүс кезинден тоннарны, идиктерни амдыгаа дээр кедип, харын-даа амгы берге амыдыралдың дүшкүүрлүг үезинде тайга чурттуг тожу улус шуудунче кире берген, тайгазының аң-меңин аңнап, балык-байлаңын тудуп чип, ай-бес казып чип чурттап чоруурлар.

Ук төөгүзүндө тожу улузу кончуг кем чок, оожум-топтуг аажы-чаңныг, хөй чугаа-домаа чок, чөпшүл, дузааргак улус. Ол чон черниң агаар-бойдузунуң аайы-биле далаш чок, таваар. Оларның даштыкы хевир-дүрзүзүн чер-чурттуң чогаалчызы Леонид Чадамба мынчаар бижээн: «Аалдың кижилерин көөрге, чыкпак-чыкпак дурт-сынныг, тырың-тырың эѳт-ханныг, калбак ак арыннарлыг, арай таңдаш думчуктарлыг, дүрген-дүрген чугаалыг, чары бышкаа идиктерлиг, чолдак-чолдак тоннарлыг, эрес-кашпагайы-даа кончуг, от-көс дег улус болган». (А. Кашкак)

 Тожу кожуун оон аңгыда өске кожууннардан чүзү-биле ылгалып турарыл, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

106. Ийиги кезээ *бир* деп сөстен тургустунган тодаргай эвес ат оруннары-биле домактардан чогаадыңар, оларны дефистеп бжириин сактып алыңар.

Бир, кым-бир, чүү-бир, кандыг-бир, кандыг-ла-бир, кажан-бир, кайда-бир, кайы-бир.

 107. Сөзүглелден ат оруннарын тыпкаш, оларның кайы чугаа кезектерин солуп чоруурун тодарадыңар. Ол хевирлиг чижектерден чечен чогаал номнарындан тыпкаш, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Контекстуалдыг антонимнерни тывыңар. Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар.

Мария Күжүгеттиң шүлүктөрүндө бир онзагай черни ат оруннары ээлеп турар. Ат оруннары тодаргай лексиктиг утка илеретпес, чүглө кайы-бир чугаа кезээниң орнунга ажыглаттынар чугаа кезээ деп чүвө билдингир. М. Күжүгеттиң шүлүктөрүндө арынның ат оруннары тодаргай лексиктиг утканы дамчытпышаан, тодаргай ийи кижиниң тыныжын илередип, сеткил-сагыжын ажыдып, чиртип кээр кылдыр ажыглаттынган:

Сен биле мен, Ол биле мен
Чер биле дээр... От биле суг.

Сен чогуңда,
Черниң кыры чемдиш кынды.

(К. Доржунуу-биле)

108. 1. Бот деп тодаргай ат орнун хамаарылга хевиринге өскерткеш, кожумактарын шыйыңар. 2–3 сөстөн шилип алгаш, домактардан чогаадыңар, грамматиктиг уткаларын айтыңар. 2. Бот деп сөстү падежтерге өскерткеш, домактардан чогаадыңар. Тургузуп алган домактарыңарның уткаларын тайылбырлаңар, кандыг онзагай чүүл эскердиңер?

109. Лингвистиктиг сөзүглелден причастиелерни өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Причастиелерниң кожумактарын шыйгаш, хевирлерин айтыңар. Кандыг-бир шүлүк азы проза чогаалындан шилип алгаш, ында причастиелерниң ажыглаттынганын тодараткаш, деңнелгеден кылыңар.

Кылыг сөстөрүн, эң ылаңгыя причастиелерни ажыглаары Мария Күжүгеттиң шүлүктөрүнгө чурумалдыг, тайылбырлаан, сеткил-хөөнүн ажыткан аянны киирип турар. Причастиелиг бөлүглелдер перифраз аргазын тургузуп, авторнуң үнүнүң бот-тускайлаңын, дүвүрелин, саймааралын номчукчу-биле үлежиксээн сеткилин дамчыдып турар.

Чижээ:

Бүлүртүңнээн, чоорту ыраан шырайыңны,
Бүлдөөрип, чаштар долган көрүжүңнү,
Ыгламзыргай ыяңгылаан уян үнүң
Ынча дыка чеже бодаар, уттупкан мен. (*«Бодуң бурууң»*)
Ырлап орап хензиг хөкпөш,
Ырланыпкан ызырар ыт,
Чалгын херген дээрде эзир,
Чакпа чайган сугда балык,
Кокпа сүрген майтак койгун. (*«Ие-бойдус төлдери-дир»*)

Ада-ие азыралын кагган олчаан,
Амырак бооп душчуп алган хүнүвүстөн
Төлдеривис чырык көргөн ораны
Төөгүлүг, ыдыкшылдыг булуңувус —
Бай-Тайганың төвү болган Тээли суур. («Бай-Тайганың Тээли суур»)
(К. Доржунуу-биле)

110. Наречиелерни өзек сөзү-биле катый ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салгаш, кандыг домак кежигүнү бооп чоруурун тодарадыңар. Оларның морфемниг сайгарылгазын кылгаш, тургустунган аргазын болгаш хевирин айтыңар.

1. Ол суур кыдыында борбак бажыңныг, оозунга чүгле кыжын чурттаар, чайын, күзүн өөнгө чурттаар. 2. Думчуун борбаңнадып орган ыт хеп-хенертен үне халааш, хөккүледир ээре берген. 3. Буянның тыныжы бусталып, буруңайнып чораан. Ынчаарга эриннерин хоолайгылаштыр тутгунгаш, улам-улам үргүлээн. 4. Даштыгаа баргаш, ыңай-бээр алаңзып турумда, мыя бо сырый көк аразында хек эде берди, үр-ле дыңнап турарымга, ийи-үш-даа хектер чарыштыр эттилер. 5. Дескиндир көргүлөп, өг дүндүүнче бакылаар-даа. 6. Ындыг магаалыг болуушкунну көрбээнинге Эртеш иштинде дыка хомудап турган. 7. Хойтпак-оол тооруктаар дээн улусту күзелдии-биле эдерген. Харалаан, өш-биле дөмей, тоорук чыыр дээш белеткеп алган херексел, чүү-хөөзүн бажыңында утгуп каапкан болган.

§ 26. Тускай чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелери

111. Ийи аңгы бөлүккө чарлып алгаш ажылдаңар: 1) тускай чугаа кезектери сөс каттыжышкынының чагырткан сөзү болуп чоруур кылдыр одуругларга аңгылай ушта бижээш, өзек болгаш чагырткан сөстөрнүң кырынга чугаа кезектерин, оларның грамматиктиг хевирлерин демдеглеңер; 2) тускай чугаа кезектери домакта сөглөкчининиң хүлээлгезин күүседип чоруур домактарны ушта бижээш, домактың предикаттыг төвүн айтыңар.

Чедер хөлдүң турар чери кош-адышка* дөмейлешкек, оңгар. Хөл ооң эң-не дүвүнде. Долгандыр ийлерни тарып, тракторлар-биле дырбактап каапкан. Ынчан августуң чээрби үези чүве. Чай төнмээн-даа болза, күстүң кел чыдары каракка көстүп, эът-кешке-даа билдиниң

турар апарган. Ол эртен безин чидиг сырынныг болчук. Кайнаар-даа көөрге, ала-ала ховулар-ла болгай. Оларны дилиндектей, аралаштыр чаргылаан. Бир дилиндекте быжып турар тараа. Олар оюк-деликтей* саргара бергилээн. Ол база-ла күстүң чыгадып келгенин херечилеп турар. Бир дилиндекте тараа тарываан. Ону чайын чарып, келир чылга курлап каан. Хөлдүң бетии кыдыында ногаан ортулук, Чедерниң ужу-кыдыы чок ховуларының ортузунда кижии холу-биле бодараттынган хензиг арыгжыгаш. Ында ыяштар амдызында ногаан чайт хевээр. Ол болза ховугайның ховузунда чүгле ногаан ортулук эвес, а курорт.

Курортче телефон чагылары, электри сывырандактары шөйлүп чоруткулаан. Оларның кырында дистиништир, дизип каан эрегелер дег, хараачыгайларның хөй деп чүвезин! Кара шаар. Хачыланчак кудуруктарын хере тырткылааш, чамдыктары дигии-биле ужуп үнгөш, ол кавыны дескинدير ужуп-ужуп, катап-ла дедир кээп, сывырындактарга чыскаалдыр олургулап алыр.⁴ Өске артканнары бис чоонган бис дээн ышкаш, база-ла мөөңү-биле диг дээш, кайы ырактан бээр кылайтып-кылайтып, боттарының олурган черлеринге өектерин агарты олургулаптар. Оларның оозунда база-ла кижии билип чадаар чүве чок. Олар база-ла күстүң кел чыдарын бадыткап турганнар. Ол ховуда оларның чурттаар, амыдыраар чүвези чок. Олар чайны та каая эрттирген. Ам оларның бөлдүнчүп, чылыг ораннарже чоорту бурунгаарлап бар чыдары ол-дур. Орууңар ак болзун, хараачыгайлар!
(С. Суруң-оол)

112. Үш бөлүккө чарлып алгаш ажылдаңар. 1. Кижии бүрүзү бир домактан шилип алгаш, ооң морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. 2. Кылыг сөзүнүң болбас хевири, причастие, деепричастие хевирлеринде ажыглаттынган сөстөрни өзек сөзү-биле катый ушта бижээш, оларның кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун айтыңар. 3. Абзац бүрүзүнде микротемаларны тодарадыңар, оларга аттан бериңер. Эң сөөлгү домактың утказын канчаар билдиңер, аңаа хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар.

КОРГУУШКУННУҢ ХӨЛЕГЕЗИ

Шак бо сарыг өртемчейде коргуушкунга таварышпаан чаңгыс-даа бол, сагыжы дыш кижии бар бе? Чаңгыс-даа бол, ыңдыг кижии бар дээр болза, чарным эъдин хемирер мен, аңаа черле бүзүрөп-даа шыдавас мен.

Кижиге хөөкүй хилей-хилей чурттап чорааш, амыдырал аак-кээгин аарзынмай чүктөп келгеш, бурунгаар-ла көрүп чоруур, бурунгаар-ла чүткүп орат. Амыдырал кокпазының авый-шавый этпээнге, ооң соондан коргуушкуннун хөлегези чыда калбайн сүрүп орат. Адырлып аар дээрге-даа, чыда калбас, коргуушкуннун хөлегези.

Чашкы шаанда чандыр баскаш, тендирээштиң, ужарындан кижиге коргар. Караңгыда азыг черден үнүп келир «азалардан» кижиге коргар. Аазын эмген авазындан аңгы барып азарындан кижиге коргар.

Чалыгы шаанда частырыгны кылыпкаштың, чаражындан чарлырындан кижиге коргар. Частырыгның четки-дузаа ораап алгаш, салбайн барза, кончуг дээштиң, база коргар. Аарыг-аржык, думаа-ханаа хилинчектеп, айда-чылда бектей бээрдэн дендиге коргар. Ажыл-агый, үүле-херек чогувайн, амытан чон аразынга адак багы болурундан кижиге коргар.

Ажы-төл дээш боттан артык коргуп кээр сен. Өөредилге, ажылышкы өөндөлөвейн, өөрлеринден чыдып калгаш, өөдежок апаарындан кижиге коргар. Оглуң-кызың салым-чолун кадып чурттаар чаңгыс эжиге кандыг-ла боор ирги дээштиң, база коргар.

Аттыг-чарлыг кончуг бай дээн улус безин ажылының соксаш кыннып турарындан, акша-көпөй чидириинден аажок коргар. Чарынның адаан орта дүжүп көрбээн мөге кижиге «майыгы кадырлып», чазыг кылып октадырындан дыка коргар. Чагырганы тудуп орат дарга кижиге сандайындан чайлып ужуп, эрге-дужаал эрегезин алзырындан дендиге коргар.

Амыдырал кокпазының авый-шавый этпээнге кижиге хөөкүй хүннун даңның кайын таанда сириңейнип чоруурул аан. Ажыл кылып, ажы төрүп, анаа-шөлээн чоруңда-ла, коргуушкуннун хөлегези чыда калбайн сүрүп-ле орат, сүрүп-ле орат. Адырлып аар дээрге-даа, чыда калбас, коргуушкуннун хөлегези.

Шак ол анчыг коргуушкуннун хөлегези бир чамдыкта кижээ харын дузалап-даа чоруур ышкаш. *(М. Күжүгет)*

113. Орус болгаш тыва дылда дузалал чугаа кезектеринге таблица-дан тургускаш, демей болгаш ылгалдыг чүүлдерин айтыңар. Ылгалдыг талазын чижектерге көргүзүңер.

§ 27. Дузалал чугаа кезектери

Дузалал чугаа кезектеринге **эвилелдер, эдеринчилер** болгаш **артынчылар** хамааржыр.

Эвилелдер бөдүүн домакка сөстөр, сөс каттыжышкыннарын, а нарын домакка бөдүүн домактарның кезектерин каттыштырар. Эвилел домак кезигүнү болбас. Эвилелдер **чагырыштырбас** болгаш **чагырыштырар** деп бөлүктөргө чарлыр. Чагырыштырбас эвилелдерниң хевирлери: **каттыштырар** (болгаш, база, биле), **удурланыштырар** (а, ынчалза-даа, ындыг болза-даа, ынчалзажок, ындыг болзажок, харын, ынчаарга) болгаш **аңгылаштырар** (азы, ийикпе, чок болза – чок болза, бир болза – бир болза, бирде – бирде...). Чагырыштырар эвилелдер (чүге дээрге, чүге дизе, ынчангаш, бир эвес...) чагырышкан нарын домактың кол болгаш тайылбыр кезектерин холбаштырып чоруур.

114. Дузалал чугаа кезектерин хамааржып чоруур сөзү-биле каттай ушта бижээш, домакта кандыг чугаа кезээ, домактың кандыг кезигүнү болуп чоруурун айтыңар. Эвилелдерни тыпкаш, оларның хевирлерин айыткаш, домакта күүседип чоруур хүлээлгелерин тодарадыңар.

1. Костюмну, шынап-ла, тергиин материалдан кылган болгаш, Довукайның бодунга быжып тургаш даарап каан дег, тааржыр болган. 2. Оол бажының дас кара дүктөрүн шевергини аажок аткаар дырап алган, а саргылзымаар карактары кезээде чүгүртүлөңейнип чоруур. 3. Бо черге хой, өшкү, инек, сарлык, чылгы малды бистиң өгбелеривис азырап чораан, ындыг-даа болза бистиң кылып чораан үүлевисти амгы үениң аныяктары чүге кылып шыдавазыл? 4. Бирде Маңгыр чейзең аалынга-даа баар, бирде Чудурукпайны-даа сыскырган оорар, оон кедерезе, Шагаан-Арыгда шаап чеде берген Шагаачы чагырыкчының өөнче-даа кирип чыдар. 5. Ол уругнуң карааның кирбиктери дорт-дорт, киш дүгү дег чиңге-чиңге, чаактары эңгиске дег кызыл-кызыл, шокар пөс-биле додарлаан киш кежи тоннуг, ооң моюндуруу болгаш эдектери кундус кештери-биле каастантыңан. 6. Чүрекпен чок болза диини ээрер, чок болза сывыртаар турган. 7. Хуралбай чортуп ора-ла, кожайның Чүгүрүк-Хоорун эскере тыртып каан, харын-даа Сегитмааже эргилгеш, көргүскен. 8. Тайгага баштайгы дүннү ёзулуг аңчылар черле уйгу чок эрттирер боор

чүве, чүге дээрге хөөрежи чыдырында-ла, даң адып кээр. 9. Монгуш Черзи шеверлер бөлгүмүнүң кичээлин улуг-хүнде чорудар чаңчылдыг турган, ынчангаш ооң өөреникчилери сентябрьның эң сөөлгү улуг-хүнүнде Ак-Туруг суурга чыгып келир апарган.

Эдеринчилер домакта сөстөрнүң база сөс каттыжышкыннарының аразында харылзааларын илередир. **Чиңгине эдеринчилер** (дег, ышкаш, дээш, чедир, -биле, дургаар...) болгаш **дузалал аттар** (соонда, иштинде, аразында, кыдыында) хамааржып чоруур сөзү-биле катай чаңгыс айтырыгга харыылап, чаңгыс домак кежигүнү болуп чоруур.

115. Эдеринчилер биле дузалал аттарны өзек сөстери-биле кады ушта бижээш, оларже харылзаалыг айтырыгдан салгаш, кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар.

1. Шеттер аразында саарыглап агып бадып чыдар хемниң суу Калга-оолга эм-дом, аржаан шинчилиг сагындырган. (А.Д.) 2. Буянга тынар агаар чедишпестеп, эмирере када берген эриннерин кургаг дылы-биле чылгагылаан. (К.-Э.К.) 3. Чиирбей-биле чишкен-дир сен, чиңге мойнуң чиңгелээн-дир, чикти куду шиилээр-дир сен. (Ю.К.) 4. Чараш-Алаактың хадыңнарының уннарынга турупкаш, кулааң үстүрүп дыңнаалап көр. (А.Д.) 5. Меңги чечээ манаашкындан чөгөл төнгөш, мен дег база ундаралдан улуг тынды. (С.К.) 6. Баштайгы ынакшылдың боду ышкаш, сагыш-сеткилде артып калган эргим сөстөрүн иштимде катаптап эгеледим. (М.Д.) 7. Кырган-авазының чиирбей ышкаш ырбыска салаалары Долаананың караанга көстүп келген. (Е.Б.-М.) 8. Байыр-наадымга баар дээш каастанып алган уругларның хеви ышкаш ак-ак хадыңнарлыг эзимни эрткеш, бичии ыңай дап бээривиске, айгадаң* чер ажыттына хона берген. (С. Там.)

116. Лингвистиктиг сөзүглелдин дыл талазы-биле онзагайын тодарадыңар. Шүлүктерде кайы чугаа кезектерин делгеренгей кылдыр ажыглааны авторнуң дылының уран-чеченин херечилеп турар-дыр?

I

Мария Күжүгеттин шүлүктеринде поэзияга эвээш таваржыр модалдыг артынчыларны, өттүнүг болгаш алгы сөстөрүнүң ажыглалы аажок байлак болганындан эмоционалдыг дээшти-биле онзаланып турар. Сактырга, анаа чугаалажып, сеткил-хөңнүн ажытчып орган дег кынны бээр. Чижээ:

Хөлзей хонуп, дүвүрээр
Хөрээм мырай хөктүг аа?
Чүге-ле ийик, сиртилээр
Чүрээм база чиктиг аа?

Улуг тыныш, сүрээдээр
Уруг бодум элдеп аа? (*Уруг бодум элдеп аа?*)

Салгын-сырын сыг-сыг,
Сайлык кушкаш сыйт-сыйт,
Торлаалар торр-торр,
Торгажыктар ток-ток,
Каарганнар каарк-каарк,
Кээргеннер кээрк-кээрк,
Хаважыктар хар-хар,
Хаванчыгаш хрык-хрык.

Кускун-сааскан куйт-куйт,
Кулун-чаваа и-гоо,
Итпик кушкаш пик-пик,
Иртчигештер дпу-чаак.
Өшкү, хойлар мээ-мээ,
Өле инек мөө-мөө,
Өрге, күске сыйт-сыйт,
Өпеяалар ыңаа-ыңаа.

(*«Өттүңчек шүлүк»*)

Бо шүлүктүң бир аянын, ылгалдыг чүүлү — бир одуругда чүг-ле чаңгыс чүве ады биле өттүнүг сөстөрнүң ажыглаттынганы. Чүве аттары кол сөс, а өттүнүг сөстөр сөглөкчи болуп чоруур болгаш, олар шүлүкке бойдушта бар ыыт-даашты ол хевээр, кандыг-даа сөс чокка дамчыдып шыдапканы. (*К. Доржунуу-биле*)

☞ Силер боттарыңарның амыдыралыңарда кандыг үннерни доктаамал дыңнап турар-дыр силер, оларга хамаарыштыр шинчилел ажылындан чоруткаш, «*Аян сөзү болгаш үн өттүнер сөстөр*» деп темага дыңнадыгдан кылыңар.

117. Номчуңар. Дузалал чугаа кезектериниң күүседип чоруур хүлээлгелерин тодарадыңар, олар домакка кандыг грамматиктиг утка кирип турар-дыр? Бир чүвени өске чүве-биле деңнээрде кандыг дузалал чугаа кезээ ажыглаан-дыр, айтыңар. 1 дугаар сөзүглелдиң темазын, кол бодалын болгаш маадырын тодарадыңар.

I.

Чула. Алдын чула. Өртемчейже өөрүшкү сиңген херелдерин чаш-каннаптың. Чымчак, эргелелдиг көрүжүңден сеткилим чылыкты. Ийе, дыка-ла буянын чула-дыр сен. А мээң чүрээмден ужуп үнген чалынныг, чалгынныг сөстөр, сен дег, улус-чонга ачылыг кежикти сөңнээр ирги бе? Чула, челээш-биле салымыңар дөмейлеп канчаарым ол? Кезээ мөңгеде хып турбас-ла болгай силер. Ынчалза-даа, чула,

дыңнам. Ыя ол чуртталгаң иштинде чонга уттундурбас көвей, улуг олчаны шаңнаар сен. Дүмбей хөө дег караңгы дүннү тиилеп, ооң билдинмес шывыын өттүр чайынналдыр чырып кээр сен. Ынчан караңгы безин сеңээ дүжүп бээр-дир. Ажыым эвээш деп бодава, часканың ол. Чырык өргүүр дээш, бүгү-ле сеткилицден бердинип, ажыг дерни, улуг күштү чарыгдаар сен.

Чула. **Ак сеткилдиг чула.** Аа дег ак сеткилиц сээң бүдүжүндө сиңген. Чылыгының, чырыктың үнер дөзү сен. Алдын чула.

II.

Чүгле сен. Сагыжымда чүгле сээң мөңгүн коңгулууржугаштар кыңгырааны дег, уян үнүң чурттап чор. Шак ол эргим үнде бир-ле чажыт барын чүрээм шонган бодалымның көсчүгөштери эндевейндир.

Овуруң чайнап, куу туман иштинден чырып келди. Алдынналчак, чалбыышталган кызыл өңнүг, көрүп көрбээним элдептиг чараш боодал чечекти менче сундуң. Меңээ өргөөн белээңни шала оожум ап чыда, карактарыңда ойнаан отчугаштарны эскерип, көрүжүндө баажызы тывылбас тывызык чаштып чыдарын хөңнүм билип кагды. А чаагай чыды-биле тура-сорук, хей-аътты көдүрүп келир чечектерде сеткилицниң дээжизин сиңирген болдуң. Ийе, сээң чечектерин сагыжымда ынчангы хүннүң магалыын, кезээ мөңгеде уттундурбас болуп артканын херечилеп, хүнден хүнче чүткүвүшаан, чаагай чүүлду оштап туру. **Сеткилицниң өзүмнерин** таптавас мен. (А. Хертек)

📌 Айланмаа Хертектиң 11 класс тургаш бижээни кыска чогаадыгларын үлегер кылдыр алгаш, улуг эвес хемчээлдиг сөзүглелден чогаадыңар.

§ 28. Морфологияга ниити катаптаашкын

📖 **118.** Кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумактарын айтыңар, шүлүкте оларны хөйү-биле ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар. **Эвес** деп артынчыны чүге ажыглаан деп бодаар-дыр силер, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Дыл эртеминде удурланышкак уткалыг сөстөрни кандыг термин-биле адаарын сактыңар. Тыва чогаал кичээлинге ажыглап турарыңар терминнерни тыпкаш, оларның тодарадыын бериңер.

Сергей Пюрбюнуң «Көдээ ишчилерге сөс» деп шүлүүнүң 3-кү кезээнде бачым иштиң түңнелин азы көдээ ишчилерниң күш-ажылчы чедишкиннериниң хемчээлин гипербола-деңнелгелер-биле кончуг тывынгыры-биле дамчыткан:

Кулузун дег
бедик чаагай дүжүт ында,
Казыра дег
улул сөөккүр хойлар ында.

Бо кезээнде дүжүттүң кайы хире чаагай болуп турарын деңнешти-
рип турарын чижектер бадыткап турар.

Болбас хевирде причастиелер эпитеттер кылдыр ажыглаттынгаш,
ол-ла бүгү көдээ иштиң бедик түңнелдерин хөөредип көргүскөн:

Кызыравас,
сүдү соолбас инектер ында.

Ол-ла бүгү эгээртинемес иштиң түңнелдериниң хемчээлин көргүзер-
де, автор ийи удурланышкак уткалыг *хууң — хөл, барба — тей, ко-
дан — хову* деп дазыл сөстөрдөн тургустунган деңнелге сөстөрниң *эвес*
деп бадыткавас артынчы-биле каттышканын дамчыштыр дөмейлеп
көргүскөн:

Хуулгаазын салааларның сагган сүдүн
Хууңнап эвес,
хөлдер-биле деңнеп хемчээр.
Маадыр холдар бүдүрүп каан дүжүттөрин
Барба эвес,
тейлер-биле деңнеп ажаар.
Хостуг иштиң өстүрүп каан
сүрүг малын
Кодан эвес,
ховуларга деңнеп санаар.
Холу кошкап,
амыр-дыжын харап орбас,
Хондур-дүндүр удувааны
халас барбас....

Бо одуругларда, бодаарга, харылзаа турбас, деңнеттинмес ужур-
луг сөстөрни удурланыштыр салыпканындан деңнелгелер тургусту-
нуп келгени көскү. Ынчангаш ук деңнелгелер гипербола аянынг
кылдыр билдинип, көдээ ишчилерниң овор-хевирин, оларның хай-
ныгыгышкыннынг күш-ажылын чоргаараан сеткил-хөөн-биле кончуг
чечен кылдыр дамчыткан. (*К. Доржунуу-биле*)

📖 Шүлүктүң одуругларының бижиттинген тургузуун көргөш, орус
литературада кайы чогаалчының ады-биле ону холбаштырып турарын
тодарадынар.

 119. Номчунар. Сөзүглелде аян сөзү кандыг хүлээлге күүседип чоруур-дур? Ук аян сөзүн илередип чоруур уткаларының аайы-биле аянның кылдыр номчунар, ылгалын тайылбырлаңар. *Чуруттунган, чадажып, дыңналып* деп кылыг сөстери кандыг ниити грамматиктиг хевирде ажыглаттынган-дыр? Сөстөрни морфемаларга чарыңар.

ЭҢ-НЕ ЧЕДИНГИР СӨС

Чамдыкта бир онзагай чүүлдү көрүп кааш, карактарымга чуруттунган чараш-каасты ооң омур-хевиринге, өң-чүзүнүнге, чыдынга дүүшкөк эң-не тода сөстөр-биле дамчыдыптар дээш чадажып каар мен. Сактырымга, мооң мурнунда кымның-даа сөглөп көрбээни чаа сөстөр аңаа тааржыр ышкаш болур, ынчангаш-ла идик-хеп шыгжап, тырып каан аптара үжөп-чиндээни дег, бажым иштин чиңчерлей-ле бээр мен. Кымның-даа кулаанга дыңналып көрбээн, кымның-даа аксындан үнүп көрбээн онзагай чаа сөстөр черле тывылбас, кижилерниң муң-муң чылдар дургузунда адап, кыйгырып каапканы эргижиреп калган сөстөр болур. Баш-мээ, сеткил-чүрек бар-ла чүүлдерниң дөгerezин бодунда долдур сиңирип алганындан чаа сөстөрниң сыңар чери-даа чок болганы чадапчок.

Чараш чечек көргөнде, сеткил-сагыш чүглө «О-о!» дээр. Амданныг чем чигенде база-ла «О-о!» дээр. Чараш, тап-өй чаа хеп кеткенде, база-ла «О-о!» дээр. Хүлүмзүрүү эриннерге үзүм-чигир дег эрип турар, хүн херелин шырайланган чазык чаагай, чараш кыс көргөнде, база-ла «О-о!» деп магадаар сен. Оон ыңай, оон артык онзагай сөс-даа тывылбас.

Магадаашкынны, сеткилдиң дээди ханыышкынын чүглө «О-о!» деп үн-биле илередир турган боор.

Бурун шагның кижизи чер кырынга тыптып келген хүнүнде бодун долгандыр турар чүүлдерни чарашсынып, бир дугаар адаан сөзү ол турган чадавас. Оон бээр сая-сая чылдар эрткен. Кижилер черниң тырттыжышкынын ажып эрткеш, Айга безин чедип каапкан. Ол хире сайзыраан, ол хиреде бүгү магадаашкынын илередипки дег онзагай хуулгаазын сөс амдыгаа чедир тып чадап каан.

«О-о!» — шынап-ла, онзагай, хуулгаазын үн-дүр. Сеткил-сагыштың бүгү ханыышкынын, хей-аъдын илередип, арткан сөстөрни чааскаан солуп турар.

Кайгамчык көстүп көрбээн чүүлдү эң-не чечен сөстөр-биле илередип, бижип, чуруптар дээш, сая-сая чылдар дургузунда сөстөр

дилээш, кижилер чадажып каан-дыр. Мен ындыг сөстөр тыппадым. «Оо!» дээринден аңгыда, эптиг сөс чок-тур.

«Оо!» — кандыг кончуг ханы уткалыг сөс боор. «Оо!» — кандыг кончуг чараш чоор! Чуртталга черле онза-дыр оо! (А. Даржай)

 1. «Оо» кайы чугаа кезээнге хамааржыр сөс-түр?

2. Ук сөстү илередипки дег уткаларга кыска домактардан чогааткаш, үн аянын таарыштырбышаан, ыткыр номчунар.

 120. «Аян сөзү болгаш үн өттүнер сөстөрнүң амыдыралга ужур-дузазы» азы «Залог болгаш вид хевирлериниң сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы» деп темага улуг эвес шинчилел ажылындан чорудунар. Шинчилел ажылын чорударда, баштай темага хамаарышкан дыл материалдары (чижектер, домактар) чыып алырын утпаңар.

ЧУГАА. ЧУГААНЫҢ СТИЛИ

§ 29. Дыл болгаш чугаа. Чугааның хевирлери

  121. Тоолчургу чугааны кичээнгейлиг номчунар. Дараазында айтырылгарга харыылаңар: 1) Эзоп дылды чүге делегейде эң-не эки болгаш эң-не багай чүүл деп санап турарыл? «А мерген угаанныг Эзоп аалчыларга дылдың хоразының дугайында тайылбырлаан...» деп домакты улаштыр тайылбырлап бжиңер. Бодалыңарны бадыткал-барымдаалар-биле шынзыдыңар; 2) дылдың ажыктыг болгаш «хоралыг» талаларын ийи аңгы одуругга бжиңер.

Эрте-бурунгу грек басня бижикчизи Эзоп философ Ксанфтың кулу чораан. Бир-ле катап Ксанф аалчылар чалап алгаш, Эзопту чер-делегей кырында эң-не чаагай, ажыктыг чемден саткаш, кылып бээрин дужааган. Кажан Эзоп аалчыларга дылды салып бээрге, аалчылары хөлчок элдепсинген, а Эзоп тайылбырлаан: «Чырык чер кырында дылдан өске эң-не эки, эң-не ажыктыг, эң-не чаагай чүве турбас. Дылдың дузазы-биле кода-хоорайлар туттунуп, чоннуң культуразы сайзырап турар. Дылдың дузазы-биле кижилер билигни чедип ап, эртемни сайзырадып, мендилежип, бот-боттарының аразында тайылбырлажып, янзы-бүрү айтырылгарны шиитпирлеп, дилегни күүседип, маадырлыг чоруктар кылырынче хей-аът кирип, өөрүшкү-муңгаралын, ынакшаан сеткилин илередип турарлар.

Ынчангаш дылдан өске үнелиг чүүл чок». Шак ындыг тайылбырга удур кым-даа харыы берип шыдаваан.

Элээн үе эрте бергенде, Ксанф база катап аалчыларын чалааш, Эзопту ам эң-не багай, хоралыг чүведен чемден кылырын дилээн. Кажан Эзоп аалчыларга база катап дылды эккеп салырга, олар баштайгызындан артык элдепсингеннер. А мерген угаанныг Эзоп аалчыларга дылдың хоразының дугайында тайылбырлаан.

Ксанф боду болгаш ооң аалчылары кул Эзопка удур харыылаптар чүнү-даа тыппааннар. Боттарын кижилерден өндүр-бедик бис деп санап чораан аалчыларның ады-сывы төөгүде балаттырган, а мерген угаанныг Эзоптуң ады бүгү делегейге алдаржып сурагжаан.

 Дыл дугайында орус болгаш тыва дылдарда үлегер домактардан тып бижиңер.

Дыл биле **чугаа** — ийи аңгы билиишкин. Чугаа дээрге дылдың херек кырында ажыглаттынары болур. А **дыл** чүгле чугаа дамчыштыр бодунуң харылзаа тудар хүлээлгезин күүседир. Дыл — кижипүрүзүнүң мээ-медерелинде шыгжаттырган бот-тускай хоойлуларлыг.

Дылдан аңгыда дузалал хүлээлгелер күүседип турар харылзаа чепсектери база бар. Чижээлээрге, кижилер *чурук, хөгжүм, танцы-сам* дээш өске-даа аргаларны ажыглап тургаш, боттарының бодалдарын, сагыш-сеткилин дамчыдып, өскелерге таныштырып турар.

 Дыл биле чугааның ылгалып чоруур демдектери:

 122. Дараазында сөзүглелди номчааш, ооң тема болгаш кол бодалын тодарадыңар. Риториктиг айтырыгларга харыылап, бодалыңарны илередип, ажык чугаадан чорудуңар. Көдээ ажыл-агыйы-биле холбашкан мергежил сестерин ушта бижээш, лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

ТЫВА ДЫЛ ДУГАЙЫНДА ХУУДА БОДАЛЫМ

Сөөлгү үеде эскерип көөрге, тыва дылды камгалап арттыларының дугайында айтырыглар аныяк салгалдың ада-иелерин (ооң мурнунда колдуунда улуг назылыглар, тыва дыл башкылары болгаш эртем ажылдакчылары солун-сеткүүлге үргүлчү бжиир турду) дүвүредип турар апарган. Ол дээрге чон бодунуң аңгы нация болур тускай шынарының үндезини — төрөөн дылын ажы-төлүңге дамчыдып бээр хүлээлгезин медресеп билип турарының бадыткалы ышкажыл.

Тыва дыл дугайында сагыш човаашкынныг бижээн чүүлдерге хамаарыштыр «Сен чүү деп бодаар сен?» дээн айтырыгларны таныыр-билир улустарым меңээ салырга, чүгле эктим кызып каар-дыр мен. Шыны херек, тыва дыл билбес ажы-төлдүң саны хүнден хүнче көвүдөп-ле олур. Оларны канчаар тываладыптарын, кырым сынар, билбес-тир мен.

Бо кижини бодаарга, баштай чүгле тыва дыл билбес апарганывыстың чылдагаанын тодарткы дег. А ынча дээрге-ле дораан «школаларда тыва дыл шактары кызырылган, тыва дылче сонургал кудулаан, тыва дылда солун номнар чок, тыва мультфильмнер тырттырар болза эки» дээн чылдагааннар болгаш саналдар колдаан болурун комментарийлер номчааш, эскердим.

Төрөөн дыл дээрге чүгле уруглар сады биле школадан өөренип аар билиг эвес деп бодаар мен. Төрөөн дыл дээрге дылдың эдилекчизи чоннуң амы-хууда айтырыы, өнчүзү, эргинези ышкажыл. Тыва дылды сонуургавас-тыр деп чүү деп ындыг чылдагааны ол? Тыва дылды билири — тыва кижиниң хамааты хүлээлгези эвес бе?

Тозан чылдарда көдээ ажыл-агый адыры буурап дүшкенде, дыка хөй тыва улус үндезин мал ажылындан ырап, ажыл-агый дилеп, кожуун төптеринче, хоорайларже көжүп эгелээн үезин тыва дылдың хожудап эгелээн үези деп бодаар мен. Урбанизация*, цивилизация*, оон чоорту глобализация* деп болуушкуннарның хөлегелиг салдары дыка улуг. Хоорайга төрүттүнген ажы-төл сыгыртаага* дузак өшкү* саар эвес, чеп-биле чээрген* чүьктээр эвес, бышкы*-биле тарак быжар эвес, эскен бүлгээрниң* какпаан* сивирип чиир эвес. Хоорайда

девээлел* турар мал, шаашкактаан инектер, былгырып турар аът бар эвес. Бызаа чөлөлөөрин, чүэк чыбырын, алгы ууштаарын, тараа чөлбиирин кым айтып бээрил? Шак-ла ынчаар тыва дылдан көшкүн амыдырал-биле холбаалыг чүс-чүс сөстөр уштунуп, уттундуруп эгелээн.

Ынчангаш тыва дылды өөренир дизе, кандыг-даа номдан азы чаа шагның мультимедийлиг дузаламчызындан күштүг чүүл — өг-бүлөгө, ада-иениң, кырган-ава, кырган-ачаның үлегерлиг «дириг» чугаазы, солун төөгүлери, үлегер домактары, тоолдары, каттырынчыг чугаалары азы чаңгыс сөс-биле ТЫВАЛАЖЫРЫ. Бир эвес суурда кырган-нары азы көдээде аалы бар болза, дыштанылга үезинде уругну аңаа чедирери, ёзулуг тыва дылдың хүрээлеңинге кижизидери эң-не дээш-тиг болгаш үре-түңнелдиг деп бодаар-дыр мен. Шак ынчаар улусчу ужур-чаңчылдарга база кижизидер, күш-ажылга база өөредир.

Бистиң үеде болган бир болуушкунну демдеглекседим. Кызыл хоорайга 30 хар үезинде эжишкилер чыгып кээп, хөөрежип турган. Ажы-төлү чанынга ойнап, халчып турган чүве-дир. Хенертен бир эжиниң оглу ачазын кыйгырып алгырыпкан: «Ачай!». Аныяк адалар шупту чожуй берген. Шуут-ла элдепсинип, дөгере халчып орган бичии төлчө көрнүп келгеннер. Чүгө деп? (Э. Донгак)

1. Сөзүглелде ажыглаттырган орус дылдан үлегерлээн сөстөрни тып-каш, тыва дылче очулдурунар. Дыл словарьларын ажыглаарын утпаңар.
2. «Төрээн дылын утпас дизе...» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бажыңыңарга бижиңер.

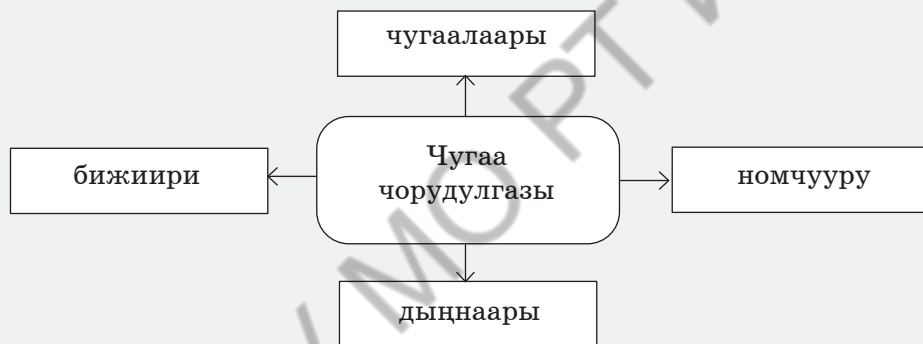
Чугаа даштыкы болгаш **иштики** деп ийи хевирлиг. **Даштыкы чугаага** бодалды аас болгаш бижик дамчыштыр илередир. **Иштики чугаа** дээрге кижиниң боданышкынының эң чугула хевирин азы бажының иштинге боданыры болур.

Даштыкы чугаа — аас кырында чугаа, ону кижини дыңнап билип алыр. Домактарда сөстөрнүң туружу хостуг, олар долу эвес болгулаар. Аас чугаага сөстөр катаптаан туруп болур, янзы-бүрү модальдыг сөстөр, артынчылар, кирилде сөстөр болгаш домактарны ажыглаар.

Дараазында бердинген схеманы кичээнгейлиг көрүңер, дыл дузазы-биле чугааны канчаар чорударын болгаш ооң киржикчилерин сактып алыңар.

Чугаа чорудулгазы — кижиниң бодалдарының сөсче шилчий бээри. Чугаа чорудулгазын дөрт аңгы хевирге чарып турар:

Хевир бүрүзү медээ дамчыдар болгаш ону хүлээп алыр тускай аргаларлыг, олар бот-боттарының аразында тудуш харылзаалыг.

Бижири — графиктиг дыл демдектериниң (үжүктер) дузазы-биле сөзүглелди тургузары.

Номчууру — бижимел хевирде медээни медереп, билип алыры. Номчулга үезинде медээниң утказын билип алыр. Чогаалды азы улуг хемчээлдиг сөзүглелди номчуп тура, ооң уjur-утказын, тургузуун, идеялиг утказын, чидиг айтырыгларын, чугаа аргаларын долузу-биле шиңгээдип алыр.

Чугаалаары — чугаа үннериниң дузазы-биле медээни аас-биле дамчыдары.

Дыңнаары — өске кижиниң чугаазын, ооң уjur-утказын шиңгээдип алыры.

  123. Дараазында айтырыгларга харыыдан бериңер.

1) Амгы үеде чугаа чорудулгазының кандыг хевирлерин хөй ажыглап турар-дыр силер? Чаңгыс хүннүң дургузунда хайгааралдан кылып, түңнеңер.

2) Кырган-ава, кырган-ачаларыңарның азы өске-даа улуг улустун чугаазы-биле боттарыңарның чугааңарны дөмейлеп, деңнеп көргөш, түңнелден үндүрүңер.

3) Электроннуг почта база социал четкилер ажыглап харылзажып турар силер бе? Шын бижилге болгаш бижик демдектериниң дүрүм-нериниң бижимел чугаада канчаар сагыттынып турарын хайгаараңар.

4) Электроннуг база саазын номнарны кажан, кандыг байдалда номчуур кылдыр шилип алыр-дыр силер? Боттарыңарның бодалдарыңарны барымдаалар-биле бадыткап тургаш бижээш, дыңнадыгдан кылыңар.

 124. Үзүндүнү номчааш, номчулганың аңгы-аңгы хевирлериниң чүге ажыктыын сайгарып чугаалажыңар. Номчулганың кайы хевирин эки ажыглап турар-дыр силер? Номчулганың хевирин шилири ооң сорулгазы болгаш сөзүглелдиң онзагайындан хамааржыр бе? Чечен чогаал биле өөредилге номнарын номчуурда, номчулганың кайы хевирлерин хөй ажыглап турар-дыр силер?

Амгы үеде школа назыны четпээн чаштардан эгелээш, кижини бүрүзү номчуп билир апарган. Ынчалза-даа кижини бүрүзүнүң номчуурунун арга-мергежили аңгы-аңгы. Чеже-даа дүрген номчуур болзуңарза, силерниң номчулганың ажыктыг, үре-түңнелдиг деп санап болбас, хөй кезинде номчаан чүүлдер дораан уттундурар. Номчуурунун арга-мергежилдерин кижини бүрүзү бодунга сайзырадыры чугула, чүге дизе ол силерге номчааныңар хөй медээлерни боданып сайгарарыңа дузалаар болгаш үе-шагыңарны база камнаар.

Номчулга ийи талалыг болур: техниктиг талазы — дүрген номчуурунун арга-мергежилин чедип алыры; чогаадыкчы талазы — сөзүглелден ажыктыг медээни тып алыры.

Номчулга үезинде ооң сорулгазынче кичээнгейни угландыраы чугула. Ооң кол сорулгаларыңа кандыг-бир ажыктыг медээни тып алыры, ниити билиин делгемчидип сайзырадыры, дыштаныры, таалал алыры, бодун чардыктыраы; медреселдиг, үре-түңнелдиг кылдыр номчуп билип алыры хамааржыр.

Номчулганың хевирлери:

бодамчалыг номчууру — номчукчу бодунуң арга-дуржулгазынга, билиглеринге даянып алгаш, кичээнгейин сөзүглелдин кезектеринче, оларны сайгарарынче болгаш үнелээринче угланган арга;

таныжып номчууру — сөзүглелдин кол утказы, ооң кол идеялары болгаш чидиг айтырыгларын тодарадыры-биле номчууру болгаш ийиги чергениң кезектерин чугулалап көрбези;

чүгүртү номчууру — ном-биле баш удур таныжып номчууру (номнуң кирилде сөзү, эгелери болгаш кезектери, түңнел сөзү, аннотациязы);

шилип номчууру — сөзүглелден херек факт-барымдаалар, сөстөр, аттарны дилээри-биле ону чүгүртү көөрү;

дүрген номчууру — сөзүглелди дыка дүрген номчууру болгаш ханыладыр шиңгээдип алыры. (*«Риторика болгаш стилистика» деп өөрөдилге номундан*)

125. Номчулганың арга-мергежилин сайзырадыры ажыктыг дээрзинге чөпшээрешир силер бе? Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Со-нуургап номчааныңар чогаалдың азы ооң авторунуң дугайында тускай дептержигештен (лепбуктан) кылыңар.

§ 30. Харылзажылганың хевирлери

Харылзажылганың хевирлери бот-боттарының аразында сырый холбаалыг. Утказының аайы-биле оларны дараазында бөлүктерге чарып турар:

когнитивтиг харылзажылга — янзы-бүрү билиглер болгаш медээлер солчулгазы, ол кижиниң угаан-бодалын сайзырадырының бир байдалы. Кудумчуга таныыры кижиге таварышкаш, ооң-биле агаар-бойдуштуң байдалының, аъш-чем өртектериниң өскерлип турарының, маргылдааның эгелээр шагының азы сан эртеминде бодалганы бодаар аргалар дугайында чугаалашкан болза, когнитивтиг харылзажылганы ажыглааны ол болур:

— *Каш ажы-төлдүг? — деп, Бөрбей айтырган.*

— *Чаңгыс оолдуг. Кожуун төвүнге турган даай-авазы ону азырап өстүрүп каан. Сураан дыңнаарымга, Кызылче көже берген дээр чораан. (Ш.С.);*

эмоционалдыг харылзажылга — чугаалажып орган кижизиниң чугаазынга чөпсүнгенин, чөпшээрешкенин илередири; мактап өөртүр сөстөр сөглээри; деткээнин илереткен хол болгаш арын-шырай шимчээшकिनнерин көргүзери, оожургадыры дээш оон-даа өске:

«Ийе-ийе, силер кончуг шынын чугааладыңар» азы «Ажырбас, дыка муңгарава, бергелерни кады ажып эрте бээр бис, дуңмам»;

мотивациялыг харылзажылга — күзелдер, сонуургалдар, планнар, сорулгалар солчулгазы. Мындыг харылзажылга үезинде чугаалажып орар кижизиниң кандыг-бир кылдыныгны күүседиринче күзел-чүткүлүн, сонуургалын оттурар. Харылзажылга ажил-агыйжы азы эш-хуу-даа байдалга эртип болур:

«Шынап-ла, бодап көрүңер, эштер. Аныяктар-дыр силер. Ажилдың, чуртталганың ээлери. Хамык чүве чүгле силерден хамааржыр: тудар дизе, тудуп аар; тургузар дизе, тургузар; чаартыр дизе, чаартыр аан. Чалыы назынын кижичаңгыс катап чурттаар төлээде, ону уткалыг, журлуг, углуг-шиглиг болдурар-ла болгай». (О.С.);

материалдыг харылзажылга — кандыг-бир ажил-чорудулга үезинде боттук (материалдыг) болгаш сагыш-сеткил культуразының чүүлдерин, эдилелдерин солчуп чугаалажыры. Материалдыг харылзажылга хөй кезинде чоок кижилерниң аразына болур. Сорулгазы — кижиниң эргежок чугула хереглелдерин хандыраары.

— Күжүр угбам, эрги-каксы-даа болза, ийи улдундан хайырлап көрүңер. Ам дораан дииңнээр апардым. Өртээн оон келгеш, көргөй бис аан.

— Ма, мону эттеп эккеп бериңер. Ийи чаагының кежин алыр сен. (С.С.);

ажыл-чорудулгалыг харылзажылга — кады ажилдажылга үезинде арга-мергежил, дуржулга болгаш билиглер солчулгазы (тыва тонну быжарының болгаш даараарының курстарына өөренири, шыдыраа бөлгүмүнге ойнап өөренири...).

— Тевекти канчаар кылып алың, акый?

— Коргулчунну эзилдиргеш, борбак хевирлиг кылдыр кылгаш, ортузун бичии ойбактап алыр сен. Оон ол ойбак иштинче сарлык азы аът кудуруунуң дүгүн суккаш, адаандан өрттедипкеш, аар чүве-биле базырып каар сен.

! **126.** Номчуңар. Бердинген үзүндүлерде сөзүглелдер харылзажылганың кандыг хевирлеринде ажыглаттынганын бадыткап чугаалаңар. Сөзүглел бүрүзүнүң кол темазын тодарадыңар.

I.

— Акый, бичии када ушкажыптайн, чадаг маңнааш, туруп-тум — деп, аът кырында шала ийлендир олуруп алган кара шляпалыг, ак-көк торгу тоннуг, хром сапыктарлыг аныяк эр кижиден ол идегел-биле дилээн.

— Кайнаар бар чыдыр сен? — деп, эр кижии доңгун айтырган.
— Кызылда даай-авам сугже.
— Аалың кайдал?
— Ондумда ийин.
— Ондумда ол кымның оглу сен? Ында аалдарны доозазын таныыр-ла кижии мен — деп, шляпалыг эр салдыкпайн айтырган.
— Ында кырган-авам-биле чаңгыс өг чурттап турар бис.
— Билдине берди. Контрнуң* оглу ышкажыл сен. Демги бооладып шииттирген дайзыннарның бирээзиниң аан. (Е. Танова)

II.

— Чугаа элээн нарын болур. Та чөпшээрешпес сен. Баш бурунгаар чугаалап каайн. Сени улуг-ла албадавас мен. Маңаа чүгле эки тура херек — дээш, тывызыксымырыңай кедерей берген.

— Шөйүп турбаңар даан, Долбан Дозуровна! Моюн узап, шылады — деп, Авырал дилээн.

— Мындыг бодал бар, Мила! Сен дээрге кончуг ус-шевер кижии болгай сен, алдын холдуг. Бо шагда рынок, бизнес үезинде мындыг алдын холдарны балар шагның казанаанга канчап чажырып алган орат. Сээң холдарыңның, бажыңның шыыладыр ажилдаар үези келген-дир. Ынчангаш дааранылга салону ажыдып алзывысса, кандыгыл?

— Солун санал-дыр. Каяа? Канчалдыр?

— Ийе, солун санал! Каяа? Амдыгызында Арбак Хүндүевичиниң яамызының подвалы. Канчалдыр? Чээли ап алыр бис. Ооң-биле дериг-херексел, пөс-таавы садып алыр бис. Ол салоннуң ээзи — мен, эргелекчизи сен болур сен — деп, Долбан Дозуровна карактары чырып, сорук кирип чугаалаан. (А. Даржай)

III.

Эргин кырынга дашкаар көрүндүр ийи буттап тургаш, солагай холум-биле эжик кастыындан туттунуп алган мен. Өрү дээрже көрүп-көш, бажым дескинип, эргин кырындан чайлы бер часкаш, инек саап турган авамны кыйгырып, алгыра берген мен:

— Авай, о-ой! Мени көре-э-эм! Бээр кел, мени тут, шымда! — деп корткан, өөрээнимден үнүм база сириңейнип, кыйгырдым. Ол душта хамык улус мени көргөн болза деп дыка-ла күзээн мен.

— Ой дадайым, мээң оглумнуң кончуун! Кончуг-ла эрес кижии-дир! Эзир-ле-дир! Эрезимни! Орланымны! Кайгалымны! — дээш, мени куспактапкан ошкап-ла тур. (С. Сарыг-оол)

 127. Харылзажылганың хевирлеринге дүгжүп турар чижектерже согунчугаштардан чорудуп, шын харыны тывыңар. Боттарыңар чижектерден немей тып бжиңер.

Харылзажылганың хевирлери	Чижектери
Когнитивтиг	Уруг оюнундан адырылбайн туруп берген, а ада-иези ону онаалга кылырынче углап, киирип турар.
Эмоционалдыг	Офис ажылдакчылары кады чаңгыс телевилел ажылдап кылып турар.
Материалдыг	Театрның кассазындан шиже билет садып алган.
Ажыл-чорудулгалыг	Маргылдаага аштырышкынгга таварышкан спортсменге тренери оожургадып, деткимче сөстөрүн чугаалап турар.
Мотивациялыг	Университет башкызы студентилерге лекция номчуп турар.

  128. Бердинген темаларга монолог, диалог азы полилог хевиринге харылзаалыг чугаадан тургузуп бижээш, харылзажылганың хевирин тодарадыңар.

- а) Чедишкинниг болур дизе чүнү канчаарыл?
- б) Кижилерниң мөзү-бүдүжүнде кандыг талаларын үнелээр сен?
- в) Россияны чүге күчүлүг чурт деп санаар бис?
- г) Моданы эдерери: эки бе азы багай бе?

129. Чугаа кылдыныгларын илередип турар домактарны номчааш, сорулгаларын тодарадыңар. Ниити түңнелден үндүрүңер.

1. Даштын соок-тур.
2. Бөгүн неделяның кандыг хүнүл?
3. Киноже бараалыңарам.
4. Бээр кел!
5. Дыштанып аар чүвеңни!
6. Чаражын!

§ 31. Чугааның аңгы-аңгы байдалдары

 130. Номчуңар. Чугааның байдалының кезектери болур чугааның кол чүүлүн, киржикчилерин, байдалын, үезин, болуп турар черин тодарадыңар.

Бичиимде эштерим-биле ойнап чорааш, хем кыдыындан чаражы кончуг шөйбек шокар даш тып алган мен. Оом-биле чаш уруг дег ойнап хүнзээш, камныы кончуг ораап алгаш, кежээ кырган-авамга көргүзеримге, кырган-авам аай-дедир шинчилей тудуп көрдү. Өрү-куду суйбап көргүлээш, бусту-ла бээр чүве дег, дедир-ле камныы кончуг меңээ тутсуп берди.

— Ужур-уткалыг ойнаарак тып алган-дыр сен, кызым. Мону өзүп келгеш, шай согаажы кылып алыр сен. Чаражын көрем, шай согаажының дажының хевири өгнүң херээжен ээзинге демей болур чүве деп шаанда улус чугаалажыр чораан. Тып алган дажыңның хевириниң аайын алгаш, көөр болза, өзе бергеш, шилгедек кадай болур-дур сен, уруум — дээш, менче хүлүмзүрүй-дүр.

— Солунун, кырган-авай, оон ыңай кандыгыл, даш дугайында чугаалар?

— Хөй ажы-төлдүг улустуң уруглары дашты чаш уруг деп шарып ойнаар боор, ынчангаш уруг-дарыы артпас улус ол өгнүң шайының согаажын бүдүү ап алыр чүве дижир, айтырбас. Демги өгнүң ээлери ону-даа суравас — ужурун билир, уругланы бергеш, дедир эккеп каарын билир.

— Өңүнүң чаражын көр даан, авай.

— Ийе, чаражы кончуг чүве-дир. Шокар өңнүг эки даш тып алган-дыр сен, кызым. Мал-маган хөй, тос чүзүн малды азыразыңза, аажок өзер боор-дур, чассыгбайым. Сүт-саан элбек болзун дээш, өг иштинге салыр чурумү безин ужурлуг болбазыкпе мооң. Шаанда шагда болза, уруу өгленир деп баарга, ада-иези уруунуң өнчүзүнүң аразыңга шай согаажын катай суп бээр чораан. Мындыг хевирлиг даш тып алган улус, оозун ак кадакка ораап алгаш, улуг өгбезинге тутсуп, йөрээл алыр, оон өгленир уруунга дамчыдып бээр дээр чораан.

(Л. Ооржак)

 Л. Ооржактың «Шай согаажы» деп чечен чугаазын тыпкаш, сонуургап номчуңар. Оон ыңай шай согаажы-биле холбашкан тыва чоннуң кандыг чаагай чаңчылдарын дыңнаан-дыр силер?

Чугааның байдалдары дараазында барымдааларга үндезилетинер:

- 1) харылзажылганың **дорт** (беседа, бижимел айтышкын...) азы **доора** (массалыг информация чепсектеринге илеткел) болуру;
- 2) харылзажылганың **аразы чоок** азы **ырак** девискээрлерге болуру;
- 3) **киржикчилериниң саны** (монолог — чаңгыс кижиниң чугаазы; диалог — ийи кижиниң чугаазы; полилог — ийиден хөй кижиниң аразында харылзажылга);
- 4) харылзажылганың **сорулгалары**: *шиңгээдиглиг* (медээни алыры азы дыңнадыры), *регулятивтиг* (бодунуң болгаш чугаалажып орган кижизиниң бодун канчаар алдынарын таарыштыр башкарары), *үнелел-угланыышкынныг* (кандыг-бир чүвеге бодунуң хамаарылгазын илередири, кады чугаалажып олурар кижизиниң чугааның предмединге хамаарылгазын тодарадыры), *этикеттиг* (чугаа этикединиң дүрүмнерин сагыыры), *хөгледир* (кым-бир кижиниң кичээнгейин солун, хөглүг төөгүлөр-биле хаара тудары...);
- 5) харылзажылганың **хевири** (албан-херек, албан **ёзузу** азы амыдырал-чуртталга дугайында чугаа...).

 131. И. Аасамааның «Бодун канчаар ап чоруурул?» деп номундан алган үзүндүдө аажы-чаң болгаш чугаа культуразының кол-кол дүрүмнери-биле таныжыңар.

Беседа. Кады үе эрттирип, чугаалажырынга кол черни беседа ээлеп турар. Чугааның кол темазының кандыг болуру: улустуң чыгып келген чылдагаанындан, чугаалажып турары кижилерниң культура талазы-биле деңнелинден, ниити сонуургалының каттыжып турарындан дээш, янзы-бүрү чылдагааннардан хамааржыр. Кижиниң сайзыралы, эртем-билии бедик болган тудум-на, ооң-биле беседалажып чугаалажыры солун болуру билдингир. Бедик угаан-сарыылдыг кижилерниң беседазы чүгле оларның боттарынга эвес, а оларны дыңнап турар кижилерге безин сонуурганчыг болур.

Беседаның темазы. Чугааның утказы ында киржип турар кижини бүрүзүңгө солун болур ужурлуг. Шоолуг-ла танышпазы улус-биле кинофильм дугайында, шии, концерт, делгелге дугайында азы уран чүүл мастерлериниң кайы-бирээзиниң ажылының дугайында чугааны эгелээни дээр. Номчаан номунуң дугайында чугаалажыры улуг сонуургалды оттурар, ынчан чаа-чаа темалар, бодалдар тыптып болур. Амгы үениң кол-кол айтырыглары болгаш болушкуннары, чижээлээрге, эртемниң чедишкени, чаа ажыдышкыннар болгаш чогаадылгалар ында киржип турар кижилерни сонуургадыр.

Кижини мактап чугаалаары. Шын сеткил-биле эмин эрттир хөөретпээн мактаашкын кезээде өөрүнчүг. Эмин эрттир хөөреткен мактаашкын чараш эвес, харын-даа дорамчылал азы кыжырыышкын ышкаш дыңналыр. Чамдык таварылгаларда, бир эвес силер кандыг-бир эки чүүлдү мактап чугаалавайн барган болзуңарза, ынчан хүндүткел чок чорук кылдыр санаттына берип болур. Чижээлээрге, бир эвес силер бажың эээзиниң кылганы амдангың кемнерин, өске-даа чүүлдерни мактавас болзуңарза, ындыг байдалга таваржы берип болур силер.

Баштактаныышкын азы каттырынчыг чугааны улустуң сагыш-сеткилинге тааржыр, мерген-тывынгыр болгаш солун кылдыр чугаалап билир болза эки. Хөй улус аразынга бужар, ыят чок чүвелер чугаалаарын болдурбас.

Каяа, чүнүң дугайында чугаалап болбазыл? Чугаалажып оорар кижизиниң үзел-бодалын үнелеп көөр, чугаалажып турар черин база өөренип көөр, кады турары улузунуң хөөнүн база барымдаалаар. Чижээлээрге, хүннүң ажып бар чыдарын чарашсынып турган кижиге боттарының ажылының планын чугаалаан херээ чүү боор.

Ханы, аар бодалдарны сагындырыштар, улустуң хөңнү калы бээр хире коргунчуг төөгүлөрни хөй улус аразынга чугаалавас.

Чорук чораанда, ылаңгыя самолётка ужудуп чораан үезинде, айбыл-халап дугайында чугаа кылып болбас.

132. Дараазында темаларга хамааржыр чугаа культуразының дүрүм-неринден тургузуп бижирер:

1. Телефонга харылзажырының чуруму.
2. Танывазы кижилер-биле канчаар чугаалажырыл?
3. Кым баштай мендилежир ужурлугул?

Чугаа чорудулгазының үезинде **сагыр ужурлуг чүүлдер:**

- 1) медээни **тода** болгаш **билдингир кылдыр дамчыдары;**
- 2) медээни **шын кылдыр хүлээп алыры;**
- 3) чугаалажып турар кижизин **бүзүредип шыдаары** база кылдыныгны кылырынче **күзел-чүткүлүн оттурары;**
- 4) чугаалажып турар кижизиниң дугайында немелде медээни ооң үнүнүң аянындан, чугаазының утка-аянындан; билдинмес, чажыт утканы илереткен дыңнадыгдан **чугааның кол утказын тодарадып билири;**
- 5) дыңнакчы азы номчукчуга **эки бодалдарны, сактыышкыннарны арттыары;**
- 6) **чугаа культуразын** болгаш **этикедин** сагып билири.

 133. Дараазында чугаа байдалдарына таарыштыр бижимел ажалдардан кылыңар:

а) сонуургаан номуңарны эжиңерге номчуруун сүмелээн, ооң сонуургалын оттуруп шыдаптар кыска чугаадан тургузар;

б) тыва чогаал кичээлинде өөренип эрткен чогаалыңарның дугайында ылап-ла номчаан мен деп чүүлдү бадыткап, шынзыдып бижидер;

в) эртем-шинчилел ажылын таныштырып тура, хөй-ниити мурнунга бодун алдынарының дугайында сүмелерден (дүрүмнер) сураглыг эртемденнер болгаш хөй-ниити ажилдакчылары А.В. Миртов, М.М. Сперанский, А.Ф. Кониның ажилдарына даянып бижидер. Интернет четкизинден тааржыр материалдарны тып алырын утпаңар;

г) кажан, кандыг таварылгада кымның-биле *сен* деп ат орнун ажыглап чугаалажып болурул? Бо айтырыгга харылавышаан, кластерден тургузуңар.

 134. Дараазында чугааның янзы-бүрү байдалдарына таарыштыр чугаа культуразын сагып тургаш, шын харыылардан бериңер.

1. Даң бажы. Оттуп келген сен. Өрээлице аваң муңгаргай шырайлыг кирип келген. Аваңның сеткилин өөртүп, хөөнүн көдүрүптер хире чылыг-чымчак сөстөрдөн ажыгла. Бо байдалда кандыг эвилең-ээлдек сөстөр ажыглап болурул?

2. Школаның коридорунда башкылар чугаалажып турганнар. Оларның аразында клазың башкызын көрүп каан сен. Башкыларның чанындан эртип чыда: «Экии, Дарый Маадыр-ооловна!» — деп ээлдек мендилешкен сен. Бо таварылгада мендидежир чурум шын сагыттыңан-дыр бе? Харыыңарны бадыткаңар.

3. «Мен дыка чугула ужуражылгаже баар мен» деп домакты дараазында айыткан байдалдарның кайызынга ойталаан азы буруузуңан уткалыг ажыглап болурул? Домакты чедимчелиг кылдыр тургузуп, байдал бүрүзүңге тааржыр харыыдан бериңер:

а) эштериңерниң сесерликче агаарлаар дээн чалалгазындан ойталаан силер;

б) кырган-аваңарның төрүттүңген хүнүн эрттирген найыр-дойже озалдап чедер ужурга таварышкан силер.

135. Сөзүглелдерни номчааш, чугааның байдалдарының кол кезектерин болгаш барымдааларын тодарадыңар. Харылзажылганың сорулгалары кайы хире чедимчелиг болганын тайылбырлаңар. Сөзүглелдерниң утказында чамдык чидиг айтырыгларга хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

I.

«Акша ажыктыг-даа, айыылдыг-даа,
Алыс өргүл-сөңден кылып чор, ол буян.
Кылык-килең куду тыртар, коргунчуг-ла,
Кезээ шагда шыдамык бол, өрүлээр сен.
Чалгаа чорук сайзыралдың доора чудуу,
Чайгаар бүткен агым хем дег кызымак бол.
Өгбелерниң чараш чаңчылын сагы,
Өрү тейлеп, чуртуң алдар-адын бода.
Угаан-медерелдиң хир-чамын узутказыңза,
Улуг-даа, бичии-даа човулаң көрбес сен...» — дээрге, аныяк оол холдарын тейлей туткаш, база шүлүктээн:
«Өртээ чок эртине дег, берген сүмөңер дээш четтирдим,
Ачы-хавыяалыг, ак баштыг кырган силер,
Анаа эвес чаңчылдарның чүрээ-дир силер». (И. Монгуш)

II.

Чаагай сеткилдиг кижиниң характериниң бир чугула шынары — бөдүүнү. Бөдүүн аажы — мораль талазы-биле чараш чоруктуң кол негелдези. Угаан талазы-биле күштүг кижилер кезээде бөдүүн аажылыг болур. Чаагай сеткилдиг кижилер бөдүүн болгаш биче сеткилдиг болур. Салым-чаяан чок болган тудум-на, кижидунуң дугайында хөйүнү чугаалаар. Ол дүрүмнү орус улус шагда-ла эскерип каан: «Куруг доскаар хөлчок даашкыр». Шылгараңгай кижилер улуг хемнер ышкаш, оларның амыдыралы шимээн чокка, бодунче кичээнгей мөөңневейн, эртип турар, а олар боттары биче сеткилдиг чурттап, ажылдап чоруурлар. Салым-чаяанныг болган тудум-на, кижидартык сеткил чокка, онзагай чүве кылбайн турар мен деп санаттынар. Биче сеткил биле салым-чаяан кезээде дең хемчээлдиг болур. (Ф. Углов)

§ 32. Функционалдыг стильдер

! **136.** Сөзүглелдерни номчааш, кайы стильге хамааржырын чижектер-биле бадыткавышаан, тодарадыңар. ТР-ниң Кызыл дептеринче киир бижиттинген аңнар болгаш куштарны сактып бжиңер. Тывада шупту чеже заповедниктер болгаш заказниктер барыл? Аңчы кижиниң хоойлу-дүрүмде бижиттинмээн дүрүмнериниң база аңчыларның чаагай чаңчылдарының дугайында ажык чугаадан кылыңар.

I.

Кижини бүрүзү утпас ужурлуг — хоойлуга удур аңнаарга, Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмүн ёзуугаар ийи хевирге: административтиг болгаш кеземче харыысалгазын онаар.

Хоойлуга удур аңнаашкын дээш чурум үрээн кижиге хөй кезинде Россия Федерациязының Административтиг хоойлу-дүрүм үрээр чорук дүрүмнериниң «Чөпшээрел (лицензия) чокка дириг амытаннар делегейиниң объектилерин ажыглааны» дугайында 7.11 дугаар чүүлүн* болгаш «Дириг амытаннар делегейиниң объектилерин ажыглаарының дүрүмнерин хажытканы» дугайында 8.37 дугаар чүүлүн ёзуугаар административтиг харыысалга онаар. Хоойлунуң ук чүүлдерин ёзуугаар хоойлу үрээн кижиниң аңнаар херекселдерин хавырбышаан, 1000-дан 15000 рубль чедир торгаар азы аңнаар эргезин ийи чылга чедир казыыр.

Бир эвес РФ-тиң Кызыл дептеринче киир бижээн аңнарны хоойлуга удур аңнаар болза, хоойлу үрээн кижилерни РФ-тиң Административтиг хоойлу-дүрүм үрээр чорук дүрүмнериниң «Ховар болгаш чидер деп барган амытаннарны азы үнүштерни узуткааны» дугайында 8.35 дугаар чүүлүнге хамаарыштыр харыысалга онаар болгаш аңнаар херекселдерни база олча-тывышты хавырбышаан, 1500-тен 500000 рубльге чедир торгаар. (*«Тыва Республикада төтчеглекчи аңнаашкын дээш харыысалга» деп тайылбыр дептерден*)

II.

Ада-өгбем чурту черле бо — Таңды кожуун. Таңды сыннарында шаг-шагдан бээр ховар көстүр ала сыыннар бар. Бо черниң аңчылары ол ала сыыннарны өлүрбес чүве.

Ала сыынны көргөн аңчының ажы-төлү мөге-шыырак болур, ажыл-хожулу бүдүнгүр, аал-чурту тайбың болур дижир.

Ала сыынны өлүргөн аңчы багай чүвеге таваржыр дижир. Ооң ажы-төлү сылданып аарыыр, кылган үүлези бүтпес болгаш аал-чурту ядарап, хоозураар дижир. Ол ала-ала сыыннар дыйлагар ак дүктерлиг, дыйлагар хүрең дүктерлиг, дыйлагар мелдер дүктерлиг болгулаар.

(С. Маадыр-оол)

Стилистика — дылдың болгаш чугааның стильдерин база ол ышкаш чурумалдыг уран-чечен аргаларны өөренип шинчилээр дыл эртеминиң бир адыры.

Стиль — харылзажылганың ужур-утказы, сорулгалары болгаш байдалдары-биле кызыгаарланып турар дылдың иштинде дыл аргаларының системазы.

Функционалдыг стиль — харылзажылга үезинде тодаргай хүлээлгени күүседип турар литературлуг дылдың бир хевири.

Чечен чогаал дылы — функционалдыг стильдин бир янзызы. Чечен чогаал уран чүүлдүң хевири болганда, ол эстетиктиг хүлээлгени күүседип чоруур.

Функционалдыг стильдер

Ном стилиниң хевирлери	Демдектери	Жанрлары
1	2	3
эртем стили — эртем ажылдарының дылы	— болуушкуннарны ниитилешкек болгаш туугай уткалыг кылдыр чуруп көргүзери; — болуушкуннарның утказының дес-дараалашкак болуру; — терминнерни хөйү-биле ажыглаары; — болуушкуннарны шынны-биле үнелээри; — чурум ёзугаар доктааткан дылдың аргаларын ажыглаары	монография, статья, план, тезис, конспект, аннотация, үнелел, рецензия, илеткел, дыңнадыг

1	2	3
<p>албан-херек стили — күрүне органнарының, албан черлериниң база амы-хуунуң албан чагааларының дылы</p>	<p>доктаамал ажыглаар сөстөр: — терминнер болгаш профессионал сөстөр (юридиктиг, бухгалтерияга хамааржыр): <i>квитанция, керээ, негекчи, истекчи, кыйгыртыышкын, кодекс, яла</i>; — канцеляризмнер (документилер дылынга ажыглаар турум сөстөр) ажыглаары: <i>цстцнде айыткан, тургустунган чурум ёзугаар, силерге дыңнадырывыс болза</i>; ажыглаары хоруглуг сөстөр: — сагыш-сеткил хөлзээшкенин илереткен дылдың аргалары; — аас чугаага ажыглаар сөстөр, сөс каттыжыышкыннары; — дылдың чурумалдыг уран-чечен аргалары</p>	<p>хоойлу, устав, айтыышкын, акт, дужаал, билдириишкин, характеристика, справка, протокол, шынзылга, албан-херек чагаазы, тайылбыр, шиитпир, айтылга, устав, хамааты акт, керээ, конвенция, чарлал, резюме, тайылбыр, доктаал</p>
<p>парлалга (публицистика) стили — массалыг-информация чепсектериниң (солун, сеткүүл, радио, ТВ) дылы</p>	<p>— өске стиль аргаларын ажыглаары (чечен чогаал, эртем стильдери); — бөгүнгү ниитилел амыдыралында болуп турар болуушкуннарны, факт-барымдааларны, чидиг айтырыгларны чырыдары; — дылдың чурумалдыг уран-чечен аргаларын элбээ-биле ажыглаары (метафора, эпитет, деңнелге, диригжидилге)</p>	<p>очерк, статья, эскериглер, статья, фельетон, репортаж, интервью, реклама, рецензия, демдеглел, отчет, эссе</p>

 137. Бойдус эртеминге хамааржыр өөредилге номнарындан эртем стилинге хамаарышкан сөзүглелден тыпкаш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

Эртем стилиниң онзагай демдектерин (лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг) тодарадып, эртем стилинге хамааржыр деп шынзыдып бжиңер:

 138. Номчуңар. Домактарны кайы стильге хамаарыштырар-дыр силер, оларны бадыткап турар сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын айтыңар. Харыыңарны бадыткаңар.

1. Бүдүмел кадыг, суук азы газ хевирлиг байдалга туруп болур. Ооң көскү чижээ дош, суг база бус болур. Ол байдалдарны агрегаттыг байдалдар дээр. 2. Аттыг-сураглыг, тываларның ыр, тоолунда кирген Хайыракан. Ооң кылаң дээрже баганаландыр өрүмнөп үе берген сүүрлери кажарартыр көстүп тургулаан. 3. Хомушкалар аймааның суг бажы дагылгазы үш кезектен туругустунган: а) кежик хавы долдуары; б) тос чадырга өргүл кылыры; в) саң салыры. 4. Чаа, кайы хире чоруп турар чүвөл моң, хөөрөп көрөм.

139. М. Ховалыгның «Делегей шыпшыында тывалар» деп номундан үзүндүнү номчааш, аңаа аттан беринер.

Удаан-удуваан дег болганывыста, дөрбөлчин иллюминатор өт-түр дээр чырып келди. Адаавыста суг, Персид мугулдуру ол. Мугулдурнуң кырындан келгеш, Катар деп күрүнениң төвү Доха хоорайга, Москвадан ушкаш, 4 шак болгаш, хонуптувус. А Катар деп күрүнениң дугайында чүнү билир бис? Картада безин орта көзүлбес, ооң сураан европейжилер безин чүглө чээрбиги вектиң эгезинде дыңнаан.

Ол Аравий чартык ортулуктуң соңгу-чөөн талазында Катар чартык ортулукта туруп турар. Шөлү 11,2 муң квадрат километр, бистиң Эрзин кожууннуң девискээринге үзе дең. Чурттакчы чону 841 муң кижиге, оларның аразында 250 муң кижиге найысылал Дохада чурттап турар. Англияның протекторады тургаш, чүглө 1971 чылда хамаарышпас чорукту чедип алган күрүне-дир. Мында абсолюттуг монархия болгаш, чуртту эмир баштап турар. Катар даштыкыларга кызыгаарын 1989 чылда ажыдып берген.

Делегейниң кончуг дүрген сайзырап турар күрүнелериниң бирээзинге хамааржыр. Кол байлаа — нефть болгаш газ. Газ курлавырлары-биле чүглө Россия биле Иранның адаанда. Чүглө ооң-биле чылда 5 миллиард доллардан эвээш эвес орулганы ап турар. Кижиге бүрүзүңгө онаажыр национал орулга талазы-биле делегейде бир дугаар черде. Өөрөдиге мында халас, кижиге бүрүзү мында 3–4 машиналыг бооп турар. Катарда каң эзилдирер, аммиак, цемент бүдүрер заводтар туттунган. Чериге багай болгаш, көдээ ажыл-агыйга девискээрниң чүглө 10 хуузу ажыглаттынып турар.

Климады изиг, агаары чайын кадар 50 градус чедир изиир. Сөөлгү чылдарда туризм кедергей сайзыралды алган. Демир-орук чок, далай порттары бар. Араб делегейинде эң билдингир «Аль-Джазира» деп телекомпаниялыг.

1. Сөзүглелдин кол бодалын тодарыңар.
2. Сөзүглелдин микротемаларын айтыңар. Микротема бүрүзүңге хамааржыр дүлгүүр сөстөрни база сөс каттыжышкыннарын ушта бижіңер.
3. Сөзүглелдин хевирин болгаш стилин тодарадыңар, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.
4. Интернет четкизинде медээлерге даянып тургаш, «Кайы чуртка чедиксээр мен?» деп темага чогаадыгдан бижіңер.
5. Сөзүглелдин автору М. Ховалыгның дугайында чүнү билір силер, интернет четкизинде материалдарга даянып, презентациядан кылып алгаш, дыңнадыгдан кылыңар.

140. 2023 чылдың март 29-та «Шын» солунга үнген статьяны номчуңар. Чугааның стилин болгаш сөзүглелдин жанрын тодарадыңар.

ӨРТ: ЧҮГЛЕ АРЫГЛАКЧЫ, ЧААРТЫКЧЫ КҮШ ЭВЕС, А АЙЫЫЛ-ХАЛАПТЫҢ ҮНЕР ДӨЗҮ

Хар, эрип, час дүшкени-биле республиканың девискээринге өрт айыылы улгадыр. Тараажылар тараа шөлүн арыглап, малчыннар часкы көк бодап, оदारларында эрги болгаш тенниг сигенни арыглап, садчылар болгаш огородчулар боттарының дачаларында саазын бокту, херек чок үп-сапты өрттедип турар. Оттуң арыглакчы, чаартыкчы күжүңге бүзүрөп чаңчыкканывыс ол хире күштүг.

Көдээ ажыл-агыйынга дузалыг өрттер, эрткен чылгы кургаг сигенниң узуткалы кижилерге, долгандыр турар амылыг бойдуска, черле ынчаш, чурттуң экономиказынга эгээртинемес когаралды чедирип турар. Долгандыр турар хүрээлелге өрттерниң ажык-дүжүүнүң дугайында бодал мээвисте таңмаланып арткан: ындыг арга-биле чер-девискээрни бок-сактан арыглаар бис, ооң ужун көк сиген дүрген үнер деп бодап чоруур бис. Бир талазында частырыглыг бодал. «Чавылдак көгү-биле чытпас» дээри дег, үе-шаг доктаамал өскерлип, депшилге бурунгаарлап олулар. Шаг шаанда чаартыкчы турган ачылыг от ам хай-халаптың үнер дөзү апарган.

Мооң-биле холбаштыр чүнү сагызывысса экил?

Бирээде, часкы өрттерге чүгле хоралыг курттар, саргылар, бок үнүштер эвес, а хөрзүннүң ала-чайгаар деңзүгүүрү өскерлип турар.

Ажыктыг үнүштерниң үрезиннери өрттенип каар, а ханы дазылдыг бок үнүштер оттан ажырбайн баар, ынчангаш биеэде оът-сиген ногаарарган шөлдер чоорту барып бок үнүштерге, чашпанга алзыптар.

Ийиде, чылыг үе дүжерже, курт-кымыскайк база оттуп кээр. Кургаг сиген өрттенирге, хөрзүннүң даштыкы картында курт-кымыскайк өрттенип азы ооң ыжыга буугуп каар.

Үште, хууда бажыңнарлыг кижилерниң, садчыларның болгаш огородчуларның өрттедип турары богунуң ыжы кончуг хоралыг, ылаңгыя хлор холумактыг чук сава кончуг айыылдыг агаар хирлендирикчизи болур. Ол ышкаш өжүрбейн октапкан таакпы, сереңги улуг өрттү болдуруп, кижилерниң амы-тынынга айыылды чедирип турар. Эрги сигеннерден болгаш бүрүлдерден, бок-сактан аштанып турар бажың ээлери өртке удур айыыл чок чорук техниказын сагып, оваарымчалыг болуру күзенчиг:

- хатчыл* үеде чыылган бокту өрттетпеңер;
- кыпкан отту хайгаарал чок арттырбаңар;
- хат күштелгенде, кургаг сиген хөлчок дүрген хөрлээлээрин утпаңар;
- октаарының бетинде таакпыны, сереңгини хынамчалыг өжүрүңер;
- өрт өөскээнин эскерзиңерзе, кыдыындан тоомча чок эртпеңер;
- өрттенип эгелеп бар чыткан сигенни өл будуктар-биле, элезин, доурак чажып өжүрерге, чогумчалыг;
- өжүрүп кааш, оттуң катап хып келбезинге шынзыгыңар;
- өрттүң чалбыыжы силерге алыспас хире болза, өрт өжүрер чогуур албаннарже дүрген долгаңар. (А. Хертек)

 1. Нарын деп санап турарыңар 3–4 домактан шилип алгаш, предикаттыг төвүн тыпкаш, аас-биле харыылаңар. Публицистика стилиниң жанрларынга домактың чугула кежигүннериниң ажыглалының дугайында түңнелден үндүрүңер.

2. Өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырының дугайында үлегер домактардан тып бижиңер.

3. Силерниң боттарыңарның дорт киржилгеңер, хамаарылгаңар дугайында ажык чугаадан чорудуңар.

 141. Кайы-бир стильдиң материалдарыңа даянып алгаш, оларны мөөңнээн кластерден тургузуңар.

§ 33. Сөзүглелдинң стили

Хүн бүрүнүнң амыдыралынга кижилер янзы-бүрү медээлерни аас болгаш бижимел чугаа дамчыштыр хүлээп ап, боттарының үзел-бодалдарын өскелерге дамчыдып турар. Бижимел медээни *сөзүглел* дээр, ол хемчээлиниң аайы-биле чаңгыс абзац, шүлүк азы статья, ол ышкаш бүдүн ном-даа бооп болур. Чаңыл ёзугаар сөзүглелди дөрт аңгы стильге аңгылап турар: *эртем, албан-херек, парлалга* болгаш *чечен чогаал*. Сөзүглел хары угда хөй янзы хүлээлгелерни күү-седип туруп болур, ындыг таварылгада аңаа аңгы-аңгы стильдерниң ылгавыр демдектери холуштур кирер.

Сөзүглелдинң стилистиктиг сайгарылгазының чуруму:

- 1) сөзүглелдинң стилин болгаш жанрын тодарадыр;
- 2) сөзүглелдинң тема, кол бодалын тодарадыр.
- 3) харылзажылганың хүрээлеңин айтыр: чугаалажыр стиль — хүн бүрүнүнң амыдырал-чуртталга харылзаалары; албан-херек стили — административтиг хоойлу-дүрүмнүг харылзаалар; публицистика стили — политиктиг үзел-бодалдыг, хөй-ниитичи харылзаалар дээш өске-даа;
- 4) сөзүглелдинң кол хүлээлгелерин болгаш сорулгаларын (харылзажыры, таныштырары, дыңнадыры, салдар чедирери, түңнээри) тодарадыр;
- 5) чугааның хевирин (аас болгаш бижимел; монолог, диалог, полилог), сөзүглелдинң хевирин (чурумал, тоожуушкун, угаап боданышкын болгаш оларның каттышкан хевирин) тодарадыр;
- 6) стиль бүрүзүнүнң сөзүглелге хамааржыр онзагай ылгавыр демдектерин тывар. Чижээлээрге, эртем стилинге бижиттинген сөзүглелде терминнерниң болгаш туугай уткалыг сөстөрниң ажыглалы, бөдүүн азы нарынчылтынган домактарның, причастие болгаш деепричастиелерниң ажыглалы дээш өске-даа;
- 7) дылдың стилистиктиг аргаларын айтыр (лексика-фразеологтуг, морфологтуг, синтаксистиг дээш өске-даа).

 142. Сөзүглелдерни аянынг номчуңар. Үстүндө бердинген чурум ёзугаар оларның тус-тузунда стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар.

I.

Домакка деепричастие азы деепричастиелиг бөлүглел немелде кылдыныгны илеретпишаан, өске кылдыныгны тайылбырлап, байдал бооп чоруур. Ынчан ону биче сек-биле аңгылаар.

Деепричастие-биле илереттинген байдалды тускайлаарда, ооң интонация (үн аяны) талазы-биле өске сөстөрдөн ылгалдыр адаттынарын барымдаалаар. Бир эвес байдал болур деепричастие интонация талазы-биле сөөлүндө турар сөстөн чардынмас болза, ону тускайлаваc (биче сек-биле аңгылаваc).

II.

— Тут-ту-туут! — дээн ышкаш коргунчуг киштээшкин мырыңай-ла чушкуумда алгырган. Бир миннирмге, сирилээн-кавылаан, хиилээн-шиилээн, өгү-дизи шаарарган, доора демир ызырып алган, ийи кастыында шала уштунчак, оттуг карактарлыг Күчүтөнниң мырыңай мурнунда сарбая берген ыглап тур мен.

— Өршээңер, авыраңар! Меңээ дегбеңер! Э-э-э!

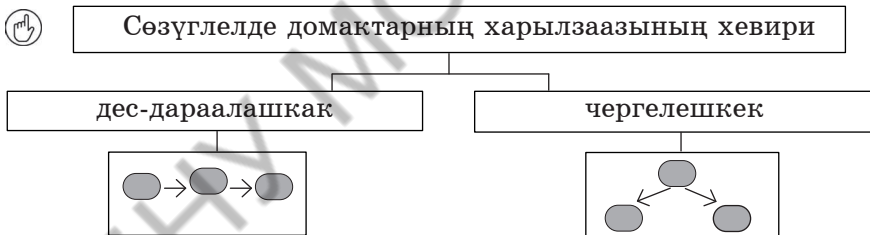
— Бо канчап барган кизи сен? Орукче маңаар! — деп, ол «шоюжаңның» кырында кизи ыды дыңнап кааш, бир миннип келдим.

— Оо, менче келбеңер! Чүү деп чүве бо?!

— Эх, сени-даа! «Оттуг-терге» — чычаан деп чүве-дир...

— Кортпа-кортпа, ажырбас, оол! Аалың кайдал?

Ча, чоруптаалы... (С. Сарыг-оол)

Дес-дараалашкак харылзаалыг домактарның ылгавырлыг демдектери: кол утканы илередип турар сөстүң катаптааны азы синонимин ажыглааны, ону ат орну-биле солааны, чаңгыс ол-ла домак кежигүнүнүң катаптааны. Домактар утка талазы-биле дүүш-кек азы дөмейлешкек харылзаалыг болур: *Суурну долгандыр арга-арыг чаттылган. Арыглар иштинде эриин дургаар хадылар үнген хемчигештер бо-ла таварышкалаар. Хадылар оожуму кончуг бүрү-лерин сылдырадыр дагжап турганнар.*

Чергелешкек харылзаалыг домактар бот-боттарындан ха-маарышпас, оларны деңней азы удурланыштыр көөр. Бо арганың онзагайы — сөстөр чаңгыс аай чурумнуг, домак кежигүннери

чаңгыс грамматиктиг хевирге турар, домактың баштайгы сөзүн катаптап ажыглаан бооп болур. Чижээ: *Арга-арыг черни чемгерип, кадыкшыдып турар. Олар чүгле кислород берип турар аажок улуг, күчүлүг лабораториялар эвес. Арга-арыг доозун-довуракты, хоралыг газтарны бодунче сиңирип ап турар. Оларны хоорайның «өкпези» деп чөптүү-биле санап турар.*

143. Хэй сек орнунга чогуур үжүктөрни кирибишаан, номчуңар. Домактарны каттыштырып турар аргаларны тодарадыңар. Аңгылаан домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Час. Бүгү-ле дириг ...ойдус ээлчеглиг амыдыралы...ың агымы-биле дирлип, ...еректерге чаа-чаа будукчугаштар немежиң, чиирбейленген чаш көк көзүлдүр-ле ба...ылап, чаа чулук сиңирген ...азылдар баштайгы өзүмнерин берип эгелээн ол үеде бойдус биле мээң иштики сагыш-сеткилим хөө...ежиң, ...ааланчыг өткүт хоюг аялгага чагырты берген.

Мыжырашкан кушкаштарның ү...еринден ындын алгаш, ку...улган ол аялгага үдетпишаан, ч...рбейленген чаш көк-биле деңге өзүп үнүп келген, амдыгаа дээр сеткилимде чур...ап чоруур дириг чечек тарып кааның ам-даа утпайн, сактып чор мен. Тарып кааның чараш чечек ам-даа ...ириң, саглаңайндыр чайганмыш...н өзүп турар.

Сеткил чечээ ам-даа дириг! (А. Ооржак)

 144. Сөзүглелди номчааш, ооң стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар. Ук стильдиң ылгавырлыг демдектерин адаңар.

2022 чылдың февраль 24-те Россияның Президентизи Владимир Путин россияжилерге кыйгырыг кылган. Донбасска тускай шериг операциязын чорудар дугайында шиитпирни хүлээп алганын күрүне баштыңы дыңнаткан.

Луганск биле Донецк республикаларның девискээринде тускай шериг операциязынга киржири-биле Тываның аңгы-аңгы кожууннарындан эки турачылар аъттанган. Оларның бирээзи — офицер Долаан Донгак.

2022 чылдың май 31-де взвод командири Донгак бодунуң солдаттары-биле хайгыыл үезинде удурланыкчы таладан бүдүү келген ужудар аппаратты эскерип каан. Ол тулчуушкун үезинде командирниң шалышкын болгаш шын айтышкыны-биле бүдүн взвод чаңгыс-даа чидириг чок, онча-менди артканнар. 2022 чылдың август 14-те

Луганск облазының Волчеяровка суурнуң чоогунга изиг тулчуушкун үезинде ийи офицерниң амы-тынын камгалааш, боду маадырлыгы-биле өлгөн.

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң Чарлыгы-биле аныяк офицер Долаан Донгакка Эрес-дидим чоруктуң орденин мөчээниниң соонда тывысқан.

Шериг даңгыраанга чүрээ-биле бердинген дайынчы чаңгыс чер чурттуувус улуг лейтенант Долаан Донгактың эрес-дидим чоруу төөгүге балаттынмай артар. (Б. Хертек)

 Сөзүглелдиң хевирлери		
<i>тоожуушкун</i>	<i>чурумал</i>	<i>угаап боданыышкын</i>
кандыг-бир болуушкунну дес-дараалай медээлеп дамчытканы	кандыг-бир чүүлдүң азы болуушкуннуң кол ылгавыр демдектерин санап көргүзүп тургаш, тодарадып чурааны (бижээни)	кандыг-бир бодалдың, болуушкуннуң чылдагааннарын азы уржуктарын тайылбырлааны
тургузуу		
дүүшкүн ↓ өөскүдүлгө ↓ дыңзыгыышкын ↓ чештинийшкын	чуруп турар чүүлдүң дугайында ниити таныштырылга ↓ тодаргай ылгавыр демдектери ↓ авторнуң үнелели, түңнели	тезис ↓ бадыткал-барымдаа (аргумент) ↓ түңнел

145. Сөзүглелди номчааш, стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар. Домактарның аразында харылзааларын тодарадыңар. Ийиги абзацта домактарда чедир салдынмаан бижик демдектерин салыңар, оларны чүгө салганыңарны тайылбырлаңар.

Чырык чер кырынга төрүттүнүп келген кижиги бүрүзүнүң бир-ле дугаар кол сорулгазы — амыдырап-чурттаары болгай. Амыдырал чүден эгелээрил? Өг-бүледен эгелээр болбайн аан. Кандыг-даа аймак-сөөк улустарда өг-бүлениң башкарыкчы кол ээзи — ооң эр ээзи азы адазы.

Өг-бүлениң кезигүүннери: авазы, уруглары ачазына ооргаланыр, аңаа чоргаарланыр болгай. Өгнүң эр ээзи кол азыракчы, өг-бүлениң амыдыралына эргежок чугула хереглелдерни ада кижиге тывар. Мен бичии чоруур шаамда, Хемчик чону элээди ажы-төлүн (оолдарын) кончуй бергенде, «бо ёразы-биле чоруур болза, канчап ажы-төл төрүүр, амыдыраар кижил бо» дигирин дыңнаар чораан мен. Бо сөстөрниң утказын бодаарга, «мындыг мөзүзү багай кижиге алган кадайын, ажы-төлүн азырап шыдаар кижиге бе бо» дээн.

Бурунгу тыва чоннун амыдыралындан алгаш көөрге, ада кижиге өг-бүлезиниң кол баганазы, азы биригээр чугаалаарга, кол быжыг даянгыжы бооп турар. (А. Монгуш)

 Ада кижиге хамааржыр эпитеттерден тыпкаш, бижигер. Өг-бүлөгө ада кижиниң хүлээлгелериниң дугайында ажык чугаадан кылыңар.

Функционалдыг стильдерни сайгарарының чуруму:

1. Сөзүглелдиниң стили.
2. Харылзажылганың хүрээлени (девискээри).
3. Жанры.
4. Лексиктиг онзагайы.
5. Морфологтуг болгаш синтаксистиг онзагайы.

  146. Сөзүглелдерден үзүндүлери номчааш, кандыг стильге хамааржырын тодарадыңар.

I.

АРЖААН. 1. Черден үнүп чыдар кадыкшыл экижидер минералдыг суг. — Минеральный целебный источник // Целебный. Аржаанга киргенивис демги ол бе? Сериин, чылыг, изиг аржааннарывыс канчап барганы ол? (О. С.). Ана аржаан суглуг оран боор ийин (Э. Д.).

2. Аарыг кижиге чундулары азы черле кижини багай чүведен арыглаары-биле сүттээш, артыш холаан суг. — Вода с молоком и листьями можжевельника для очищения человека от скверны. Аржаан-уржааның болгаш саңың белетке, кадай. (В. Көк-оол)

II.

Күгүр биле водородтун
Хаккылажы изиг аржаан
Күштүг-ле-дир, оо бурган!

Хая-дашты өттүр аккаш,
Бургурткайнып бусталып тур.
Тоол шагның дом шагаан
Тос улуг аржааны моон дөстелген-дир.
Электри күчүзүнге эннежип боор
Эгээртинмес энергия тамызында
Алдын хүнге чайнап,
Аттыкылаан аржааннары
Амы-кадыкшылым эгидип тур. *(К. Черлиг-оол)*

III.

Бойдус чаяалгазының ачы-авыралының дугайында бурунгу грек эртемден эмчи Гиппократ эрте-бурун шагда-ла мынчаар чугаалап каан: «Эмчи эмнээр, бойдус кадыкшыдар». Шынап-ла, өзөөн өттүр-ле сөглөөн. Тываның чону чай келирге-ле, төрөөн бойдузунуң чайгаар бүткөн аржааннарынга болгаш хөлдөринге барып эмненип, кадыкшылын быжыглап чаңчыккан. Оларның кижиниң кадыкшылынга кайы хире ажыктыын, кандыг аарыгга кайы аржаан дузалыын Тываның чону кол нургулайында эки билир.

Тываның дыка хөй аржааннары колдуунда соок, дус чок, минералдыг сугларлыг. Изиг суглуг, эртем ёзузу-биле термалдыг деп адаар аржааннарывыс база бар. Кайызын кандыг дээр, шуптузу онзагай, ажыктыг, дузалыг, ачы-буянныг. Ынчанмайн канчаар, кара угаан-биле бодаарга-даа, күчүтөн тайгаларывыстың, ие-чер иштиниң дыка хөй ажыктыг минералдарын суу-биле кады алгаш, агып үнүп кээр болгай. Ында организмге херектиг чеже минерал чок дээр. Бойдуска кайы хамаанчок алгырып-кышкырып болбас, багай бодалдар тутпас — аржааннаары дээрге бүгү таладан — иштинден, даштындан — арыглааныры. Мээ-медерел, сагыш-сеткил, күзел-бодал, мага-бот — шупту арыг болза, ынчан аарыг ырап чоруур. *(Н. Эрген)*

IV.

- Ажыг-Суг аржааны барган сен бе, эжим?
- Ийе, эрткен чылын дыштанып чордум.
- Солунун аа, сонуургадап көрөм. Кандыг аарыглар эмнээр чү-вел?
- Ижин-баар аарыгларын эмнээр. Чедери-ле берге чер чорду оң.

- Бо чылын баар сен бе?
- Чедерин кызыдар бис. Кандыг-даа аржаанче үш чыл улай кирерге, эки деп дыңнадым.
- Мени эдертип аар сен бе?
- Чаа.

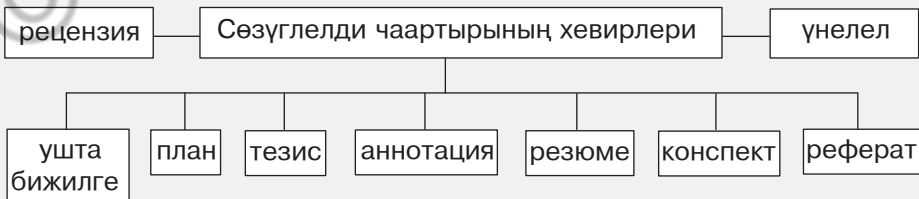
 147. Орус дылда домактарда артык сөстөрни тыпкаш, оларны стиль талазы-биле шын хевирге тургускаш, тыва дылче очулдурунар.

1. Для обмена валюты необходимо обязательное наличие паспорта.
2. Этот писатель издал свою автобиографию несколько лет назад.
3. Закон нужен для тех, кто систематически и ежедневно нарушает тишину.
4. Внутренний интерьер дворца очень красив.
5. Здесь расположен очень закрытый клуб миллионеров.
6. Немало преступлений удалось раскрыть благодаря бдительности и внимательности граждан.
7. Возвращаясь из зарубежного путешествия, каждый стремится привезти на память подарок или памятный сувенир.

§ 34. Сөзүглелди чаартыры

 148. Дүрүмнү номчааш, планын тургускаш, кыскаладыр бижип алыңар.

Сөзүглелди чаартыры — үндезин сөзүглелден чугула медээни ушта бижип, тып алырының ажыл-чорудулгазы. Ол үндезин сөзүглелдиң утказын кызыра азы делгеренгей кылдыр дамчыдып болур органы бээр. Авторнуң кол бодалын кызырган хевирге шынарлыг дамчыдар дизе, номчаан чүүлүнүң утказын ханы сайгарары база чугула болгаш ийиги чергениң медээлерин тодарадып билири негеттинер.

Ушта бижилге — бижимел барымдаа, медээден ушта бижээн чугула бодал.

План — сөзүглелде медээни дамчыдарының эң-не кыска хевири. План бөдүүн болгаш нарын болур. Бөдүүн план 3 кезектен тургустунар: *киирилде, кол кезээ, түңнел*. Нарын план бөдүүн планның кезектерин бичии кезектерге чарар.

Тезис — сөзүглелди кызырарының нарын хевири, чүге дизе номчукчудан түңнел үндүрүп билири негеттинер. Тезистиң пландан ылгалы — сөзүглелдин кандыг-бир кезээнге анаа-ла ат бээри эвес, а авторнуң сайзырадыр, шынзыдар, камгалаар азы буруу шавар дээн бодалын цитата азы бадыткал хевиринге кызыра дамчыдары болур.

Аннотация — номнуң азы статьяның утказын үнелеп, практиктиг ажыл-чорудулгага ажыглаарын сүмелээн кыска бижимел. Ол кол нуруузунда номнуң бирги болгаш сөөлгү арнынга, библиографтыг айтыккыга, солун-сеткүүлге бичии хемчээл-биле бижиттинген болур.

Резюме — ажыл дилеп турар кижиниң эртем-билииниң деңгелиниң, профессионал арга-мергежилиниң, чаңчылдарының, дуржулгазының дугайында кыска анкета.

Конспект — сөзүглелдин утказын харылзаалыг болгаш дес-дараалашкак чурумнуг кылдыр кызыра дамчыдары. Конспектиже кол барымдаалар, чижектер, сан-чурагайлар, цитаталар кирер. Авторнуң дамчыдып турар чүүлүн, кол бодалын өскертилге чокка дамчыдары чугула.

Реферат — тодаргай темага бижиттинген номнар, статьялар азы эртем ажылдарын бижимел хевирге чогаадыг азы доклад хевиринге кызыра дамчыдары. Реферат 4 кезектен тургустунар: *киирилде, кол кезээ, түңнел, ажыглаан литература*.

Рецензия — сөзүглелдин характеристиказы болгаш үнелели. Рецензияга сөзүглелдин авторунуң, бижиттинген төөгүзүнүң, жанрының, композициялыг тургузуунуң, тема болгаш идеязының, окур-хевирлерни дамчыткан дылдың аргаларының, авторнуң база бодунуң туруштарының дугайында бижээн шүгүмчүлелдиг үнелел.

Үнелел — кандыг-бир кижиниң азы чүвениң дугайында үнелел берген бодал азы түңнел.

 149. Сөзүглелди номчааш, дараазында сүмелерге даянып, силерге херек, ажыктыг медээ илереткен *ушта бижилгеден* кылыңар. Сөзүглелден синоним, антоним болур сөстөрни тыпкаш, кыска домактардан чогаадыңар.

КИЖИНИҢ ИШТИКИ БАЙДАЛЫНГА ЧАМДЫК ӨҢНЕРНИҢ САЛДАРЫ

Янзы-бүрү сөстөрнүң база үннернүң канчаар дыңналып турарын эскерген силер бе? Олар чымчак, каржы, ээлдек, хедер дыңналып, кижилерни өңүктөштирип, бир-ле болза өжөштирип, өжөөнөштирип-даа болур. Француз шүлүкчү Артур Рембо янзы-бүрү үннерге дүгжүп турар өңнерни база тыпкан. Ооң баажызы болза сөс бүрүзүнүң информация (дыңнадыг) хевирлиг хүлээп алдынмай, ыры аялгазы ышкаш, тускай хемчээлдиг, чаңгыс аай шимчээшкенин болурунда. Сөс бүрүзүндө кандыг-ла-бир аялга азы аян сиңниккен. Сергелең хөөнүг, муңгаргай, ундаргай, омак-сергек, кыйгырыгылыг, тааланчыг аялгаларны аттардан билип ап, кижилерниң аажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн-даа тодарадып ап болгу дег.

Эки атты эдилеп тура, ооң ужур-утказынга дүүштүр чурттаары чугула. Ам өңнерниң кижиниң иштики байдалынга, сагыш-сеткилинге салдарын, хамаарылгазын көрөөлиңер.

Кызыл — шимчээшкени күштелдирерин, идепкейден халдаашкынче шилчиирин илередир.

Көк, ягаан-көк — иштики сагыш-сеткилдин хайнышкыны, кандыг-бир чүвеже бодал чок чүткүүрү, манаашкын.

Хүрөң — туруштуун, өжежиринге чүткүлдүүн илередир, хүрөң-кызыл өң — шыдамык, маадырлыг чорукту, күштү илередир.

Сарыг-кызыл — идепкейлиг амыдыралга өөрүшкү, шимченгири, чугаакыры.

Ногаан — оожум таваары, турум байдалды, анаа хайгаараарынче, көөрүнче чүткүл, далаш чок боданышкын.

Ак-көк — күзелдерге ынаа, боттуг амыдыралдан чамдыкта хоорлуп ыраары.

Ак — чииги, байырымны.

Кара — чүве ыттавазы, иштики хандыкшылы, хаара туттунары, кичээнгейниң мөөңежири. (*Ч. Доржу*)

1. Сөзүглелдин (статьяның) адын номчааш, чүге ынчаар адаанының дугайында бодалыңар илередиңер.

2. Сөзүглелдин кол бодалдарын кысказы-биле ушта бижип алыңар.

3. Сөзүглелди кызыра чугаалаңар.

4. Бир бодалды өске бодалдан аңгылаңар.

5. Ажылды доозупкаш, сөзүглел дугайында медээден бижинер.

 150. Орус дылда бижиттинген аннотацияның чижектерин номчуңар. Аңаа даянып, тыва чогаалда өөренип эрткен чогаалдарыңарның кайы-бирээзинге аннотациядан бжиңер.

«А зори здесь тихие» — самая известная повесть Бориса Васильева. Она посвящена великому подвигу пятерых юных девушек-зенитчиц, под руководством старшины Васкова в мае 1942 года вступивших в неравный бой с отрядом немецких диверсантов.

Светлые образы девушек, их мечты и воспоминания о любимых создают разительный контраст с нечеловеческим лицом войны, которая не пощадила их — юных, любящих, нежных.

(<https://ppt-online.org/141545>)

Приключенческая повесть Джека Лондона описывает события, которые происходят во время золотой лихорадки на Аляске. Её главный герой — Белый Клык, полуволок-полусобака. Жестокий и суровый мир, который окружает его с рождения, грозит неминуемой гибелью, и только встреча с добрым хозяином помогает ему обрести себя. Эта книга о всепобеждающей силе любви, верности и преданности, о настоящей дружбе, какая только возможна между животным и человеком.

(<https://ppt-online.org/141545>)

 151. «Тыва дылда чугаа стильдери» деп темага шинчилел ажылыңдан чоруткаш, аас-биле дыңнадыңдан кылыңар.

СИНТАКСИС БОЛГАШ ПУНКТУАЦИЯ

§ 1. Синтаксис болгаш пунктуацияның кол билиглери

Синтаксис (< грек *syntaxis* — тургузары) домак дугайында, ооң тургузуун болгаш чугаада илередип турар утказын өөренир дыл эртеминиң бир адыры болур.

Синтаксис морфология-биле кады дылдың **грамматиказын** тургузуп чоруур. Ооң кол өөренир кезиктери (единицалары) — **домак**, ооң кезии **сөс каттыжыышкыны**.

Лексикага сөстөрни чүгле аңгы кезиктер кылдыр көөр, а синтаксиске бир сөстүң өске сөстөр-биле аразында харылзажырын, оларның чугаага сөс каттыжыышкыны болгаш домак кылдыр каттыжып, холбажырын өөренир.

Пунктуация (< лат. *punctum* «точка») дээрге бижимел чугаага бижик демдектерин салырының дугайында дүрүмнерниң чыындызы болур. Тыва дылда хереглеп турар бижик демдектерин күүседип турар хүлээлгелериниң аайы-биле ийи бөлүккө чарар:

1. Аңгылаар бижик демдектери: улуг сек (.), айтырыг демдээ (?), кыйгырыг демдээ (!), биче сек (,), бүдүн чартык сек (;), ийи сек (:), тире (—), хөй сек (...). Баштайгы үш демдек база хөй сек домактарны аңгылаар, домактарның соонга чоруур. Биче сек, бүдүн чартык сек чаңгыс аймак кежигүннерни, тайылбыр домактарны аңгылаар, ийи сек түңнекчи, тодарадыкчы сөстөрни азы кол домактың кезектерин аңгылаар.

2. Тускайлаар бижик демдектери: ийи биче сек (, ... ,), ийи тире (—...—), скобкалар (), кавычкалар (« »). Баштайгы үш демдекти киирилде сөстөргө, домактарга хереглээр, кавычканы сөстү кандыг-бир онзагай уткалыг ажыглаанда, салыр. (*Ш. Сат*)

1. Дөрт аңгы бөлүккө үстүп алгаш, аңгылаан домакты сайгарыңар: 1) шупту сөс каттыжыышкынарны ушта бижээш, сайгарыңар; 2) морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар; 3) деңнелгелерни дөмейлеп турар чүүлү-биле катай ушта бижээш, сайгарыңар; 4) бижик демдектерин салганын дүрүм ёзуугаар тайылбырлаңар.

Эрес кылаштап орган кадайны кайгап-ла ханмаан. Ындыг чаагай мага-боттуг тыва херээжен кижини черле көрүп көрбээн; сегели каът-ташкылааш, халаңайндыр бады келгилээн; дазыл тавак ышкаш калбак арнында дери кылаңайнып чораан; чедин өштүнгө* чедир сывыртынып

каапкан холдары ийи бала-ла; кылаштаарга, үпчү боду, тулаа шык дег, чиндиңейнип кел чыткан. Сөөлүндө дыңнаарга, Тос-Таңма угбайның (ону ынчаар адаар) деңзизи тос пуд джир болган. Шагда үжен чылдар үезинде Тос-Таңма угбай Агылыг коммуназынга* чем хайындырып ажылдап турган. Ынчан ядыы араттар бүгү малын коммунага кадып алганнар. Ажы-төлдүг херээженнер безин чаш уругларын тал хөлегезинге аадып кааш, сиген-тараа кезип чоруп турганнар. **Коммунчуларның паштаныр кижизи Ондар Намчалбаа аъш-чемни хөй кижиге четчири-биле тос-таңма дээр улуг шой паштарга кылып турган. Намчалбаа ынчан эриин ажыр изиг мүннүг пашты оттуг одагдан анаала чылапчагылаштыр көдүргөш, кедээр ожукка аппарып эзип каар.** Ол хевээр ону Тос-Таңма деп шолалаар апарган. Ондар Намчалбаа ол адынга шуут чаңчыгып калган, амгы аныяктарның чамдыктары ооң шын адын безин билбестер. Ажыл-агый дээнде, чанныр чүвези чок. Шагда ийи-чаңгыс малынга сиген-ширбишти боду кезип ап чораан. Кадыыр туткаш туруптарга, орта быражыр эрлер ховар. Ыяштаар дээнде улустуң аът-шарызын ачылап алгаш, кудай-биле сымыражып турар узун куу сырларны ужургаш, чыттыр чүдүргүлөптер. Тараалыг барба көдүрүп турда, чон кайгаан. Агылыг суурже кирер орук аксында, барба тараа дег, төкүлчек куу көдүрер-даш бар. Ону Тос-Таңма угбай аныяанда эрлер-биле чижип көдүрүп турган джир. *(К.-Э. Кудажы.)*

1. Кудай-биле сымыражып турар узун куу сырлар — утказын канчаар билип турарыңарны делгерөңгей кылдыр тайылбырлаңар. Дылдың кандыг уран-чечен аргалары канчаар ажыглаттынган-дыр тодарадыңар.

2. Бүдүн чартык секти (;) салырының дүрүмүн «Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери» деп чыындыдан көргөш, конспектилеп алыңар.

2. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Бижик демдектериниң салдынганын тайылбырлаңар. Айтырыг домактары кандыг аргалар-биле илереттинген-дир, ушта бжиңер. Айтырыгга харыы негевес домакты кандыг термин-биле адаарын сактыңар. Автор катаптаашкыннарны чүге ажыглааныл? Сөзүглел иштинде *Аянгаты* деп сөстү солуп чоруур синонимнерни ушта бжиңер.

АЯНГАТЫМ

Аянгаты... Ады безин аянынг аа?

Бөмбүрзекти эргээштиң-даа, бөдүүн чараш ындыг аттыг булуңну сен тыппас-даа сен. Каптагайны дескингөш-даа, кайгамчыктыг эргим черни, **караам соглур**, көрбээн-даа мен.

Ада-өгбем чурту боорга, ындыг мен бе, алыс черле судал-чүрээм ында тудуш, ырак-чоокка чораанымда, угаан-бодал ынаар чүткүүр, ыры-шүлүүм ону алгаар, ынакшылым улам киткээр.

Черин-чуртун ээлеп чоруур, чеди чүзүн малын малдаан, кыжын, чайын ижин салбас кызымаккай малчын чону кандыг ийик? Доңат-ка-даа, изигге-даа дадыккаштың, долбанналган шырайында долу, то-дуг шинчи доктаан эвес ийикпе? Аар ийде, бээр ийде шынаа-шатта чылгы сүрүүн чылгычылар сыгыт ырын сырын-биле адааннаштыр салып чорааш, хавырып кээр. Челер-маңнаар аъттар тудуп, чарыш, мөөрей, чараш оюн кылып чоруур. Хараган дег көвей малы кажаа сыңмас өзүп мандааш, аргазында, таңдызында аңы-биле холуй оът-таар.

Тос кожууннуң аңчылары аңаа чыглыр. Час-Адыры, Сукпак тайга, Шокар тайга аңчы чонун чаңгыс катап куругладып көргөн ийик бе?!

Кат-чимизи, тоорук-байлаа, эм оџду кандыг ийик? Чоок-кавы хоорай, суурлар, кожууннарның хамык чону хайнып-дойлуп, доозазы маңаа келгеш, савазыраар. Иштик черниң инек-караа, кызыл-кады, чодураазы, кезек черниң көк-кады, дошка-кады, киш-кулаазы, мөө-гүзү база тооруу чеже чоннуң шыгжамырын иштеп бээр ийик?

Ава-бойдус эмзиг-домзуг шынар шаңнаар агып чыдар аржаан суун-даа ижип ханмас, амзаан кижиге тодуг болгаш сергек апаар, ам-данныындан аялгалыг ырлар чаяар.

Авам ышкаш азыракчы, чемгерикчи Аяңгатым — өскен черим! Ада-өгбем чурту боорга, ындыг боор мен, алыс черле судал-чүрээм сенде тудуш, ырак-чоокка чораанымда, угаан-бодал сенче чүткүүр, ыры-шүлүүм сени алгаар, ынакшылым улам киткээр. Аяңгатым...

(М. Күжүгет)

 1. Чогаалдың номчуттунар аяны кандыг-дыр? Шүлүктээн прозага ук чогаалды хамаарыштырып болур бе, маңаа хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер.

2. Ийи дугаар абзацта аңгылаан сөс каттыжышкынының уткасын болгаш күүседип чоруур хүлээлгезин канчаар билгениңерни тайылбыр-лаңар.

 3. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Бижик демдектерин салганын дүрүмнөр аайы-биле аңгылаңар. Авторнуң бодалыңа каттыжар-дыр силер бе, бодуңарның бодалыңарны илередиңер, амыдыралдан чижектер-биле бадыткаңар.

Кижиниң амыдыралының байдалы ооң күзел-бодалы-биле бол-бас, а салым-чаяянындан хамааржыр. Уругларны бичиизинден тура ажылга өөредип, кижизидип алыр болза, оларның ада-иелери назы-дап кырып келгеш, дыштаныр, а уруг-дарыын чалгаа, уйгужу кыл-дыр өөредип алыр болза, сөөлүндө барып олар боттары-даа, азыраан ада-иези-даа улуг шүүтке, түрегделге таваржыр. Ынчангаш тывалар-ның «Эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн» деп үлегер домаа чиге сөглээн ышкажыл. Чаңгыс-даа чалгаа кижиге узун назы назылап көрбээн.

Узун назы назылаар дизе, эртенги үнүп олура болгаш кежээки ажып бар чыдар хүннүң кызыл хаяазын уткуп, үдеп, хүндүскү үеде хемниң агымынче кезек үеде көрүп, ак-көк дээрни кайгап чоруур болза, ажыктыг. Бедик дагларже үнүп, меңги сугларны ижип, хову чечектерин чыып, эзим-аргаларның, шынааларның арыг чаагай айдыс чыдын тынып ап турарга, кадыкшылга эки салдарлыг. Кырган кижилерниң йөрээлин ап, өске кижилерге эки чүүлдерни кылып, ада-иезинге сагыш салып, ажаап амыдыраар болза, аарып-аржывайн, багай чүвөгө таврышпайн, ушпа кырыгыже чедир чурттап болур.

(С. Серенот)

❗ **4.** Кичээнгейлиг номчуңар. Сөзүглелде салдынган бижик демдектерин көргөш, оларны салганын дүрүмнерге даянып тургаш, тайылбырланар. Бүдүн чартык сек-биле (;) аңгылаан домактарның уткаларын хайгааранар.

УРАН-УЗУТМАА

Шыяан ам, ягаан-ногаан эзим-далай шыпкан Янса сынның өвүрүн өрү чурттаан, дыдыраш-ногаан эзим-далай шыпкан. Дытан сынның ары-өвүрүн ажылдыр чурттаан мөңгүн оваадайлыг Мөңге-Сартык ирей чоруп-тур эвеспе.

Ирейниң байлаа бажын ашкан, эди эктин ашкан – эгээртинемес, санаттынмас-даа чүвези иргинем.

Мөңге-Сартыктың ары-амытан, ха-дуңмазының аразында, эжен-эңмежок эш-өөрүнүң аразында эң-не чоок бажының мээзи болган, баарының өдү болган дуң кызы Уран-Узутмаа дээрзи муң кыстың шырайын тырткан мукулчак кызыл арынның, түмөн кыстың дүрзү-зүн тырттынган дүндүгүр кара түрүлүг, мурнундан көөрге, хүн-хая деңнешкен, артындан көөрге, ай, шолбан чедишкен; хат-шуурган болу бээрге, чазалып-чайынналып чаңнаар; ажыт чаң чок аянның, бузут чаң чок буянның, чаңы-биле айның бодун адааргадып келир; хүлүмзүрүг читпес омаа-биле хүннүң бодун күнүүргедип келир; кара

черниң чүрээ-биле тудуш, көк дээрниң көшкен булуду-биле хөңнү-туразы тудуш; тозан тос дошкун кадыг илби-шиди күштүг, торлур, далдараар чүвези чок; эрниң эреси-биле-даа чаңнап билир, кыстың уяны-биле-даа чаңнап билир; аъттыг кижиги дүжүп кайгаар, чадаг кижиги олуруп кайгаар хуулгаазын чараш даңгына чүве-даа иргин эвеспе аан.

Шыяан ам, чүзү боор, «кыстыг кижиги кыя, оолдуг кижиги оя чүве болгай» дээш, Мөңге-Сартык ирей-даа чоргаар чараш даңгыназынче мөгейген, пөкпес-ханмазы бөрүден дора, оптуг-авыяастыгы дилгиден дора; тос чүктүң тозан ажыг хааннары, беглеринден, экер-эрликтеринден кээп турар аът бажы дег алдын-даа, бөрү бажы дег мөңгүн-даа суй белектерин болбаан-бүтпээнин боду-ла сөглөп, дедир эгидеринге четтигер-четтикпес, эки-бактың эрэн чүзүн караан көрүп турган-даа чүвең иргин ыйнаан. (С. Сарыг-оол)

 1. Лексиктиг утказы билдинмес сөстөрни улуг назылыг улустан, башкыдан айтырыңар. «Тыва дылдың тайылбырлыг словарын» база көөрүн утпаңар.

2. Дефистеп бижээн нарын сөстөрниң тургустунган аргазын айтыңар.

§ 2. Сөс каттыжыышкыны

Домакка сөстөр сөс каттыжыышкыны кылдыр каттыжар. Сөс каттыжыышкыннарын **быжыг** болгаш **хостуг чагыржылгалыг** деп аңгылаар. Быжыг сөс каттыжыышкыннарын дылдың **лексика** деп адырынга, а хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжыышкыннарын **синтаксиске** өөренир.

Чылыг верандага олуруп алгаш, бажывыс ыжыдыр сан бодадывыс деп домакта $\begin{matrix} \downarrow & \text{канчаар?} & \times \end{matrix}$ бажывыс ыжыдыр бодадывыс деп сөс каттыжыышкынында **бажывыс ыжыдыр** деп чагырткан сөс **быжыг сөс каттыжыышкыны (фразеологизм)** болур. Быжыг сөс каттыжыышкыннарында **өзек** болгаш **чагырткан сөстөр кады чаңгыс лексиктиг утканы илередир**, оларны бот-боттарындан аңгылаवास.

Сан бодадывыс, олуруп алгаш бодадывыс, верандага олуруп алгаш, чылыг верандага — хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжыышкыннары. Мында сөс бүрүзүн кандыг-бир өске сөс-биле солуп болур, ынчангаш олар **хостуг**.

Сөс каттыжыышкыны ийи (тускай чугаа кезээниң) азы оон хөй утка болгаш грамматика талазы-биле харылзашкак сөстөрдөн

сөс каттыжышканындан тургустунар, чижээлээрге: *амыдыралдың хоойлузу, делегейге тергийдээр, карак кызыл өөренип турар.*

Сөс каттыжышышыны **өзөк сөс** болгаш **чагырткан сөс** деп кезектерден тургустунар. **Чагыржылгалыг сөс каттыжышышыны** — чагырткан сөс өзөк сөстүң мурнунга чорааш, аңа чагыртып, ооң айтырыныга харыылап чорууру: *изиг (кандыг?) күзел, хөөмейниң (чүнүң?) онзагайы, улугларны (кымнарны?) хүндүлээр.*

Өзөк сөзүнүң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин барымдаалап сөс каттыжышышынын дараазында бөлүктөргө чарар:

1) **аттыг:** *кызымак өөреникчи (ч.а.), аажок идепкейлиг (д.а.), ийиниң бири (с.а.), силерниң ооңар (а.о.);*

2) **кылыг сөстүг:** *өөредилгеге сундугар, улам сайзыраар;*

3) **наречиелиг:** *дүүн эртен, дыка чараштыр.*

Сөс каттыжышышкынары сөс ышкаш **эге хевирлиг** болур. Ооң өзөк сөзү кайы чугаа кезээ-биле илереттинген болдур, ону барымдаалап эге хевирге салыр: *школада өөреникчилерниң (эге хевири — школада өөреникчи), амьдыралга боттандырдылар (эге хевири — амьдыралга боттандыраар).*

 5. Үш бөлүккө чарлып алгаш, сөзүглелде сөс каттыжышышкынарын өзөк сөзүн барымдаалап ушта бжиңер. Кезектерниң илереттингени чугаа кезектерин, оларның грамматиктиг хевирлерин долузу-биле айтыңар. Аңгылаан сөстүң синонимин тыпкаш, дылда ону кандыг термин-биле адаарын сактыңар.

Малдарның даваннары дегген черниң довурак-доозуну буруңайнып чыткан. Муң-муң чылдар иштинде **дээрбелеп келгенин**ден хоюй берген доозун дойлуп, туруг бажынче киискип үнүп, чамдыктары дедир черже оожум бадып тургулаан. Чүү-хөө суп алган хавым эзер бажынга дээп, аъттың кылажының аайы-биле дагжап чораан. Дээрде хүннүң дээрбээ улгадып, сарымзак өңнүг апарган. Араазай шартылаалар орук кыдыгында сай даштар аразынче чашты берген, аъттар даваннарынче дөстегер карактары-биле утка чок көрүп олургулаар. Шупту чүве шыпшың. Оът-сиген безин сылдырашпайн, оожум боданган чүве дег кынны берген. Чаъс чоокшулап олурганындан чоор бе, агаар шыксып келди. Улуг хову кежерде, кө(ть)п чугааның ажыы чок, аян-чорукчуларның салгал дамчаан угаадыын сагып, ыыт чок чору бис.

(Чинагийн Галсан)

Тургузуунуң аайы-биле сөс каттыжыышкыны **бөдүүн** (чүгле ийи тускай чугаа кезээ) болгаш **нарын** (чагырткан сөстүң иштинче база бир грамматика азы лексиктиг утка талазы-биле чардынмас сөс каттыжыышкыны кирген) болур. Деңнеңер:

Бөдүүн сөс
каттыжыышкыннары
кара карак
номда бижээн
хемде аал

Нарын сөс
каттыжыышкыннары
кара карактыг уруг
ном дузазы-биле өөренир
хем бажында аал

Нарын сөс каттыжыышкыннарының кезектериниң бирээзи болуп турар *кара* (кандыг?) *карактыг*, *ном* (чүнүң?) *дузазы-биле*, *хем* (чүнүң?) *бажында аал* деп кезектерни бодунуң ээлчээнде тургузуг талазы-биле база өзек болгаш чагырткан сөстөргө чарып болур. Ындыг-даа болза *карактыг уруг*, *дузазы-биле өөренир*, *бажында аал* деп сөс каттыжыышкыннары мурнунда хамааржып чорууру сөстөр-биле кады чаңгыс утканы илередип чоруур болганда, оларны аңгылаары болдунмас.

① **6.** Нарын сөс каттыжыышкыннарын бөдүүн кылдыр эде тургускаш, схемазын шыйыңар. Өзек болгаш чагырткан сөстөр кайы чугаа кезектери-биле илереттинген-дир, айтыңар.

Мөңгүнден кылган сырга, авамның ажылдаар чери, көрүкчүлөр олурар зал, хөмден кылган идик, номнар салыр шкаф, тайгалар баштарының меңгизи, өг-бүлезиниң чоргаарланыр оглу, дазылдан кылган аяк, Москвадан келген аалчылар, Тываның девискээринде хем, бурунгу үениң тураскаалдары.

! **7.** Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, аттан бериңер. Утка болгаш грамматика талазы-биле чардынмас сөс каттыжыышкыннарын аңгылааш, чылдагаанын тайылбырлаңар. Кандыг афоризмнер дыңнаан азы билир силер? Билдинмес болза интернет четкизинден чижектерден тывыңар. Бичии класстарда өөренип турар дунмаларыңарга кандыг чагыг сөстөр берип болур силер?

Чагыг сөстөр деп чүнү ынча дээрил? Улуг угаан сиңниктирген мерген бодалды илереткенин ынча дээр. Уран чогаалда шак ындыг чараш утканы илереткен домактар кирген болур. Оларны афоризмнер деп адаар.

Тывалар эрте-шагдан бээр ажы-төлүнге, келир үдеги салгалдарыңа чагыгларын албан бээр. Оол уруг эзер дергизинден тутту-

нуптар апаарга-ла, адазы амыдыралга эргежок чугула чагыгларын берип эгелээр. Ындыг янзылыг чагыг сөстөр кандыг-даа чоннарда бар.

Чагыг сөстөр угаан-медерелди сайзырадырынга улуг идиглиг. Улуг угаанныг өгбелерниң, ада-иениң, сураглыг кижилерниң чагыг сөстери кандыг-даа кижини албан бодандыра бээр. *(В. Эренчин)*

8. Сөзүглелдин стилин болгаш хевирин тодарадыңар. Бир домактан шилип алгаш, сөглөкчиден эгелеп харылзаалыг айтырыглардан салып тургаш, ында сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, чурум ёзугаар сайгарылгазын кылыңар.

ТЫВА МАЛДЫҢ ДЕРИИ ЧАРАШ

Тыва — малчын чоннуң бурунгу чурту. Тываның база бир кол байлаа — мал. Бистиң өгбелеривис азыраан мал-маганының ажык-дузазын үнелеп, алгап-йөрээп-даа келгеннер. Бистиң тодуг-догаа, байшыырак, каас-шиник амыдыралывыс малда болгай.

Бо хүн Тос-Булакка тыва конувустуң көшкүн амыдыралын, үндезин культуразын сиңирген чараш байырлалы Наадым хүнүнде «Тыва малдың дерии чараш» деп мөөрей бир дугаар болуп эрткен. Мөөрейге иви, сарлык, тебе база аът малдың тергиин дериг-херекселин тодараткан. Мөөрейниң кол негелдериниң аайы-биле дараазында тиилекчилер илереттинген: аъттың тергиин дериг-херексели дээш бирги черни Дарый-оол Кежик (Кызыл кожуун), ийиги черни Салчак Белек (Бай-Тайга кожуун), үшкү черни Тас-оол Валерий (Чөөн-Хемчик кожуун) чаалап алганнар; ивиниң дериг-херекселин онзагай чараш дерээни дээш Кол Өнер-оол (Тожу кожуун), тевениң — Назын Буянды (Эрзин кожуун) шаңнаткан. Сарлыктарны тергиин чараш кылдыр шүмнөп, дерээни дээш мөңгүн-тайгажылар: Сат Очур-оол, Ак-оол Омак шылгараан.

Тыва үндезин культура төвүнүң мурнундан мал ажыл-агыйын тудуп чоруур хүндүлүг малчыннарга буянныг ажыл-ижинге улуг чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга ак орукту күзөп, аалоранынга буян-кежик, өөрүшкү-маңнай доктаар болзун деп йөрөөрдир бис! Сүлдө-сүзүүңер бедик, хей-аъдыңар кезээде киискип чоруур болзун! *(«Шын» солундан)*

§ 3. Синтаксистиг харылзаалар

Сөс каттыжыышкыннары болгаш домактарның кезектери аразында **деңнежилге** болгаш **чагыржылга холбааларлыг** болур. Бөдүүн домакта чаңгыс аймак кежигүннер, чагырышпаан нарын домактарның кезектери аразында **деңнежилге харылзаалыг**. Чагыржылгалыг сөс каттыжыышкыннары болгаш чагырышкан нарын домактарның кезектери **чагыржылга харылзаалыг**.

Домак иштинге сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннары дараазында холбаалар дузазы-биле каттыжып чоруур: **башкарылга** (уран чүүлдү сонуургаар, даг эдээнде суур, келир үеже чүткүл), **хамааржылга** (өгбелерниң чагыы, амыдыралдың оруу, кижиниң намдары), **каттыжылга** (хүлүмзүрүп чугаалаар, даглыг оран, хенертен кыйгыртыр).

Тыва дылда **тааржылга холбаазы кол сөс** биле **сөглекчиниң** аразында холбаа болур (бис номчудувус, силер шиитпирлеңер, ол чугааланды), ыңдыг болганда ооң дузазы-биле каттышкан сөстөр **домак** тургузар.

9. Сөзүглелден холбаа бүрүзүңге 2-2 сөс каттыжыышкынындан ушта бижээш, схемазын шыйгаш, эге хевирге салгаш, холбаазын айтыңар. Домактарда тире демдекти салганын тайылбырлаңар. Эргижирээн сөстөрни тыпкаш, оларны историзмнер болгаш архаизмнер кылдыр аңгылаңар, Оларның уткаларын тайылбырлаңар.

Тыва Республиканың төрүттүнген хүнүн демдеглеп эрттирип тургаш, ооң эң-не эге бажыңга турганнарны сактып, оларга мөгөйип каар уjurлуг бис.

Тыва улустуң күрүне тургузуунуң төөгүзүңде кончуг улуг, кол черни ээлеп турар болуушкун — Бүгү Таңды-Тываның тургузукчу хуралының шуулганы болур. Ол 1921 чылдың август 13-тен 16-га чедир оюннар кожуунуң Суг-Бажыңга азы амгы үеде ады — Кочетово суурга болуп эрткен. Чеди кожуунуң 63 төлээзи бо хуралга киришкен. Хаазут биле Сартыыл кожууннарның төлээлери келбээн. Совет Россия шуулганче 17 кижини, Моол 3 кижини, Коминтернниң Ыраккы Чөөн Чүк секретариады бир кижини хүндүлүг аалчылар кылдыр төлээлекчилеп чорутканнар. Август 15-те тургузукчу хурал кончуг чугула саавырны — Таңды-Тыва Улус Республиказының бир дугаар Коституциязын чугаалажып көргөн. Тываның кол Үндезин хоойлузунуң чүүл бүрүзүн, тургустунуп кээп болур уjurлуг

айтырыгларны кончуг ылавылап сайгарып тургаш, үндезилээннер. Оларны үш дылга — орус, тыва, моол дылдарга дыңнадып чарлаан. Төлээлер ол-ла хүн Үндезин хоойлуну бир үн-биле хүлээп алганнар. Тыва ниитилелдиң, ооң төөгүзүндө гун ноян Монгуш Буян-Бадырғы Бүгү Тываның тургузукчу хуралының бирги даргазы, Тыва Арат Республиканың Чазааның Даргазы, ТАРН-ның Төп Комитединиң Чиңгине секретары болгаш Азия төвүндө баштайгы хамаарышпас күрүнениң тургузукчуларының бирээзи болуп кезээ мөңгедө артар.

(Б. Ондар)

⑩ Сөзүглел чугааның кайы хевиринде бижиттинген-дир (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын)? Буян-Бадырғы дугайында медээлерден чыгаш, эштериңерге таныштырыңар.

⑩ 10. Сөс каттыжыышкыннарын эге хевирге салгаш, тургузуун айыткаш, өзөк болгаш чагырткан сөстөрнүң аразында уткалыг хамаарылгаларын тодарадыңар. Чугаа кезектериниң тодарадыын сактып, оларның чүнү илередип турарын катаптаңар.

Үлегери: *Хоорай чурттакчызы* — бир чүвениң өске чүвөгө хамаарылгазы, *он бирги класс* — чүвениң дугаары, *сылдыс-шокар агт* — чүвениң ылгавыр демдээ.

Мөзү-бүдүштүг кижиниң, ужуражыр хуусаазы, сайгылгаан өжүп калган, маргылдаага киржиксээн, аъттарның былгырганын, ыраажыларның үннерин, арай боорда кылаштааным, мөгаттынган улусту, кайгамчыктыг тоолчуларның, төрөөн дылды уттуп аарга, төөгүнүң чугааларын дамчыдып келген, күзелдии-биле катаптап тургаш, бештиң бир кезиин, дуу ховуларның, өң-баазын өңнүг далай ышкаш, мээң баарымга олурган, дыка караңгыда.

⑩ 11. Дараазында майык ёзугаар өзөк болгаш чагырткан сөстөрнүң аразында уткалыг хамаарылгаларга дүгжүр чижектерден тывыңар. 2 сөс каттыжыышкынындан шилип алгаш, домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Чүвениң саны. 2. Чүвениң кылдыныгдан укталган демдээ. 3. Кылдыныгның туружу. 4. Бир чүвениң өске чүвөгө хамаарылгазы. 5. Кылдыныгның үези. 6. Ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээ. 7. Чүвениң амданы. 8. Кылдыныгның үнгөн дөзү. 9. Кылдыныгның угланган объектизи. 10. Чүвениң хемчээли. 11. Кол кылдыныгны

мурнай болган кылдыныг. 12. Кол кылдыныг-биле чергелештир болуп турар кылдыныг. 13. Чүвениң өң-чүзүңү.

Сөс каттыжыышкынын сайгарарының чуруму

1. Сөс каттыжыышкыны, схемазы, чугаа кезектери.
2. Эге хевири.
3. Тургузуу.
4. Өзөк сөзүнүң аайы-биле бөлүү.
5. Кезектериниң аразында уткалыг хамаарылгазы.
6. Холбаазы.

Эртенги хүн даглар сиртин ажилдыр бөмбүк дег чуглуп үнүп келген.

Бөмбүк дег чуглуп үнүп келген — хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжыышкыны, эге хевири — бөмбүк дег чуглуп үнүп келир, нарын, кылыг сөстүг, кылдыныгның канчаар болуп турары, каттыжылга холбаазы;

даглар сиртин ажилдыр чуглуп үнүп келген — хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжыышкыны, эге хевири — даглар сиртин ажилдыр чуглуп үнүп келир, нарын, кылыг сөстүг, кылдыныгның ылгавыр демдээ, каттыжылга холбаазы;

эртенги хүн — хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжыышкыны, эге хевири — эртенги хүн, бөдүүн, ат сөстүг, чүвениң үе аайы-биле ылгавыр демдээ, каттыжылга холбаазы.

§ 4. Домак, ооң чугула шынарлары

- ① **12.** Бөдүүн домактарны тыпкаш, предикаттыг төвүн айтыңар. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстериниң үе, арын, сан кожумактарын шыйыңар. Бо сөзүглелде бөдүүн домактарны хөйү-биле ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар, олар домакка кандыг аян кирип турар-дыр?

САРЛЫК ТАЙГАЛАРНЫҢ БЕДИИН ТЕВЕР

Сөөлгү үеде малчыннарның ажы-төлү сарлык молдургаларын чаажыктырып, оларны чарыштырарыңа өөредип турар апарган. Сарлык малды азыраары берге. Ооң аажы-чаңы чылгы азы шээр мал ышкаш

эвес. Сарлыктар тайга-таскылдың чыс бажын теп, аңаа оъттаар, изигге ынак эвес. Оларны тургузу азыравас. Чартык черлик азырал мал болгаш, кыш-чай чок чер оъттаар. Ооң чаңы дошкун. Агаарның соорун азы чылыырын эндевес, кедергей чытчы. Кыжын кончуг соокта хөртүк хар азы дош кырынга чыткылаар.

Сарлыктын сүдү кедергей үскүр, хоюг. Ооң дүгүнден аргаан чеп, бызаа мончары, уктар болгаш хеп белең-не шыгывас.

Бир катап аалга чеде бергеш, кежээ сарлык саар дээш, кызыл курткалыг челе чанынга чедип келдим. Шөлөөн турган сарлыктар хеп-хенертен менче чааланып, бөкперлештир турупканын эскерип кааш, дыка дүрген хевим солуй кедиптим. Кызыл өңгө ынак эвес. өңгүр эвес өңнерге таарзынар. Оон аңгыда, сарлык чанынга ажынып, хорадап болбас, олар сагдырбас, кижичагдатпас. Хөлден, хемден кортпас, эштип кеже бээр, дүгү дораан кургап каар. Өске кижини кедергей чыдыыргаар, ооң арын-шырайы ээлдек эвес болза, бажын чайып, тепкеш ыңай болур. Оранчокта даг ажилдыр ээзин чыдыыргап кааптар. (Л. Иргиттин биле)

 Тываның кайы кожууннарында сарлыкты азырап өстүрүп турарыл? Интернет четкизинден сарлык мал дугайында медээден чыгаш, дыңнадыглардан кылыңар.

Дылдың синтаксис адырында кол черни **домак** ээлеп турар, ол **тускай шынар-демдектерлиг**: 1) **тускай тургузуглуг**; 2) **бодалды илередир** болгаш ол кайы-бир **үеге** хамаарылгалыг, **арын, санныг**; 3) **харылзажырының кол аргазы** болуп турар. Чижээ: *Алды айның дүнезинде саарылган айның чырыын дозуп бээйн бе?* — бөдүүн (чаңгыс составтыг, тодаргай арынныг), чугаа үезинде болуп турар кылдыныгны, **чугаалап турар чаңгыс кижичагдатпас** (арын, саны) бодунуң **күзелин** илеретпишаан (дужаал наклонениези, 1-ги арын), дыңнап турар кижиден айтырып, **чөпшээрел дилеп турар** (айтырыг домаа).

Домакта кирип турар долу уткалыг сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыны **домактын кежигүннери** болур. Олар **чугула** болгаш **ийи черге кежигүннерге** чарлыр.

Домактын **предикаттыг төвүн** (грамматиктиг ооргазын) чугула кежигүннер **кол сөс, сөглөкчи** азы оларның **кайы-бирээзи** тургузуп чоруур. Предикаттыг төптөриниң санын барымдаалап, домактарны **бөдүүн** болгаш **нарын** деп аңгылап турар. Чаңгыс предикаттыг төптүг болза, **домак бөдүүн** болур, а ийиден көвүдээр болза — **нарын**.

 13. Бөдүүн домактардан ажыглап тургаш, «Мээң сонуургап турар мергежилим» азы «Келир үеде күзелим» деп темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, чогаадыгдан бижирер. Бодагыңарны долузу-биле илередип шыдадыңар бе, «ийе» азы «чок» деп харыыңарны бадыткаңар.

 14. Бөдүүн домактарның янзыларын айтыңар. Оларның чугула болгаш ийиги черге кежигүннерин шыйгаш, хевирлерин айтыңар. Аңгылаан домактың предикаттыг төптерин тыпкаш, хевирин айтыңар. Бижик демдектерин чүгө салганын тайылбырлаңар.

Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалың мөндүңейнип олурган.

Барып-барып шагар-оътта шалыңны эскерип каан. Хүннүң херелдери шалыңның арыг мөңгүнүңгө хаяаландыр чырып туржук. Өске оът-сигенге, терек, хадыңга дүшкөн шалыңны эскербээн мен. Чүс-чүс дамдылар эртенги хүн хаяазыңга чылчырыкталдыр чайынналып-ла турган болгай. Барып-барып шагар-оътта шалыңны чүгө эскере тыртып кааным ол. **Ынчан маңаа мен кандыг-даа харыы, тайылбыр берип шыдаваан мен, ол дугайында элдептиг бодал сагыжымга-даа кирбейн турганын дыка-ла чарт сактыр ышкаш мен.**

Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалың мөндүңейнип олурган.

Мөңгүн шуру дег шалың. Хүн караанга мөңгүннелдир чайынналып турган шалың. Карактан сыстып үңгөш, кезек када чаакка доктаай дүшкөн чаш дег шалың. (А. Даржай)

  15. Домактарның предикаттыг төвүн шыйыңар. Нарынчыттыңан домактарны тыпкаш, тайылбырын бериңер. Аңгылаан домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөөлгү абзацка хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар.

Мода үениң база бир чаартыкчы шинчизи-даа бооп чадавас. Эртине чаа чүүлдерге улуг-ла удурланмас, ону харын-даа деткип, ооң утказын хандыр билип, эки талаларын чаа байдалга таарыштыр бодаарын оралдажыр чаңныг турган. Бо таварылгада төрөөн черинге келгеш, аныяк-өскөнниң идик-хевин, бодун ап чоруурун көргөш, анаа-ла дүвүрөп, сагыжы аарып эгелээр апарганын ол эскерип каан. Эртине биле амгы аныяктарның аразында улуг-ла ылгал чок. Ол боду чоокта чаа-ла америк джинсы сүрүп, Москваның чажыт, бок-сак хеп садар черлерин эргип турган-на харын, ынчалза-даа бо аныяктар дег сиилең чорбаан дээрзин сактып боданган.

Азы бо бүгү Афганистан соонда хөлүн эрттир ылгалдыг-даа болган чадавас. Өлүм-чидимни, аш-чутту караа-биле көргөн болгаш, Эртинешак бо тайбың, тодуг-догаа амыдыралды, шак бо сарыыл чок аныяк-өскенни көргөш, сагыжы чоорту аарып, дүвүрөп боданган. «Бир эвес хенертен айыыл-халап, дайын-чаа эгелээр болза, шак мындыг аныяктар кижиге эш бооп, бөмбүрзектиң тынын ап шыдаар ирги бе? Айыыл-халаптың кадыг-бергезинге торулбайн баар ирги бе?»

(Ч. Ондар)

§ 5. Домакта сөстөрнүң туружу

! 16. Кичээнгейлиг номчуңар. Бердинген сөс каттыжыышкыннарында болгаш домактарда сөстөрнүң туружун көргөш, оларның кандыг хүлээлге күүседип, кандыг домак кижигүнү болуп чоруурун хайгаараңар. Оларның утказында ылгал бар-дыр бе, тайылбырлаңар.

1. Магаданчыг кежээ. — Кежээ магаданчыг-дыр. 2. Чиик өртектиг ном. — Номнуң өртээ чиик. 3. Ажылдаан оолдар шылап калган. — Оолдар ажылдаан, шылап калган. 4. Ийи шакта чанып келир мен. — Чанып келирим ийи шакта. 5. Бустунмаан үүже. — Үүже бустунмаан. 6. Чүс баш хой камгалаттынган. — Камгалаттынган хойнуң бажы чүс. 7. Өөрүшкүлүг уруглар агаарлаашкындан чедип келгеннер. — Агаарлаашкындан чедип келген уруглар өөрүшкүлүг. 8. Сен бо номну номчаан болзуңза. — Бо номну сен номчаан болзуңза. 9. Он шоодай картошка кастынган. — Картошканы он шоодайны каскан. — Кастынган картошка он шоодай.

Сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннары домакка аразында грамматиктиг харылзаалыг аңгы-аңгы кижигүннер кылдыр кирер. Тыва дылда домакта **сөстөрнүң туружун** мынчалдыр көрүп болур:

тодарадылга + кол сөс + немелде + байдал + сөглөкчи.

кол сөстүң составы

сөглөкчининң составы

Ындыг-даа болза домакка сөстөрнүң туружу грамматика

(Шаңнаткан уруглар өөрүп турганнар. — Уруглар шаңнаткан.) болгаш стиль (Авам суг дүүн чедип келди. — Чедип келди авам суг дүүн.) талазы-биле бот-боттарындан ылгалдыг бооп болур. Домакка сөстөрнүң хостуг турушка ажыглаттына бээрин **инверсия** (лат. *inversion* — орнун солуштуруу) дээр. Ол колдуунда аас чугаага таварышкылаар: «Оон

канчалчык, дугдеп турда аан?» — деп, ашак улам сиңнигип каттырган. (Ө.Ч.)

Сөстөрнүң туружун солуптарга, домакка кандыг-бир немелде азы чаа утка база тыптып кээп болур. Чижээлээрге, *Өөреникчилер июньда шылгалда дужаарлар. — Июньда өөреникчилер шылгалда дужаарлар. — Шылгалданы өөреникчилер июньда дужаарлар. — Өөреникчилернүң шылгалда дужаары июньда.*

 17. Домактарда сөстөрнү шын кылдыр тургускаш, кандыг барымдаага даянганыңарны тайылбырлаңар. Домактарнүң предикаттыг төптөрүн шыйыңар.

1. Солунун аан бо кинонуң. 2. Кандыг-даа кижилер чоруур-ла болгай чон аразында. 3. Өгнүң доразын даап каан ак кожаалаңга чедир. 4. Сүлдем ашак Маңгыр чейзең өргээзинге кире бээрге, чиңзелер чоорту кудуладыр чыскаалыпкан олургулаар эжикке чедир. 5. Бир кижичөдүрө-дир хөк-хөк кылдыр. 6. Келзе-ле, бо шырыш аразындан караш кылдыр үне халып келди, ыдын эдерттип алган мээң кожам. 7. Бир балык кылаш кылдыр үне халып келди өс дөзүндөн. 8. Ажылдаар мен өөредилгемни дүрген доозуп алгаш. 9. Сен канчап бээр чедип келдиң хем кыдыында. 10. Үлегер домак бар «Мурнуң хына, сооң исте» деп.

18. Домактарда кол сөс сөс каттыжышкыннары-биле илереттинген деп чүвени бадыткаңар. Кол сөсчө сөглөкчиден харылзаалыг айтырыг салырын утпаңар. Кол сөстүң кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар.

1. Арган-оолдуг кезек ооң кырындан бүдүү бакылап келген. (С.С.) 2. Дөрт эр алаңгыш кижиче бажы ажып турар оялык эриинде селбер пөштер дөзүңгө дүшкеннер. (С.С.) 3. Сеңгин чаңгы баштады беш дүжүмет дуокаа сүмележип олурганнар. (С.С.) 4. Чалы шаавыс сактыышкыннары кымның-даа чүрээнге эң-не эргим, эң-не тааланчыг, эң-не хайыралыг тураскаал болуп, бүгү назынымда артып калыр. (Д.С.) 5. Ол көдүрер-дашты хоочун мөгелер Сат Шырбан, Сат Конзай, Донгак Комбу, Монгуш Доруг-оол суглар ийи холдап көдүргөш, эзерлиг аътты ажыр октап чорааннар деп тоолчургу чугаа бар. (М.К.-Л.) 6. Өскээртен кижилер бо планетаны сонуургаар ирги бе? (Ш.С.) 7. Хойтак-оол деп чүве бөгүн база хоюн эрте кирип келген. (М. К.-Л.) 8. Ажылчын бүрүзү бодунга даанган ажылын ак сеткилдий-биле күүседир ужурлуг. (О.С.)

 19. Домактарда хамаарыштырарының падежинде чүве аттары домакка чүге кол сөс болуп чоруурун тайылбырланар. Предикаттыг төптерин шыйгаш, домактарның бөдүүн азы нарын болуп турарын тодарадынар.

1. Дүвү хаттыг дүннүң дүшкени-биле Чайырның сеткили аажок далаш, куюм чиктиг апарган. (Т.К.) 2. Ыттың баштай мурнай халып чедип келгенинден ачавыс олчалыг кел чыдар дээрзин билип каан бис. (С.Т.) 3. Истерниң аажок ханы болганындан ол кижжи аар чүьктүг чораан-дыр дээрзин даап билип кагдым. 4. Балыктың улуг болганындан мен ону уштуп чадаан мен. 5. Мээң орай келгенимниң ужурунда, авам уйгузун чедир удуваан. 6. Оглуңуң шеригден келгениниң ужурунда, ол мени бажыңче чалады. 7. Көрүкчүлерниң хөй болганындан артистерниң хей-аъды көдүрлүп турган. 8. Чемненикчилерниң эвээш болганы-биле, дыка дүрген чемнени шаап алдым. 9. Хаттың улам дыңзый бергени илдең, ооң уламындан чаашкын бирде шиигейнип, чандың кырында бадырткайнып, а бирде оожумнап каап турган. (С.С.)

 20. Домактарның предикаттыг төптерин шыйыңар, кырынга кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар. Кол сөс биле сөглекчиниң аразынга тирени салгаш, дүрүмүн чугаалаңар. Карартыр парлаан домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Домактың ханы уткалыын тайылбырланар.

1. Ёзулуг бүдүштүг кижиниң чаңының эң-не эки талалары ооң чугаакыры, ажык сеткилдий, хүндүлээчели, ээлдек-эвилеңи болур. (А.Ш.) 2. Лапчар биле Анай-кыс көдээ ажыл-агыйның ийи кол адырының төлээлекчилери чүве. (К.-Э.К.) 3. Этикет чоннуң үндезин культуразының чарылбас кезээ болгаш кижиниң чон аразынга кижжи болуп чурттап харылзажырының чугула чепсээ. (К.Б.) 4. Ак-Адыр Мөңгүн-Тайганың меңгизинден эгезин алгаш, Моол чуртунче сундунуп кире берген ийи улуг сынның аразында хем. (С.П.) 5. Лёша мээң чажыдым, кады өөренип чораан бис. (А.Т.) 6. Тыва чериң, тыва чоннуң, тыва дылың тынгарыкчы аржааннарың ол-дур, оглум. **Тыва чон чоорганың, тыва дыл кызыл тының, тыва чер төрөөн чуртуң — олар үш сагызының.** (А.Д.)

 21. Домактарның сөглөкчизин тыпкаш, оларны илередип турар утказының айы-биле ийи бөлүккө аңгылап бжиңер. Ук утка кандыг грамматиктиг хевирлер-биле илереттинип турар-дыр? Ийиги черге кежигүннеринче хамааржып чоруур сөзүндөн айтырыгдан салгаш, хевирин айтыңар.

1. Бо Барык кыргыстарында сенден хорлуг аңчы бар эвес. (К.-Э.К.)
2. Хөй мал хүлээнип алгаш, оларны черниң черинге каапкаш, халдып чанып келир эвес. (О.С.)
3. Ынчап чоруп турган чүве, оң соонда сураг барган. (О.С.)
4. «Дүлей деп чүве ындыг кончуг чүве-дир ийин, улустуң чүнү-даа чугаалажып органын билбес, сени мен өлүрер мен деп-даа кыжаныр болза, тек» — дигилээш, Шырбаң-Көк олудунга баргаш, шайын аартай берди. (К.-Э.К.)
5. Шупту-ла дериглер ишчи холдар-биле херексеттинген, угаанныг карактар-биле көрдүнген, боттарының турар черлеринде салдынган, харын бичии-даа артык азы дудуу, хензиг-даа хажыгыр азы дыртык чок. (О.С.)
6. Автобустан дүшкен бир херээжен кижии үш танывазы кадайга чаш уруг тутсу каапкаш, дораан чедип кээр болгаш, олчаан алага барган. (К.-Э.К.)
7. Автобус-биле чана берейн адырам, акшам чок эвес. (С.А.)

 22. Орус, тыва сөзүглелдерни номчааш, оларны каттыштыргаш, харылзаалыг чугаа кылдыр тургузуңар. Сөзүглелдерниң стилин болгаш хевирин тодарадыңар. Баштайгы сөзүглелде сөглөкчилерниң хевирлерин айтыңар. Составтыг ат сөстүг сөглөкчилерлиг домактарны тыпкаш, үезин тодарадыңар, харыыңарны бадыткаңар. Хуу чүве аттарын тыпкаш, оларны бөлүктөриниң айы-биле аңгылаңар.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ШЫДЫРАА ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ МАСТЕРИ ТАМЕРЛАН ЧЫНДЫГЫР

I.

Хөл-шыдараа (шахмат) — шаг шаандан бээр тываларның ынак оюннарының бирээзи. Бистиң өгбелеривис шыдырааны боттары чазап ап, кышкы узун кежээлер дээн ышкаш хостуг үезинде ойнап чорааннар.

Тываларның аразындан шыдыраа каптагайынче бедидир ужуп үнген баштайгы «хараачыгай» Тамерлан Чындыгырның россияжи болгаш делегей чергелиг тиелелгелери тыва чонну, эң ылаңгыя шыдыраа спортунга хандыкшылдыгларны, өөртүп, оларның хей-

аьдын көдүргөн. Ийи чыл бурунгаар Тамерлан делегей чергелиг маргылдаага тиелелгени чаалап алгаш, ФИДЕ-ниң (Делегейниң шыдыраа федерациязының) мастериниң адын камгалап шыдаан. Тамерлан — ам дээрезинде тываларның аразындан ол хире бедиктерже үнген баштайгы чаңгыс-ла шыдыраачы.

2023 чылдың апрель айда Россияның бирги чери дээш аңгы-аңгы назы-харлыг уруглар аразынга маргылдаага 17 хар чедир назылыг оолдар аразынга Тамерлан Чындыгыр Россияның Дээди лигазынга тергиидээш, делегей чемпионадынга киржир эргени чаалап алган. Шыдыраага делегей чемпионадынга Тамерлан шыңгыы белеткенип турар. Ооң сорулгазы — ол маргылдаага тиелээш, делегей чергелиг гроссмейстер атты чаалап алыры.

Тамерланның тиелелгези — ооң ада-иезиниң оглунга бүгү талалыг деткимчезиниң, делегей чергелиг гроссмейстер И.И. Ивахинованың шыдыраага Тамерланның бойдустан салым-чаяанынга бүзүрелиниң, үр чылдар дургузунда тренер ажылының ачызы-дыр. Оглунуң шыдыраага салым-чаяаннын медресеп билгеш, Тамерланны гроссмейстер Инна Ивахинованың шыдыраа школазынга өөредир дээш, ада-иези Улан-Удэ хоорайже көже бергенин онзалап демдеглээр апаар. Ол школага 2014–2021 чылдарда белеткелди эртип, Сибирь федералдыг округ, Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга киржип, шаңналдыг черлерни чаалап ап, делегей шыдыраазының бедиктеринге тиелелгеже Тамерлан көдүрүлгөн. *(М. Ондар)*

II.

16-летний воспитанник Санкт-Петербургского суворовского военного училища Чындыгыр Тамерлан — чемпион России по шахматам в 2023 году.

Первую награду он получил на первенстве Сибирского федерального округа по шахматам, затем многократно становился призёром первенств России и мира, призёром этапов кубков России по шахматам. Двукратный чемпион Сибирского федерального округа среди детей до 11 и 13 лет по быстрым шахматам. Кроме звания чемпиона России-2023 по классическим шахматам, Тамерлан завоевал право участия в чемпионате мира в своей возрастной категории.

Тамерлан стал первым победителем России по шахматам среди тувинских спортсменов! Это историческое событие! Желаем удачи, везения в Первенстве мира! *(С. Тюлюш)*

§ 6. Бөдүүн домактар

Домак чугула кежигүннериниң аайы-биле **чаңгыс** болгаш **ийи составтыг** деп бөлүктөрлиг. Домакта **кол сөстүң составы** (аңаа хамааржып чоруур кежигүннер) болгаш **сөглөкчиниң составы** бар болза, ол **ийи составтыг** болур: *Тырыкы ай чөөн чүкте бизеңнерниң кырындан чер-делегейни бодунуң чырыы-биле чоорту шыва ап, үнүп олурган.* (С.С.) Бо домакта *тырыкы ай* дээрге кол сөстүң составы, *а чөөн чүкте бизеңнерниң кырындан чер-делегейни бодунуң чырыы-биле чоорту шыва ап, үнүп олурган* деп кежигүннер — сөглөкчиниң составы болур.

! **23.** Сөзүглелдин хевирин айтыңар. Бөдүүн домактарны тыпкаш, оларның чугула кежигүннериниң аайы-биле хевирлерин айтыңар. Ук домактарның кайы хевирин чүгле чечен чогаал стилинге туруп болур-дур, тодарадыңар.

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ

Улуг-Хем дириг кижиниң биле дөмей. Удуур, дыштаныр, сергелеңээр, ажылдаар. Ол муңганыр, муңчулар, өөрүүр, каттырар. Херек апарганда Улуг-Хем ыглаар. Ооң карааның чажы соок эвес, кижиниң ышкаш, изиг.

Кыжын Улуг-Хем кылын дош адаанче кире бээр, дыштаныр удуур. Ынчалза-даа ооң тыныжы буруңайнып, чүрээ соп чыдар. Дош адаанда-даа бол, Улуг-Хемниң агымы кажан-даа соксавас.

Чазын Улуг-Хем оттуп келир. Салаа-сайгыттары, хол-буттары болур септерин, адырларын, коштарын хере-көзе булганыштар. Хаядаш көшкелер дег, орбанды доштар үңмерлежип, боттарының кырынче чүдүржүп чоруй, ыржым баар. Улуг-Хемниң изиг тыныжынга соок безин шыдашпас, эстип калыр.

Чайын Улуг-Хем хере тыныштар. Часкы кызыл үерниң соонда ол оожургай бээр. Долгандыр хүрээлээн дүдүскектиг даглар, тайгалар, шынаалар чымаарарып каар. Шал ногаан эриктер, шөлдер, ховулар. Хек үнү кулак уюк, дүне безин үзүктөлбөс. Айлаң-куштар аян туткан. Улуг-Хем ылым-чылым, Улуг-Хем чылар-чылбас.

Ам күс дүшкөн. Ол кидин түлүк. Алдын күс.

Күскү Улуг-Хем магалыг-ла! Ону карактыг амытан көрүп ханмас, аңаа кежиктиг амытан чурттап ханмас, ону чалгынныг амытан эргип

ханмас, орта чакпалыг амытан эштип ханмас. Күскү Улуг-Хем-ниң үпчү боду тодуг-догаа, каң кадык, каас-чараш. Шупту алдын.

(К.-Э. Кудажы)

1. Доора уткада ажыглаттынган сестерни тыпкаш, утказын тайыл-бырлаңар.

2. Каш абзац барыл, оларны ынчаар аңгылаанының чылдагааны чүдел? Абзацтарны каттыштырып турар аргаларны тодарадыңар.

Домакта чүгле **чаңгыс кол сөс** азы чүгле **чаңгыс сөглекчи** хамааржып чоруур сөзү-биле кады чоруур болза, ону **чаңгыс составтыг** дээр. Чаңгыс составтыг домактарның хевирлери:

Ат домаа: *Ону долгандыр чүгле пөш.* (С.С.)

Тодаргай арынныг: *Багай бодум араңарга чурттап чорааш, бачыт кайын кыла бээр мен. Сезинмеңер.* (М. К.)

Тодаргай эвес арынныг: *Хээлиг баштыг тос карактыг чашкыышты, сыгыртаада аржаанны, хууңчукка сүттү эргин кыдыында ханага албан азып алган олурар.* (К.О.)

Ниити арынныг: *Эрги-даа бол, самдар-даа бол,*

Бодуң хевиң кедип чору.

Эки-даа бол, багай-даа бол,

Бодуң ырың ырлап чору. (М.К.)

Арын чок: *Караңгылаан.* (С.С.) *Шак үени болур-чогууру-биле чөп ажыглап болур.* (К.-Э.К.)

24. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирин айтыңар, оларны ийи составтыг кылдыр эде тургузуңар.

1. Төрээн дылын ыяап-ла өөренир ужурлуг. 2. Чаңгыс-даа кижини кичээлден озалдадып болбас. 3. Кижиги бүрүзүн эртемче чүткүдер ужурлуг. 4. Чоннуң төөгүзүн, культуразын билир боор ужурлуг. 5. Хуусаа бетинде чогуур ажылды кылган турар. 6. Эртеннерде аңаа эки ажылдаттыңар. 7. Черле ындыг, кезээде олуртунмастаан турар. 8. Даштын имиртиңнээн.

25. Сөзүглелдин тургустунган онзагайын тайылбырлаңар. Кандыг домактар-дыр, автор чүге шак мындыг аянны шилип алган деп бодап турарыңарны тайылбырлаңар. Чаңгыс составтыг домактарның хевирин айтыңар.

Уян сеткилдиң тааланчыг бодалдарыңга өпейлеткеш, даамчырап удумзураан шырай⁴. Чымчак сандай ооргазыңга чарыннарын чөлендиргеш, шала ойтайтыр сула олуруп алган аныяк кыс. Ол Белекмаа-дыр.

Хөрек-чүрек иштин быжыр хөрлээлээн оттуң изиг халыыныңга долбанналган хоюг чаактар. Салаа чүстерин козурадыр адыштаныпкан дыңзыг чудуруктарга баганаланган сегел. Сегит бажында кезенипкен аңчы дег, ишкээр тыныпкаш, «Келзе кел, кыйывыс шыдаарыл?» дээн ышкаш, шивегейлендир көрүпкен аныяк кыс. Ол база Белекмаа.

Делегей кырында деңнел чок өөрүшкүдөн чырыткыланган чазык арын. Ынак авазыңга чаптадып кичигелеткен чаш уругнуң чараш каткызы долган сергек карактар. Аныяк кыс. Ол база Белекмаа.

(Д. Сарыкай)

 1. Уругнуң овор-хевириң ийи составтыг домактарны ажыглап тургаш, эде тургузунар, ону үстүндө сөзүглел-биле деңнеңер. Кайы сөзүглел чедингир болду, чылдагааның тайылбырлаңар.

2. Автор кандыг уран-чечен аргалар ажыглааныл, чижектерге көргүзүңер.

3. Чугааның кайы янзызыңга болгаш стилиңге сөзүглелди хамаарыштыраарыл? Ооң кол демдектерин санап чугаалаңар.

 26. Бөдүүн домактарны аңгылааш, оларның характеристиказын беринер. Кандыг барымдаага даянганыңарны чугаалаңар. Скобкаларны шын бижилге дүрүмүң аайы-биле ажыдыңар. Аңгылаан сөстөрүни морфемаларга чарыңар, оларның дөмей хевириң тывыңар.

Ынакшыл дээрге кижиниң чырык өртемчейге **төрү(т, тт)үңгениниң** соонда ийи дугаар улуг эргилде-дир¹. Улуг-даа, бичии-даа эргилдениң дүрүмү амыдыралда сеткил оожургаар, тамчык хараар, маажым хөө(н, нн)ерге акташтыр **чая(т,тт)ынган**. Келир үеже улуг эчис-сорулгаларга даянган, хууда амыдыралды чоннуу (?) биле холбаан, бодунуң нии(т,тт)илелиниң бедик күзелдеринге дүүшкен — чүгле ындыг ынакшылды чон үнелээр, чүгле ындыг ынакшылдың дугайында тоол-домак чогаа(т, тт)ынар, ыр-шоор **бижи(т,тт)инер**.

А Эрес (?) биле Долаана бо дугайты чүнү бодап чоруурларыл?

Оларның сагыжы ырак. Олар келир үеже ёзулуг баштайгы базымны бөгүн кылырлар. Ону эгелээр дооста, Агылыг бажының шөлдеринден эгелээрлер. Куда ооң соонда — күзүн. Амыдырал чаңгыс черге

турбас, эртем база ол ышкаш. Үениң негелделерин бодааш, Эрес бодунуң билиин хоомайзына бергенин Долаанага ажыы-биле чугаалаан. Колчук эш болза ынакшаан эжинден чажырап ийик.

Эрес (?) биле Долаананың амыдыралының оруунуң эгелээ(н, нн)и ол. Ооң амдыызында тары аажок. Агылыг кызаазындан делгемчивес, оруктуң эгези болганда, ол ажырбас, Улуг-Хем-даа ындыг, баштай Тожуда, Тере-Хөлде тайга-сыннар аразында дамырак кара суглардан эгелээн. Оон Бии-Хем (?) биле Каа-Хем, куспактажышкан чалыылар дег, тутчу бергеш, Улуг-Хем апарган. Улуг-Хем чүгле каас чараш хем эвес, харын ол төрөөн черинге бараан болган, төнмес-батпас күчүлүг хем. Ооң агы(м,мм)ын моондактаптар доктар чок.

Удавас кызаа төнер, Агылыг бажының делгем ховулары Эрес (?) биле Долаана(н, нн)ың мурнунга чапты бээр. Оон күш-ажылчы болгаш аас-кежиктиг амыдырал эгелээр. Аңаа чедир каш-ла ээр черлер арткан. *(К.-Э. Кудажы.)*

Сөзүглелде деңнелгени чүге ажыглаанын тайылбырлаңар. Амыдыралда чүнү чүү чүвеге демейлеп турар-дыр, чижектерге бадыткаңар.

❗ **27.** Өереникчиниң бижээни дириг амытаннар дугайында чогаадыын тыва дылче очулдуруңар. Чогаадыгның кол бодалын тодарадыңар. Бөдүүн домактарны тыпкаш, тыва дылда оларны канчаар очулдурганыңарны деңненер. Сөзүглелдиң утказынга хамаарыштыр чогуур түңнелден үндүрүңер.

Волк — это дикое животное. Живут они около десяти лет. Эти животные могут весить около 80 килограммов. Издалека волка можно перепутать с собакой. Но у него есть одно главное отличие — хвост. Он у волка всегда прямой и опущен книзу. Волк в отличие от собаки суров. Живут волки обычно семьей, а зимой объединяются в большие стаи. А с приходом весны эти стаи распадаются. Охотятся волки на крупных животных, таких как кабан, косуля, так и мелких, например, зайцев, мышей. К сожалению, в настоящее время волки находятся под угрозой исчезновения, так как их уничтожают во время охоты, либо при защите домашнего скота. Но необходимо помнить о том, что волк является самым главным санитаром природы. Он убивает больных и умирающих животных. Лишив жизни волка, человек рискует погибнуть сам. Давайте беречь живую природу и её обитателей.

§ 7. Домактың тускайлаан кежигүннери

28. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, характеристиказын бериңер. Оларның кандыг арга-биле нарынчылтынганын тодаргай кылдыр тайылбыраңар.

1. Ол кижиден бир янзының: артыш, шаанак азы шеңне дээш тайга чериниң эм оџду сиңген¹ онзагай чыт-даа чытталып кээр². 2. Таңды сыннары, ол часкы хөгжүм аялгаларын таалап дыңнаан дег, дүү-ле көгергилеп, соогу сүргей көстүп чыткан. 3. Дыңна, Тыва, дошкун черниң ивилери сенде өскен. 4. Делегейде, Россияда ындыг хүндүткелдиг эр бистиң Тывавыстың, Чадаананың оглу, эң-не айыылдыг-даа болза, эң-не буянныг ажылдыг. 5. Аас-кежи бооп, амыдыралдың шаптараазыннары биске моондак бооп шыдаваан.

Домакта кандыг-бир кежигүннүң утказын улам тодарадып, ону онзаландырып көргүзөр арга бар, ону ударение-биле, үзүктелиишкин-биле база туружун өскерттип тургаш, онзаландырат. Ону **тускайлаашкын** дээр, а шак ындыг кежигүннерни **тускайлаттынган** дээр: *Бистер, 11-ги класстың өөреникчилери, удавас күрүне шылгалдалары дужаар бис.*

Оларның утказы чамдыкта тайылбыр домакка-даа чоок болу бээр.

Домактың шупту кежигүннери тускайлаттынган бооп болур. Тускайлаан кежигүннерни аас чугаага үн аяны-биле, бижикке биче сек-биле азы чамдык таварылгада тире-биле аңгылаар.

! **29.** Сөзүглелден тускайлаан кежигүннерлиг домактарны тывыңар, айтырыын салгаш, домак кежигүнү кылдыр шыйыңар. Сөзүглел чогаалдың кайы жанрында бижиттинген-дир, ону дылдың кандыг грамматиктиг хевирлери айтып турарыл? Сөзүглелдин адын чүге ынчаар адааныл, ооң стилин болгаш жанрын тодарадыңар.

БИЧЕ ДУҢШТУҢ ТООЛУ

Ынаар-ла, аът баглаажының чоогунда, херим-кажаа азынында, дүрүлдүр кургай берген бүрүлөр аразында, шерги удуп хонар чер дилеп, сизген аразынга дыка үр үеде тояап кээп-тир. Шагар-оът бүрүзүнүң адаанче кире бээрге, ында сооксумаар болгаш шык болган. Тал картындан кадырып каан мургу* чыдып-тыр, ооң иштиңче кире бээрге, ында суг бар болган. Ол-ла ынчап тояап чорда, соогу-даа дендеп келле чыдып-тыр эвеспе. Караңгы дүн база чоокшулап келген. «Чылыг, чымчак таалап удуп хонар үгек тывылбазы ол бе?» деп, шерги

муңгарап, идегелин оскунупкан аймаарап чоруп тургаш, канчангаш-ла өрү көрүптөргө², карааның уунда дүрүлдүр када берген бүрү көстүп кээп-тир, оозу артында-ла бедик черде астына берген туруп-тур. Ам канчаар, оон өске арга бар эвес, шерги күжүр олче халбактанып үнүп каап-тыр. Бергедеп чорааш, арай деп-ле дүрүлчөк бүрүгө чеде бергеш, кыдыгларын күш-биле алгыды идип тургаш, иштинче кире берген. Ында харын чылыг, чүгле дүдүксүг чыт чытталыр бооп-тур. Шерги дүдүксүг чытка таалаары аажок турган, ынчангаш ол аңаа хонар деп шиитпирлеп алган. Ол кончуг таптыг эптештир чыдып алгаш, таалап удаанындан узун дүн дургузунда чаңгыс-даа одунмаан. Ынчалзажок ол хенертен оттуп келгеш, дыка муңгараан. Сактырга-ла, ол эртенги ёзулалдың бүгү ырларын эрттир удуп алган ышкаш болган. Шергижигеш далаш-биле дүрүлчөк бүрүзүнүң кыдыынче союп үнүп келгеш, бажын уштуп көөрге, сиген баштарында шалыңның мөңгүн-нелчөк дамдылары ам-даа астына берген кылаңайнчып тургулааннар². Соогу ам-даа хевээр. Доңа бергеш, дидирээнинден «шо-шо» депкеш, шерги ам-даа бичии удуптар-дыр деп бодаан. Ол элээн болгаш, катап оттуп келирге, бүрүзүнүң ишти дыка ышкам, изий берген болуп-тур, а даштын шергилерниң ниити эртенги ёзулалының чидиг ыткыр ырлары төнүп турган⁴. (А. Юданов)

 30. Деңнелгелиг бөлүглелдер биле деңнелгениң тайылбыр домактарын аңгылааш, ылгалын тайылбырлаңар. Тускайлаттыңан кежигүннерни тыпкаш, хамааржып чоруур сөзүндөн айтырыын салып, кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар.

1. Хараалдың бодундан чылча үстүрүп бады келген улуг хая дег сарыгзымаар орбанды доштар тырылгаш, Улуг-Хемниң ам-даа диттип шимчеп чадап чыдар дожунга кээп үскеш, арзайтыр бедидир ушта теп үнүп келгилээн. (А.Н.) 2. Куу куштар бедик дээрде кускуннажып ырлашкан дег, хуулгаазын күштүг үннер куттулуп кээп, чүрээм суйбап, чалгый берди. (К.Ч.) 3. Хем унунда теректерниң, инек-хараганнарның бүрүлери ногаарарып үнүп келген, ында-мында тарамык сарыг чечектер, хүлүмзүрээн чүве дег, куу даштар аразындан бакылап турганнар. 4. Ол кижиден бир янзының: артыш, шаанак, азы шеңне дээш тайга черниң эм оңду сиңген, чер хөрзүнүн базып турганзыг онзагай чыт-даа чытталып кээр. (А.Н.) 5. Таңды сыннары, ол часкы хөгжүм аялгаларын таалап дыңнаан, ол күчүлүг болгаш маадырлыг ажыл-ишти магадаан дег, дүү-ле көгергилеп, соогу сүргей көстүп чыткан. (Л.Ч.)

31. Өөреникчиңиң бижээни дириг амытаннар дугайында чогаадыын тыва дылче очулдуруңар. Чогаадыгның кол бодалын тодарадыңар. Тускайлаан кежигүннер болгаш кирилде сөстөрлиг домактарны тыпкаш, тыва дылда оларны канчаар очулдурганыңарны деңнеңер.

КОШКА И МЫШКА

В одном селе, на самой окраине, стоял небольшой домик. В нём жили старик со старухой, кошка мурка и мышка Пика. Мышка с кошкой жили дружно и весело, всегда помогали друг другу. Иногда хозяйка забывала прокормить Мурку, тогда Пика приносила подруге сухарик или кусочек сыра. Когда у Пики заканчивалась еда, Мурка её тоже выручала. Она ходила вокруг хозяйки, пока та варила. Хозяйка вначале ругалась, а потом угощала любимицу. А кошка сама не ела, мышке еду относилa. Так они жили, пока в один весенний день не случилось несчастье. Мурка гуляла на улице и съела, видимо, что-то не то. Вечером ей стало очень плохо. Она лежала на полу и сильно мяукала. Когда мышка попыталась дотронуться до живота подруги, чтобы пожалеть, та зашипела и выпустила когти. Пика направилась в лес, где взяла у дальней родственницы, старой и мудрой мыши, траву и дала её кошке. Утром Мурка выздоровела, и подруги ещё больше сблизились.

 32. Домактарны тускайлаан кежигүннерлиг кылдыр эде тургузуңар, бижик демдектерин шын салыңар.

1. Мен Тыва Республикага төрүттүнген мен. 2. 2025 чылда Тиилелгениң сезен чыл оюн демдеглээр. 3. Сыгыт, хөөмей — тыва чоннуң эргинези. 4. Тожуну көрбээн кижини Тываны көрбээн дээр. 5. Николай Куулар — Тываның Улустуң чогаалчызы.

§ 8. Чагырышпаан нарын домак

33. Номчуңар, сөзүглелдин стилин тодарадыңар. Нарын домактарны тыпкаш, кезектериниң аразында холбаазын болгаш оларның синтаксистиг харылзаазын айтыңар. Предикаттыг төптөрүн тыпкаш, схемазын тургузуңар.

Мооң-на ужурунда 1929 чылдың апрель 25-те үнген «Шын» солуннуң бирги арнынга Куулар Дондуктуң «Тываның үндезин дыл бижииниң дугайы» деп кыска чүүлү парлаттыңан:

«Бистиң тыва улус бодунуң үндезин дыл-бижиин чок чораан, ынчангаш даштыкының дыл-бижиин хереглеп чораан, аңаа үндезилээш,

орус үжүк-биле тыва дыл кырынга 1 дептер ном хевирлеп үндүргөн. Ооң-биле тыва дылды бүрүн бижип шыдаваан ужурунда тыва дылдың үжүүн чаазы-биле чогаадып тургузар, ону Чөөн-Хемчик кожууннун Монгуш Лопсан-Чидмитке дагзыр, бо бүгүнү соңгуп томуйлады».

Сөзүглелдин утказын ийи-үш домак-биле түңнөп чугаалаңар.

Нарын домак дээрге ийи бөдүүн домактарның (кезектерниң) утка болгаш үн аянының аайы-биле каттышканы болур. Нарын домактың составынче кирип турар **кезектер** боттары **тус-тузунда** аңгы **предикаттыг төптөрлиг** болур.

Кезектерниң аразында каттыжып чоруур холбаазын барымдаалап, нарын домактарны **чагырышпаан** болгаш **чагырышкан** деп бөлүктөп турар.

Чагырышпаан нарын домактар утка талазы-биле дең эргелиг, бот-боттары чагырышпас ийиден хөй кезектерден тургустунар. Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң аразында *синтаксистиг харылзаалары*:

– **каттыштырар харылзаалыг**: *Мал-маган чоорту оьттап үнүп келген¹, олар ырап, тарадыр маңнашпаан². (С.С.)*

– **удурланыштырар харылзаалыг**: *Дээр аяс¹, ынчалза-даа соңгу чүктен ажыңнааш салгын хадып турган². (С. С.)*

– **аңгылаштырар харылзаалыг**: *Мээң анаа-ла база хөрек-чүрээмге бирде кыш дүжүп¹, бирде час, чай дүжүп турары ол-дур ийин². (С.С.)*

34. Дараазында домактарны хөй кезектерлиг кылдыр немей чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Хүн ажа берген, ... чырык деп чүвези аажок. 2. Дыт бажында бичии сырбык ... хоруй берген олулар-даа, ... эрестии аажок ыяштар аразынга шурагылаар-даа. 3. үске былчашкан гимнастѳркалыг бир аныяк чолаачы ол бүгүге таарзынмаанзыг көрүп тур, ... Самбуу машиназынга кээп олуруп алды. 4. Элээн хөй чылдар эрткен ... бис боттарывысче көржүп алган турган бис. 5. ... узун суук пөштер баштарындан мерге-биле тоорук дүжүр дажап, ... чоок турар дыттардан саат хооруп турар ол-дур. 6. Ажыл шагы эгелээн — автобуста улус хөй. 7. Чайгы кыска даң адып, куштар ырлап, ... сылдыстар чиде берген. 8. Сарыг бүрү хадык берген, ... кижиниң сагыш-сеткили өөрүй-даа бээр, ... кижини мурнунда кел чыдар ажыг сооктарның дугайын сактып келгеш,

муңгарай-даа бээр. 9. Оол уруг аът мунуп өзер, ... кыс уруг ине тудуп өзер чоор. 10. ... соокта доңа-даа бээр мен, ... изиргенип-даа чоруур болгай мен, ...хой, өшкүнү чарашсынып кадарар мен. 11. Чайын изигде идик ... чок, хөйлөң ... чок, шуут чанаш чайлаар турган. 12. Бажым ... аткаар ойташ дээр, ... буругаар доңгаш дээр, дер-бузум-даа хөлчок болган.

35. Сөзүглелден чаңгыс домак иштинче кирип турар башкарылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын тывыңар.

«Ай өгленирге, аът амыраар. Хүн өгленирге, кул амыраар». Кырган-авам мооң утказын: «Шаанда шагда тыва кижичылгы малын муңгаш кажаага тутпас, кыжын-даа, чайын-даа аът ажык дээр адаанга турар, ай «өгленирге» чылый бээр, ынчангаш аът амыраар, а хүн «өгленирге» улуг соор, бус-тумандан чүү-даа көзүлбес, ону ажыглап кул чемненип алыр аргалыг» деп тайылбырлаар чүве.

Кандыг-бир хереглээн чүүлүн тыпшайн баргаш, улуг улус боттарын бо-ла оожуктуруп: «Хереглээрге хереме кудуруу тывылбас деп чүве бо-дур аа» дээр, хереме дээрге диң дээни ол, а кудуруу-биле караа араан кижилерни домнаар чүве-дир. Диң кудуруу домнуг деп кырган-авам чугаалаар чүве. «Терек бүрүзү ажыг, тенек кижичыг» — маңа тайылбырның херээ чок дээрзи билдингир. (А. Даржай)

§ 9. Чагырышкан нарын домак

Чагырышкан нарын домак утка болгаш грамматика талазы-биле каттышкан ийи азы оон хөй бөдүүн домактардан (кезектерден) тургустунган болур. Чагырышкан нарын домак **кол** болгаш **тайылбыр кезектерден** тургустунар. Тайылбыр кезек кол кезекке чагыртып, ооң айтырынга харыылаар.

Утка талазы-биле чагырышкан нарын домакта тайылбыр кезектер домак кежигүннеринге дөмей хүлээлгелерни күүседип турар, ынчангаш оларның аттары, хевирлери домак кежигүннеринге дөмей:

1. **Кол сөстүң:** (Кым ажыл кылбазыл)¹, [ол чем чивес]².
2. **Немелдениң:** (Ыржым турган суурга чылгычының эмчи кызы кайы хире үр ажылдаарын)¹ [кым-даа билбес турган]².
3. **Тодарадылганың:** (Чаъс чагган)¹ [черлерниң оьду эки үнген]².
4. **Байдалдарның:** (Эртен оттуп кээримге)¹, [өг ишти чырып келген болду]².

36. Сөзүглелден чагырышкан нарын домактарны ушта бижээш, морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Домактың схемазын шыйгаш, холбаазын айтыңар.

Грек философ Сократ мынчаар чугаалаан: «Баштай бодунну эки билип алгаш, оон делегейни билип алыр сен». Кижиде бодун эки өөренип, билген тудум, бодунуң хөй-хөй четпестерин эскерип эгелээр. Ынчангаш бодунуң бүгү четпестерин чок кылыр деп бодаар болза, хүн демдеглели силерге канчаар-даа аажок улуг дузаны чедирип болур.

Дыка хөй алдарлыг кижилер, башкылар, эртемденнер, чогаалчылар бодунуң аажы-чаңының четпестерин эдери-биле база быжыг тура-соруун чедип алыры-биле хүн демдеглелин кылып чорааннар.

Л. Н. Толстой база хүн демдеглелдиг турган. Ол демдеглелге бодунуң тура-соруун сайзырадыр талазы-биле дүрүмнү ажыглап кылып алган. Баштай демдеглелге бижээн чүүлдер кыска уткалыг турган. Чижээлээрге, кажан турар, кажан удуур дээш...

Чоорту ол дүрүмге тура-сорукту болгаш аажы-чаңны быжыктырарыңга хамаарышкан чүүлдер демдеглелге колдай берген. Оларның эң колу: «бүгү-ле кичээнгейни чаңгыс чүвөгө угландыра», «бижиттинген чүүлдерниң шуптузун кылыр», «аргалыг болза, бүгү чүвени чүгө боду кылырын кызар», «бир чүвени дооспайн чыткаш, өске чүвеже халывас».

Демдеглелдин дузазы-биле Л. Н. Толстой бодунуң дыка хөй четпестеринден адырлып алган. Ол бодунуң четпезин кам-хайыра чокка сойгалап бижир турган. Оң чамдыгы бо: «Бодунуң хевирим шоолуг эвес, кандай, шыдамык эвес, ...өске улуска чалгааранчыг, чүве билбес чаш уруг дег, ыядычал мен». «Колдуунда-ла мелегей чыгы мен, билир чүвөм кончуг эвээш. Туттунуп шыдавас, шийтпир чок, чаңгыс аай эвес, изиглениичел, макталга ынак мен. Дидим эвес мен, чалгаа мен, байыр-найыр чүвөгө хөлчөк туралыг мен. Угаанныг мен, ынчалза-даа угааным ёзулуг шенелде эртпээн...»

(«Кыстың бцдцжц» деп номдан)

- 1. Сөөлгү абзацтан чагырышпаан нарын домактарны тыпкаш, схемазын шыйгаш, кезектериниң каттыжып чоруур аргаларын тодарадыңар.
2. Сөзүглелдин утказыңга хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар.

**Чагырышкан нарын домакта байдалдарның
тайылбыр домактары (кезектери)**

Тайылбыр домактың (кезектери) янзызы	айтыры	холбажыр кожумактары	холбажыр сөстери
үениң	кажан? кажанга чедир? кайы хире үр?	Т.п., Б.п., кызы-гаарлаар наклонение, даар наклоне-ние, артынчы	эдеринчилер, артынчылар, <i>кажан – ынчан</i> деп эжеш сөстөр
кылдыныг аргазының	канчалдыр? кан-дыг янзы-биле? кайы хире?		ат оруннары, эвилелзиг сөс-тер, кылдыр деп сөс
деңнелгениң	канчалдыр? кандыг? чүнүң-биле демей?	-зиг деп деңнелге кожумаа	эдеринчилер, артынчылар
туруштуң	кайда? кая? кайыже? кай-наар? кайыын?		ат оруннары
даар байдалдың	канчалза? кандыг болза? канчалбаза?	даар наклоне-ние, Б.п.	чагырыштырар эвилел, <i>болза</i> деп сөс
чөрүлдээниң	канчалза-даа? кандыг болза-даа? канчаар болза-даа?	даар наклоне-ние, Б.п., - <i>даа</i> деп артынчы	артынчы, холбаа сөстөр
сорулганың	чүге? кандыг сорулгалыг?		холбаа сөстөр
чылдагаанның	чүнүң ужун? кандыг чылдагаан-биле?	деепричастие, Б.п., Ү.п.	эвилелдер, хол-баа сөстөр

37. Чагырышкан нарын домактарның тайылбыр кезектериниң кол домакка холбажып чоруур аргазын айыткаш, схемага көргүзүңер. Бижик демдектерин шын салган-дыр бе, хынаңар.

1. Агаар баксыраанындан Тожуже каш хондур самолёт ушпаан. (М.М.) 2. Оглунуң шеригден келгениниң ужурунда, ол мени бажыңче чалады. (Ч.О.) 3. Улустуң суг барбас дээш каапкан чериндиге — Оваалыг-Тей белиндиге — чаа буганы Саадак ашак, эмдик буганы бурундуктап өөредип алыры дег, шак ынчаар үндүргөн. (М.К.-Л.) 4. Шуурган эгелээниниң ужун, мен чоруур ужурга таварыштым. (С.М.) 5. Саадак алыс ызыгууру яды кижиге болгаш, байларга чалчалап — оларның чылгызын хавырып, эмдик, богба-чаваазын өөредип, тараазын тарып берип, човулаңның кара хинчээн көрүп чораан. 6. Хартыга ам мени таныыр апарган деп Чанчык бүдүү амырап орган. (М.К.-Л.) Албан малга чемиш болган, агы-каңгы чытталып кээр казылганның Кара-Хая кажан шагда чуртум чүве. (М.К.-Л.) 7. Кайда чүм хар бар болдур Тас деп адымны шыйбактап кааптар мен. (М.К.-Л.) 8. Ойт-сигенниң ажыгымаар чыды долган агаарны кужурзураан хөңнүм хандыртынмышаан, шагда чанмаан төрөөн суурумче машина-балгат-даа манавайн, кылаштаптым. (Э.М.)

 38. Номчуңар. Нарын домактарның предикаттыг төвүн шыйгаш, оларның хевирлерин айтыңар. Сөзүглелде тире демдекти чүгө салганын тайылбырлаңар.

Кижизиг мөзү-бүдүштүң илерээшкини чон аразыңга бодун алдынарындан көстүрү чугаажок. Ак сагыш, биче сеткил, топтуг чорук — кыс уругнуң сагыш-сеткил культуразының көрүнчүү. Эш-өөрзүрек, найыралды үнелеп билир кылдыр элээди назынында чаңчыгар. Эш-өөр бо назынында кымдан-даа артык чоок улус болуру эртем ёзузу-биле бадыткаттынган. Чүгө дээрге кижиге боду хире назы-харлыг эш-өөрүнүң аразыңга олар дег эргелиг, бодунуң туружун сагыш-сеткилин илередиринге шаптараазын чок байдалда турар. Ада-иезиниң, улуг улустуң аразыңга чамдыкта бодун арай хостуг эвес алдынар болгаш, оларның аайындан эртпес, а чамдыкта оларның сөс-домаан дыңнавайн, шыжыгып хорадаар, алгы-кышкы үндүрер таварылгалар тургулаар болгай. Бодуңарны бо мындыг таварылгада чараш эвес аажылап турар-дыр мен деп миннип, туттунары чугула. Бо дээрге силерниң назы-харыңарның база онзагай шынары-даа болза, бо удаада база-ла «Улугну хүндүлээр, уругну азыраар» деп

үлегер домакты сактып керээлиңер. Биче сеткилдиг болуңар. Шынын чугаалаарга, багы арлыр дээр Александр Даржайның ол дугайында одуругларын номчуп көрүңер:

Килең улуун арга-биле чавырып боор,
Хинчек улуун сүме-биле арыдып боор —
Шынны чүктээн арын-нүүрүң бедик болза,
Шыдаттынмас берге үүле сеңээ турбас.

(«Кыстың бидиңжу» деп номдан)

 1. Шүлүкте домактарны тургузуунуң аайы-биле схема дузазы-биле көргүзүп, бөлүктөрүн айтыңар. Харыыңарны бадыткаңар.

2. Эш-өөрүңерниң аразында силер кандыг турушту ээлеп турар-дыр силер, бодуңарга хамаарыштыр үнелелден бериңер.

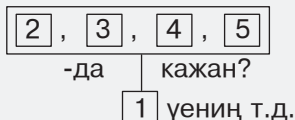
39. Чагырышкан нарын домактың схемазын шыйгаш, холбаазын, айтырыын схемага көргүскеш, оларның хевирлерин айтыңар.

1. Шергижигеш далаш-биле дүрүлчек бүрүзүнүң кыдыынче союп үнүп келгеш, бажын уштуп көөрге, сиген баштарында шалыңның мөңгүннелчек дамдылары ам-даа астына берген кылаңайнчып тургулааннар. (А.Ю.) 2. Тываларның хүндүлээчел аажы-чаңы үелерниң аайы-биле янзы-бүрү илерээшкиннерлиг-даа болза, колдуунда улуг өскерлишкиннер чок хевээр арткан. (Б.К.) 3. Улуг чогаадыкчы ажылдарны кылып, Өртемчейниң чажыттарын ажыдары-биле деңнел чок дээн эртем-шинчилел ажылдарын кылып турза-даа, Сергей Павлович бодун мактанмас. (М.С.) 4. Херелдиг хүн шонуп турда, хүлүмзүргей шырайыңдан күжүр эрни танып каар сен.

§ 10. Нарын синтаксистиг конструкция

Нарын синтаксистиг конструкцияның (НСК) составында ийиден хөй кезектер кирген болур. Ол домактар *чагыржылгалыг* (кол болгаш тайылбыр кезектерлиг чагырышкан нарын домак) болгаш *чагыржылга чок* (чагырышпаан нарын домак) харылзаалыг туруп болур: *Лапчар аалыңга чоокшулап орда¹, имир дүжүп келген², ооң-биле кады дыттар бажы чайганып³, орук ийинде хараганнар, сөөскеннер сыыгайнып⁴, улуг хат улуп-ла эгелээн⁵*. Домак беш кезектен тургустунган. 2, 3, 4, 5 дугаар кезектер чагырышпаан, а 1 дугаар кезек шуптузунга

хамаарыштыр кажан? деп айтырыгга харыылап, үени айтып чоруур тайылбыр кезек болур.

Нарын домактың составында кирип турар тайылбыр домактарның (кезектерниң) аразында харылзаалары аңгы-аңгы болур:

1. **Дес-дараалашкак харылзаа:** *Бир эвес ам олуруптар болзумза¹, ооң соонда туруп албас-тыр мен² деп коргунчуг бодал ону дүвүредир шаапкан³.* (С. С.)

2. **Чаңгыс аймак харылзаа:** *Суурга¹ дээрде сылдыстар четчип², кежээкиниң чывары сыыгайнып эгелей бергенде³, келгеннер¹.* (С. С.)

3. **Чаңгыс аймак эвес (чергелешкек) харылзаа:** *Эрес бодал көөрге¹, ажылды шапкынчыдып, шаңны сөөлгү дөрт-беш хонукта тараа хүлээп алырынга² уйгу-чыдын чок белеткевес болза³, херек черле бергедеп келген ышкаш⁴.* (К.-Э. К.)

40. Нарын синтаксистиг конструкцияларда домактарның предикаттыг төптерин тыпкаш, схемазын болгаш холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар. Кезектерниң аразында харылзааларын айтыңар.

1. Даштындан көөрге, Саян биле Таңды ийи сын удур-дедир арнын көржүп, чеже-даа хүлүмзүржүп олурза, баштары кажан-даа дегжип көрбээн. (С.А.) 2. Эрге-чагырга, дужаал-дулгаалга чагыртып, ат-алдар сүрер болза, кижиниң караа көзүлбестеп, кулаа дыңналбастап, угааны тений берип болур айыылдыг чүве чораан ийин, дуңмакым. (Ч.К.) 3. Ол чагааны ийи катап номчуптарга, ооргазындан куйгазынче кандыг-ла-бир күш чылан шапкан ышкаш кылдыр чымырткайндыр чоктай берген сөөлүндө, эът-кежи соой берген чүве дег апарган. 4. Кудумчуларда ыңай-бээр шуушкан кижилер саны көвүдөп, паркта чодураалар аккыр чараш чечектери-биле каастанып, Улуг-Хемниң дожу батканындан суу бораңгай, хирлиг болу берген, бодунуң оожум агымы-биле бадып чыткан. (В.С.) 5. Частың баштайгы айлары үнүп, оът-сиген шымырарып, шончалай, хек-даван кидин-не четчип, айыраң каас чечектер саглаңайнып эгелеп турда, Барлыктың аян-каазы таанда эргим, каас-чараш болдур ийин. (Д.Д.) 6. Чиңгисмаа Эрести ам көрүп турарга, шуут-ла онза кылдыр көзүлгөн: шериг формадын кеткеш, калбак сарыг баг курун хөйлеңиниң белин эде-хере

туткулааш, базып турда, ооң хевир-сынындан эгелээш, каттырымзаан чазык арны, хөглүг чаңы шуут-ла кайгамчык-ла-дыр деп, Чиңгисти дүвүредип турар болган. (Д.Д.) 7. Хам алгыжы — чечен шүлүк, улустуң аас чогаалыга хамааржыр дээрзин эртем ёзузу-биле билзе-даа, чоғум хам алгыжының утка-шынарын, ону алганып хамнаар кижини Ак-кыс билбес турган. (М.К.-Л.) 8. Этикетти амгы үеде бистиң амыдыралывыска хүн бүрүде сагып чоруурун чедип алып болзувусса, бот-боттарывыстың аравыска харылзажыры эптиг болгаш шаптараазынарга таварышпас, ынчангаш ону сагып чорууру кижиниң бот-культуразын бедидер.

41. Нарын синтаксистиг конструкцияларда домактарның предикаттыг төптерин тыпкаш, кезектерниң кызыгаарын айтыңар. Схемазын шыйгаш, холбажып чоруур аргаларын айтыңар, характеристиказын бериңер.

Санчай өгдө арткан бичии уругларын өскүссүрөтпес дээш кызып-ла турган. Улуг уруу каш чыл бурунгаар өгленип-баштанып, көдээде чурттай берген. Ол чүглө ийи-чаңгыс келгилээр: мал-маганыг, саан-савалыг, ынчангаш ооң үргүлчү хоорай кирип турар хары кайда боор. Чанында өгдө авазы чурттап оорар, оозу-ла эки, оон башка харысалгалыг ажылдакчы кижиге өг-бүлө ажылынче чардыгары берге. Оглу Сайын база-ла шору апарган, ол ам он беш хар чедип чоруур. Боду школада өөренип-даа турар болза, дуңмаларыга ёзулуг чөлөнгиш: оларның идик-хевин чүп, аштап бээр хирезинде, өөрөдилгези бичии-даа кошкаваан, черле өөрениринге сундулуг оол. Уругларының ишти-хырнын кырган-авазы база-ла шытпас. Олары эвес болза, чаңгыс бот адага берге-ле ыйнаан. Санчай хөй кезинде уруглары удуй бергенде, чанып кээр, олары эртен одунмайн чыдырда, ажылдап чоруптар. Чамдыкта ажылдаар кабинетинге олура, уругларын аажок сакты бергенин эскерип каар. Ийи-чаңгыс хостуг үе тыпты берзе, Санчай оозун уругларының чанынга эрттирерин кызар, оларга ном номчуп бээр, кады ырлажыр-даа. Ооң бодунуң киржилгези-биле Москвага парлап үндүргөн эң баштайгы «Халышкылар» деп аттыг уруглар номун ооң уруглары эгезинден төнчүзүнге чедир шээжи-биле билирлер. Ол ном үнүп келирге, Санчай ону бир-ле дугаарында бажыңыга эккелген, уругларыга баштай ону номчуп таныштырган, ооң соонда Сайын дуңмаларыга номчуп бээр апарган. Сайынның шорuzu кончуг, номну чүгө «Халышкылар» деп адааныл дээрзин тайылбырлап бээр, ында ак, сарыг, кара кештиг уруглар шупту эп-найыралдыг өзер, алышкылар дег болур дээрзин угаадыр турган. (Е.Танова)

42. Кызыра бжиир эдертиг. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ону кол кезектерге чарып алгаш, планын тургузуп алыңар. Эдертигни кызыра бжиириниң аргаларын сагырынын утпаңар. Сөзүглелдиң өөредиглиг талазынга хамаарыштыр кыска түңнелден үндүрүңер. Нарын синтаксистиг конструкцияга дүгжүр домактарны тыпкаш, схемазын шыйыңар.

КЫМЫСКАЯКТАР

Чайын мыйыс үезинде сыыннап чорааш, тайгага ийи хондур чагдырып келдивис. Арга-ыяш-даа, идик-хеп-даа, аыш-чем-даа көк мөөн. Орта изиг чем-даа аас дивээн, уйгу-дыш-даа көрбээн.

Чаян бооп, дүшште дээрниң соо көгерип чоруй, чаыс аязып эгеледи. Дыткан дүк чулагайлары ышкаш, ак-ак булуттар болгаш көдүрлүп үнүп турган бус ышкаш чиик туман аразындан чайгы хүннүң караа изидир шонуп келди. Бүгү-ле бойдус: арга-ыяш, оыт-сиген, сай-даш дөгере чуннуп каапкан. Черниң чаагай чыды арыг агаарже көдүрлүп үнүп турду.

Бистер чаглактанып орган селбер пөжүвүс адаандан тура халыш-каш, байгы-ла чүьктенчиктеривисти алгаш, дужувуста каытта мээсче үнүп-түвүс. Орта баргаш, хамык идик-хевивисти уштуп кургадып каш, хүн караанга дөгеленип, амырап чыдыр бис.

Канчангаш бир көрүптеримге, чанымда рюкзактан уштунуп кээп дүшкен борбак камбээтти элээн кымыскаяк үглеп алган, ууп чадай-чадай иткен, сөөрткен турлар. Канчаарлар эвес дээш, көрүп-ле олур мен. Шимчедип чадап кагдылар.

Ооң соонда кымыскаяктарның чамдыызы маңнажып чоруй бардылар. Артканнары эргек бажы дег борбак камбээт кырынче үне халчып келгеш, телевизор антенназы дег адыр мыйыстарын ол-бо шимчеткилээн турлар. Сактырымга, агаардан кандыг-ла-бир радио чалгыглары хүлээп ап, азы дамчыдып турган ышкаш болдулар.

Удатпаанда көөрүмге, чанывыста бичежек кымыскаяк өөндөн имилеме чүве шуужуп кел чор. Көрген: кымыскаяктар. Ырак эвесте кончуг амданныг чем чытканын оларга демги чоруткан кымыскаяктар барып чугаалапкан бе азы артып калганнары мыйыстарын адырыңнадып тургаш, агаар дамчыштыр медээлепкен бе — ол дугайын кижиге билер арга чок.

Чүс-чүс кымыскаяк ол-бо маңнажып, камбээтти долганып, ооң кырынче катап-катап үнүп шаг-ла болдулар. Сөөлүндө бодаарымга, сүмележип турганнары ол чүве бооп-тур.

Оон кымыскаяктар камбээттиң чыпшыр ийинде черниң довураан дажып эгеледилер. Чаңгыс-даа анаа турары чок, хензиг сайларны, күзүрүмнерни ызырып алгаш, халчып үнүп-ле турлар.

Ол аразында өл-шыкка могаан кижиге, изиг хүн караанга таалап, удуй хона берип-тир мен. Элээн болгаш оттуп кээримге, кымыскаяктарым бичии оңгар казып алган, демги камбээдин база катап үглей берген турлар. Ам бир дап бээрге, амданныг чижиге ийинде оңгарже чуглуп кээп дүштү.

Борбак камбээт кымыскаяктарның казып алган оңгарынга кара-ла өй болду: узуну-даа, дооразы-даа, ханызы-даа. Хевири безин шала шөйбексимээр, төгөрүк. Кайгамчык шын, шевер ажыл! Борбак камбээттиң хемчээлин кымыскаяктарның канчап шын санап алганын кижиге кайгаар чүве болбас ийикпе.

Ам кымыскаяктар оңгардан үндүрген бортуунуң* довураан дедир дажыглап тургаш, камбээтти хөөп кааптылар. Оон дөгере өөнчө чана бердилер, чаңгыс-даа кымыскаяк орта артпады.

Амыдырал белен эвес, ооң кадыг хоойлузун кым-на шыдажып эртип чоруур болдур, чүгле ол чырык чер кырынга чурттаар аас-кежиктиг. Кандыг-бир берге хүннер таваржып кээр болза, кымыскаяктар ол үүжези-биле кайын тоорлар.

Ынчан шагда бир катап дыңнаарым чугааны сактып ордум. Биеэде Петербург хоорайга бир бажың тудар дээн черге бүдүн сараат дег улуг даш чыткан чүве-дир. Хаан бодунуң хамык дүжүметтерин кыйгыртып келгеш, ол дашты доп-дораан алдыртып кааптарын дужааган. Буза тепсир дээрге, чанында бажыңнар бар, улуг үрегдээшкиннер болур: сөөртүп кааптар дээрге, ынча улуг шанак-терге кайда боор — дүжү-меттерниң дүктүг баштары ыжып-ла турган. (Ч. Чан)

§ 11. Дорт болгаш доора чугаа

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар аңгы-аңгы болур: **дорт чугаа, доора чугаа** болгаш **авторнуң сөзү**.

Дорт чугаа дээрге кым-бир кижиниң чугаазын өскертилге чокка, ооң лексиктиг болгаш грамматиктиг хевирлерин бичии-даа өскертпейн катаптааны болур: «*Дуруяалар — эжеш куштар*» — деп, Экер Эресович база катап бадыткааш, Улуг-Хемниң сериин чалгылгарынче көргү-лээн. (К.-Э.К.) Бо домак ийи кезектен: чугааның кымга хамаарышканын көргүзүп турар **авторнуң сөстөрүндөн болгаш дорт чугааның бодундан** тургустунган. **Авторнуң сөзү** база **дорт чугаа** утка болгаш үн аяны-биле каттыжып чоруур.

Сөзүглелден кымнарның болгаш чүнүң дугайында чугаа чоруп турары билдингир болза, дорт чугаа авторнуң сөстөрү чокка база ажыглаттына берип болур.

43. Номчунар. Диалогка бижик демдектерин салганын көргөш, дүрүмүн чугаалаңар. Кавычкаларны кандыг таварылгада ажыглаан-дыр? Диалогту доора чугаа кылдыр эде тургузуңар.

Вася биле Клава ниити чуртталга бажыңыңа бичии өрөөлгө чурттап турганнар. Удавайн оларның улуг бажың алыр оочуру чеде берген. Ынчангаш акызы Петя кырый берген авазын Вася сугга эккеп каапкан. Чүгө дээрге оларның уруглары шупту өзе берген, оларга ам няняның херээ чок.

Ортун оглунуң бажыңыңа күжүр авага дыка-ла берге болган. Кенни Клава ону ала караа-биле көрбөс, үргүлчү ашаа-биле алгыжар, чокшур: «Аваңны моон ырат, оон башка сээң-биле чурттакас мен» — деп туруп берген.

Вася ажыл соонда бо-ла ижипкеш, кээр апарган. Оларның аразында алгыш-кырыш дендээн. Күжүр ава канчаарын-даа аайын тышпайн, ыыт чок сыңны берген орап апарган.

Бир-ле эртен Вася ажынганы кончуг чедип келгеш, авазыңа: «Кеттин! Чоруулу!» — дээн. Оглу авазын долдур бок, күзүрүм чүдүрүп каан самосвалының кырыңа олуртуп алгаш, хоорайның бок төгөр улуг оңгарыңа эккелгеш, төп бадырышкан. Ынчангаш карак-кулак чок хөлчөк дүргөн халдып чоруй барган.

Ол хоорай богунуң чаны-биле Николай Быков деп чолаачы кижини эртип бар чорда, машиназының дугую чарлы берген. Ону кылып турда, ырак эвесте кижини човууртааны дыңналган. Кайгай бергеш, бок оңгарын бакылай бээрге, ында бир кижини шимчеп чыткан. Кончуг дүргөн уштуп эңкээрге, назы-хары дөгүй берген кадай кижини болган.

— Канчап бардыңар? Бажыңыңар кайдал? — деп айтырарга:

— Кайда-даа эвес — деп, ол харыылаан.

— Бир эвес чурттаар чериңер чок болза, силерни мен ап алың, мээң авам, оолдарымның кырган-авазы боор силер — дээрге, ол ыглап бадырышкан.

— Мени чоор сен, кымга-даа херекчөк кижини-дир мен.

— Ынча дивеңер, биске херек силер. Мен өскүс уруглар бажыңыңа өскөн кижини-дир мен. Бүгү назынымда авалыг болуксап келген мен — дээн.

Шак ынчаар Николай чаа авазы-биле ужурашканы ол.

Төрүп каан төлдеринге үндүр октаттырышкан иени сыр өске, эриг баарлыг кижини бодунуң найыралдыг өг-бүлезинге хүлээп ап, ааскежиктиг чурттай бергеннер. (Людмила Алешина)

 1. Дорт чугаага бижик демдектерин салырының дүрүмнерин катаптап, сактып чугаалаңар, схемага көргүзүңөр.

2. Сөзүглелдин утказынга хамаарыштыр боттарыңарның бодалыңарны чугаалаңар.

3. Тыва улустуң амыдыралындан үстүндө номчааныңар чүүлге дөмей азы чоок таварылгалар барын билир силер бе?

4. Ава дугайында шүлүктен бижип (чогаадып) шенеп көрүңөр.

Дорт чугааны аңгылаарынга тире азы кавычкалар хереглээр:

1. Дорт чугаа абзацтан эгелээн болза, ооң мурнунга **тире** салыр.

2. Дорт чугаа абзацтан эгелевээн болза, ону **кавычкалар**-биле тускайлаар.

3. Дорт чугаа авторнуң (дорт чугааны дамчыдар кижиниң) сөстөриниң сөөлүңгө турда, дорт чугааның мурнунга **ийи сек** салыр.

4. Дорт чугаа авторнуң сөстөриниң мурнунга турда, ооң сөөлүңгө **тире** салыр.

5. Дорт чугаа авторнуң сөстөриниң ортузунга кирер апарза, ооң мурнунга ийи сек салыр, а сөөлүңгө **тире** салыр.

6. Дорт чугааның аразында кирген авторнуң сөстөриниң мурнунга болгаш сөөлүңгө **тире** салыр.

7. Дорт чугааның иштинде кирген авторнуң сөстери дорт чугааның дараазында кезээн улай тайылбырлап турар болза, авторнуң ол сөстөриниң сөөлүңгө баштай **ийи сек**, ооң соонда **тире** салыр.

8. Бир абзац иштинге ийи кижиниң аразында чугааны улаштыр киирген болза, дорт чугаа болур домак, бүрүзүн **кавычкалар**-биле ылгап көргүспүшаан, домактарның аразын **тире**-биле аңгылаар (ындыг таварылгаларда авторнуң сөстөриниң мурнунга тире салбас).

 44. Интервьюну кичээнгейлиг номчуңар. Бижик демдектериниң салдынганын кичээнгейлиг көрүңөр, билдинмейн барган таварылгада дүрүмүн эштеринер-биле сүмележип тургаш, тайылбырлаңар. Эртемденниң харызынга чөпшээрехир-дир силер бе, боттарыңар корреспондентиниң айтырынга канчаар харыылап болур-дур силер? Тываларның өске чоннардан ылгалып турар аажы-чаңын санап чугаалаңар.

— Тываларның аажы-чаңы, силерниң бодалыңар-биле кандыгыл? Тываларның аажы-чаңының онзагай талаларының тургустунарынга чүү салдар чедирген деп санаар силер?

— Тываларның аажы-чаңы янзы-бүрү факторларның салдарындан хевирлеттинген. Маңаа, мен бодаарымга, бойдус улуг ужур-салдарлыг, ол географтыг туружундан база хамаарылгалыг. Тыва

барык бүгү талаларындан даглар-биле шыптынган, шак ындыг ырак-узааның ужун XVII–XVIII вектерге чедир харылзаалар чок турган, ылаңгыя барыын таладан. Ынчангаш чаңчылчаан культура кадагалаттынып арткан, харын-даа Сибирьниң өске чоннарынга көөрде, так быжыглаттына берген. База агаар-бойдузунуң кадыг-шириини, бойдустуң бүгү зоналарының бары, кижиге дегбээн черлери биче эвес рольдуг. Мен бодаарымга, бойдус тываларның аажы-чаңынга, менталитетинге, тодаргайлаарга, бойдуска камныы, дириг чүве дег хамаарылгалыы кончуг улуг салдарлыг (тивалар боттарын бойдустуң төлдери бис деп санаарлар).

Ол ындыг дээрзин Тывага кээп турар хөй даштыкылар дем-дегеп турарлар. Ажылым аайы-биле оларның-биле чугаалажыр, тываларның чаңчылчаан культуразын көргүзөр, районнарже кады бо-ла баар мен. Чижээ, чыл бурунгаар Шотландиядан шинчилекчи Малгажета Тельмашек Чаа-Хөл ховузунга олуруп алгаш, хостуг делгемнерни магадавышаан: «Силер, тывалар, дываажаң оранында чурттап чоруур улус-тур силер. Мында делгемнер хөй-дүр, хостуг-дур. Мен делегейниң дыка хөй чурттарынга чораан мен, ынчалза-даа бо ажык делгемнер ышкаш, онза хостуг черлер көрбээн мен» — деп чугаалаан. Япон артист кыс Юко Накамура: «Бай-Тайгаже орукка ажык хову делгемнерин магадап чорааш, хөөмейниң чүге ыяап-ла Тывага төрүттүнгенин билип кааптым» — дээн. Даштыкы аалчылар Тываны көргөш, тываларның аажы-чаңы-биле холбашкан бичии-даа чүүлдерни эскерип кааптарлар. Олар кандыг-ла-бир хосталганы демдеглээрлер. Тываларның аажы-чаңында хостуг болуру, хосталгага ынаа илдең.

Мен бодаарымга, Тывада бойдус янзы-бүрү болганындан (аңгы-аңгы чурумалдар, бойдус зоналары: тайга, калбак аргалар, тундра, ховулар, ээн черлер) тываларның аажы-чаңы база янзы-бүрү. Чижээ, олар дыка дүрген хорадай бергеш, ыглаптар, оон каттырыптар. Ону мындыг домактан билип кааптып болур: «Бичии чүведен муңгарай бээр, бичии чүведен өөрүй бээр чон». (*Надежда Эргептин эртемден Аржаана Конгу-биле чугаазындан*)

Цитата дээрге авторнуң бодунуң бодалдарын бадыткаан азы тайылбырлаар сорулга-биле кандыг-бир чогаалдан өскертилге чокка алган үзүндү болур. Бир эвес цитатаны сөзүглелче аңгы домак кылдыр кириген болза, аңаа бижик демдектерин дорт чугаага ышкаш салыр: *Сергей Пюрбюнуң эге сестери безин кайгамчык, ол «Бодум*

46. Сөзүглөлдөн цитаталардан тыпкаш, бижик демдектерин салырынын чурумун көрүңөр. Дүрүмүн чугаалаңар.

Рубаи ийи бейтиден* тургустунган философчу уткалыг кыска чогаал болур.

«Орай кежээ болчаг кылган черивиске
Оргун карам келбейн баарга, түрей бердим.
Чарлыышкын деп сөстен корткаш, дүннү өттүр
Озалдаан-дыр, озалдаан деп бодап ордум». (*Н. Куулар*)

Барыын болгаш Чөөн чүктүң шүлүк хевирлерин тыва чогаалчылар өөренип, оларны тыва чогаалга ажыглаза-даа, чиңгине тыва шүлүк хемчээлдерин чогаадырын шенеп эгелээн. Кызыл-Эник Кудажы «Хө-нелер» деп номунда «*хөне*» деп терминни чиңгине тыва шүлүк хемчээли кылдыр киирген.

«Чамдык номнар
Садыг-коржаа каастаар.
Чамдык номнар
Сагыш-сеткил каастаар». (*К.-Э. Кудажы*)

Тыва шүлүк чогаалының делегейин база бир чиңгине тыва шүлүк хемчээли «*ожук дажы*» деп терминни Ю. Ш. Кюнзегеш чогаадып ажыглаан. Ооң тургузуу үш даш — үш одуруг.

«Чоога көүгүн деже тепкен
Шончалайлар шымырарган,
Шонган хүнге таалап орлар». (*Ю. Кюнзегеш*)

СТИЛИСТИКА

§ 12. Эртем стили

Эртем стили дээрге ниитилел амыдыралында эртем ажылы-биле холбашкан социал бөлүк кижилерниң боттарының аразында эртемге хамаарышкан чугаа кылып харылзажырының база бодалдарын, шинчилелдерин бижимел дылга илередириниң чепсээ болур. Эртем стилинге нейтралдыг азы шупту стильдерге хамааржыр сөстөр, ниити эртемниң сөстери болгаш терминнер ажыглаттынар. Ук стильдиң кол хүлээлгези эртемде чаа медээлерни тарадып дамчыдар, ооң чедишкиннерин таныштырар болгаш суртаалдаары болур.

Кол ылгавырлыг демдектери — утказы кандыг-бир эртемге хамаарышкан болур, чоок утка-шынарлыг чаңгыс аай тургузуглуг домактардан тургустунар, албан төнгөн утканы илереткен болур.

Эртем стилиниң кол демдектеринге *болуушкуннарның шынныы* (кыйгырыг домактарын, мен деп арынның ат орнун, 1-ги арында, чаңгыстың санында кылыг сөстөрүн ажыглавазы; чаңгыс составтыг домактарның арын чок, тодаргай эвес арынныг хевирлерин ажыглаары), *дес-дараалашкаа* (айтылганың ат орну-биле катай чоруур чүве адының катаптаашкыны, бодалдарның чурум-чыскаалын илереткен кирилде сөстөр, эвилелдерни ажыглаары), *тодаргай, билдингири* (сөстөрниң дорт уткага ажыглаттынары, терминнер, дүлгүүр сөстөрниң катаптаашкыны), *ниитилешкээ* (туугай билиглерни, 3-кү арында ат оруннарын, кылыг сөзүнүң келир үе хевирин ажыглаары) хамааржыр. Эртем стили колдуунда бижимел хевирлерлиг болур, ынчалза-даа аас хевирлери база бар (илеткел, дыңнадыг, лекция).

Эртем стилиниң хевирлери: *чиңгине эртем, өөредилге-эртем, эртем-популярлыг.*

Эртем стилиниң кол жанрлары: *реферат, эртем статьязы, монография, диссертация, энциклопедия, словарьлар, өөредилге номнары* дээш оон-даа өске.

  47. Сөзүглелдерни номчааш, деңнеңер. Ниити болгаш ылгалдыг демдектерин тодарадыңар. Жанрын, стиль талазы-биле (лексиктиг, морфологуг, синтаксистиг) онзагайларын аңгылаңар. Эртем стилиниң аңгы-аңгы хевирлеринге хамааржыр деп шынзыдыңар.

I.

Агаарның тургузуу. Бистиң планетавысты долгандыр агаардан бүткен карт долганган. Черниң кырындан ол муң-муң километр шөйлүп чоруткан. Ынчангаш агаар океанының дүвүнде чурттап турар бис деп чугаалап болур. Черни долганган агаар картын атмосфера деп адаар. Агаар чүге космос делгеминче тарап чоруй барбазыл? Чүге дизе ону Чер бодунче тыртып турар. Ынчангаш атмосфера Чер-биле кады чаңгыс бүдүн чүүл ышкаш долганып турар. Атмосферада агаар дээрге газтарның каттышканы-дыр. Ооң тургузуунче 20 янзы-бүрү газтар кирип турар. Атмосфераның кол кезектерин азот (78%) биле кислород (21%) тургузуп турар.

(«География» өөредилге номундан)

II.

Агаар — Черниц атмосферасында газтыг бүдүмелдерниң каттышканы: азот (78,09%), кислород (20,95%), өске газтар (0,94%), углекислоталыг газ (0,03%); дыгыйы 1,2928 г/л, сугга эстири 29,18 см³/п. Агаарның составында кирип турар кислородтуң ачызында ону янзы-бүрү процесстерге (одаар чүүлдүң кывары, рудалардан металлдар эзилдирери, үлетпүрге ажыглаар химиктиг бүдүмелдерни алыры) химиктиг агент кылдыр ажыглап турар. Агаарны чырык, электри, ыт камгалаар материал кылдыр база ажыглап турар. (*«Улуг энциклопедия словарындан»*)

48. Бердинген таблицага база немелде билиглеринерге даянып, «Эртем стилиниң онзагай демдектери» деп темага грамматиктиг чогаадыгдан бижирер.

Эртем стилиниң хевирлери	Эртем	Эртем-өөредилге	Эртем-популярлыг
Адресат	Эртемден, специалист	Өөреникчи	Бүгү сонуургалдыг кижилер
Сорулгазы	Чаа факт-барымдааларны чуруп көргүскени	Материалды шиңгээтип алырынга чугула факт-барымдааларны чуруп көргүзөр, өөредир	Солун факт-барымдаалар-биле таныштырар
Онзагайы	Тайылбыры чок тускай терминнерни хөйү-биле ажыглаар. Нарын домактар	Шыңгы чурумнуг классификация, тускай терминнерни тайылбырлап тургаш, хөйү-биле ажыглаары	Тускай терминнерни эвээш ажыглаары, термин бүрүзүн долuzu-биле тодаргай тайылбырлаары. Номчуурга чиик, билдингир. Болуушкуннар болгаш чүвелерни тодарадып көргүскен деңнелгелерни ажыглаары
Жанр	Эртем статьязы	Өөредилге ному	Бичии уругларга энциклопедия

Справочниктер, өөредилге номнары, энциклопедиялыг словарьлардан 15–20-ден эвээш эвес термин болур сөстөрдөн ушта бжиңер. Термин бүрүзүнүң утказын, тывылган угун, эртемниң кайы адырында ажыглаттынып турарын тодарадып бжиңер.

49. Сөзүглелди номчааш, эртем стилиниң демдектерин тодарадыңар. Домактарның лексиктиг болгаш синтаксистиг онзагайларын айтыңар.

Чер кырында бүгү дириг организмнерни оларга чугула органиктиг бүдүмелдерни кандыг янзылыг ап турарын барымдаалап, ийи бөлүккө чарып турар. Бирги бөлүккө автотрофтарны хамаарыштырып турар. Олар боттарының клеткаларының тургустунарынга база организмниң ажил-чорудулгазынга херек органиктиг эвес (амы чок) бүдүмелдерни — сугну, углекислоталыг газты боттары тургузуп шыдаар. Ындыг нарын хуулдуругларны кылып энергияны олар: 1) хүн херелдериниң чырыындан (фототрофтар); 2) минералдыг каттыжыышкыннарның химиктиг хуулдуругларындан (хемотрофтар) ап турар. Фототрофтуг-даа, хемотрофтуг-даа организмнер даштыыртан кээп турар органиктиг бүдүмелдерге хереглел чок. Автотрофтарга бүгү ногаан үнүштер болгаш хей бактериялар хамааржыр.

Гетеротрофтарның чугула органиктиг каттыжыышкыннар алып аргазы өске. Гетеротрофтар боттары органиктиг эвес каттыжыышкыннардан бүдүмелдерни каттыштырып шыдавас. Гетеротрофтуг организмнер ногаан үнүштерниң ылгап үндүрүп турары — фотосинтезтен дорт хамаарылгалыг. Чижээлээрге, капуста азы картошканы чип тура, ол үнүштүң клеткаларында хүн херелиниң энергиязындан алган каттышкан бүдүмелдерни ап турар бис. Азырал дириг амытаннарның эъдин чип тура, оларның үнүштерден чемиштер: оът-сиген, тараа чип турарын утпас ужурлуг бис. Ынчангаш оларның эъди үнүштерден алдынган молекулалардан тургустунган. (*«Биология» эртемниң өөредилге номундан*)

§ 13. Албан-херек стили

Албан-херек стили — күрүне органнарының, албан черлериниң, болгаш хуу кижилерниң аразында албан-херек аайы-биле харылзажыр дылы. Албан-херек стилиниң сөзүглелдериниң *кол демдектери* — шыңгыы тургустунган дүрүмнерге чагыртыры, тускай

майыкты, тодаргай уткалыы, стиль талазы-биле чаңгыс талалыг болуру, дес-дараалашкак уткалыы. Албан-херек стилинге терминнер, профессионал сөстөрни (юридиктиг, экономиктиг, саң-хөө) болгаш канцеляризмнерни ажыглаар. Албан-херек бижиктеринге кижиниң сагыш-сеткилин илереткен домактарны, уран-чечен аргаларны, кара чугаа сөстөрүн ажыглап болбас.

Албан-херек стилиниң жанрларынга *хоойлу, устав, инструкция, акт, дужаал, билдириишкин, характеристика, справка, протокол, шынзылга, албан-херек чагаазы, тайылбыр, хол үжүү, резюме, шийтпир, айтышкын, доктаал* хамааржыр.

 50. Албан-херек стилиниң лексиказынга хамааржыр сөстөрни болгаш сөс каттыжыышкыннарын ушта бжиңер. Арткан сөстөр азы сөс каттыжыышкыннарының кандыг стильге хамааржырын тодарадыңар.

Керээни үскен, кара чааскаан, күш-ажыл кылып шыдавазы, дем-деглээр, негекчи (хомудакчы), боттандыраары, дужаал ёзугаар, кир-жириниң дугайында медээлээр, хүн чуруму, хоорайның девискээрлеринде, муңгаргай, херек эмгелээри, байырлыг байдалга ажыдышкын, кыска угаан, холдан үнер, чаа томуйлаашкын, чылдагаан, өг-бүле байдалының дугайында бүрүткел, шинчип тодарадыры, лабораторлуг шинчилелдер, элээди оол, чылдырбайн шийтпирлээр, кеземче херээнге онаар, албан ёзузу-биле дыңнадыр, кассациялыг хомудал, эрниц эреси, морфема, чаржыр, бажың-балгат тудар.

 51. «Россия Федерациязының өөредилгезиниң дугайында» (2012) деп федералдыг хоойлудан үзүндүнү номчуңар. Албан-херек стилинге хамааржыр сөстөрни, сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, тыва дылче очулдуруңар. Домактарның синтаксистиг тургузуун шинчилеп көргөш, албан-херек стилинге бижиттинген домактарның тургустунарының дугайында түңнелден кылыңар.

Статья 41. Охрана здоровья обучающихся

1. Охрана здоровья обучающихся включает в себя:

- 1) оказание первичной медико-санитарной помощи в порядке, установленном законодательством в сфере охраны здоровья;
- 2) организацию питания обучающихся;
- 3) определение оптимальной учебной, внеучебной нагрузки, режима учебных занятий и продолжительности каникул;

4) пропаганду и обучение навыкам здорового образа жизни, требованиям охраны труда;

5) организацию и создание условий для профилактики заболеваний и оздоровления обучающихся, для занятия ими физической культурой и спортом;

6) прохождение обучающимися в соответствии с законодательством Российской Федерации медицинских осмотров, в том числе профилактических медицинских осмотров, в связи с занятиями физической культурой и спортом, и диспансеризации;

7) профилактику и запрещение курения табака или потребления никотиносодержащей продукции, употребления алкогольных, слабоалкогольных напитков, пива, наркотических средств и психотропных веществ, их прекурсоров, аналогов и других одурманивающих веществ.

 52. Албан-херек бижиктерин долдурарының үлгерлерин номчунар. Аңаа даянып, бүзүредилге болгаш тайылбыр бижиктен чогаадып тургузунар.

Бүзүредилге

Мен, _____,

(фамилиязы, ады, адазының ады)

паспортум сериязы № _____, _____

_____ , _____,

(тывыскан чери)

(тывыскан чылы, ай, хүнү)

чурттап турар адресим: _____, кудумчум _____

(хоорай, суур)

бажыңымның дугаары _____, _____

кымга (фамилиязы, ады, адазының ады)

паспортунуң сериязы № _____

_____ , _____,

(тывыскан чери)

(тывыскан чылы, ай, хүнү)

чурттап турар адреси: _____, кудумчузу _____

(хоорай, суур)

бажыңының дугаары _____ 2023–2024 өөредилге чылының өөредилге номнарын алырын бүзүрөп тур мен.

2023.08.29.

_____ /Кара-оол Б.К./

(холунуң үжүү)

Чеди-Хөл кожууннуң Ак-Тал ортумак
школазының директору _____
(фамилиязы, ады, адазының адының эге үжүктери)

10 «А» клазының өөреникчизи _____
(фамилиязы, ады, адазының адының эге үжүктери)

Тайылбыр бижик

2023 чылдың март 18-тиң хүнүндө элээдилер аразынга спартакиадага киржип турган чылдагаан-биле кичээлдерни үскен мен. Спартакиадага киржип турганымны шынзыткан справканы билдиришиңде коштум.

2023.03.20. _____ /Чадамба А.О./
(холунуң үжүү)

 53. Лингвистиктиг хайгааралдан кылыңар:

1. Албан-хаакчыт биле организацияларның аразында ажыл-херек чагаалажышкынын чорудары тускай дүрүмнерлиг болгаш негелделерлиг. Оларны электроннуг хевирге ажыл-херек чагааларын белеткеп чорударыңа база сагыыр ужурлуг. Интернет курлавырларын ажыглап тургаш, ажыл-херек чагааларын тургузарыңа сүмелерден тып бижиңер.

2. Сетикет (интернет четкизинге бөлүктерге бодун алдынарының база харылзажырының дүрүмнери) дугайында дыңнадыг-презентациядан кылыңар.

§ 14. Албан-херек бижиктери

Хүн бүрүнүң амыдыралыңа албан-херек бижиктери долдурад таварылгалар тургулаар. Ынчангаш оларны бижириңиң чурумун билири эргежок чугула.

Албан-херек бижиктерин долдурарының кол негелделери: тода, кыска, утказы билдингир, юридиктиг барымдаалыг, чаңгыс аай тускай майыктыг, чурум ёзугаар дес-дараалаштыр бижиттинери, турум сөс каттыжышкыннарын ажыглаары.

 54. Билдиришиң бижириниң негелделерин номчуп танышкаш, билдиришиңден чогаадып бижиңер.

1) Адресат (албан чериниң ады болгаш удуртукчузунуң фамилиязы, ады, адазының адын бээриниң падежинге оң талазында үстүкү азыгга бижиир);

2) бижээн кижиге (фамилиязы, ады, адазының адын үнериниң падежинде хевирге бижиир, албан-дужаалын айтыр);

3) документиниң ады;

4) албан-херек бижииниң сөзүглели (дилег, хомудал);

5) чылы, ай, хүнү (солагай кыдыынгга) болгаш адын салыры (оң талазынгга);

6) капсырылга (херек документилерни билдириишкинге кожар).

Билдириишкин	албан-ёзузу-биле бижээн бижимел дилег азы хомудал
Хол үжүү	кандыг-бир чүвени (акша-көпеек, документ, эт-херексел) алганының дугайында бадыткап турар документ
Шынзылга	кандыг-бир барымдаа азы болуушкунну бижип бадыткаан документ (справка); кижини, ооң эргелерин, албан-хүлээлгелерин бадыткап турар медээлер кирген күрүнениң болгаш күрүнениң эвес органнар, организацияларның тыпсып турар документизи (удостоверение)

 55. Сөзүглелди номчунар. Хол үжүүн бижиириниң негелдезинге дүүшпейн турар чүүлдерни эдинер.

Хол үжүү

Мен, Саая Онзагай, бистиң школаның 11-ги клазының өөреникчизи мен. 2022 чылдың июнь 5-те орус дылдың күрүне шылгалдазынга хереглээри-биле библиотекадан бүдүн класска «Орус дылдың орфографтыг словарьларын» ап алдым. Шуптузун дедир эгидип бээр мен.

2022.06.04

Саая Онзагай

 56. Справка болгаш шынзылганы бижиир чуруму-биле танышкаш, сөзүглелден чогаадынар.

1. Документиниң ады.

2. Документиниң дугаары болгаш тывыскан хүнү (солагай талазынга бижиир).

3. Кайы албан чери кымга документини тывысканы.

4. Документиниң сөзүглели (ужур-утказы, сорулгазы, ажыглап болур хуусаазы).

5. Документини тывыскан черниң (кижиниң) холунуң үжүү.

 Бо хевирниң албан-херек бижиктеринге албан чериниң удуртукчунуң азы харысалгалыг кижиниң холунуң үжүү чок ийикпе азы таңмазы бастынмаан болза, ук документ юридиктиг күш чок болур.

57. Бердинген сөс каттыжышкыннарындан справкадан тургузуп бжиңер. Справканың канчаар шын бжиирин интернет четкизинден тып-каш, үлегерлеп алырын утпаңар.

Справка

Бо справканы, күш-культура башкызы болуп, бадыткаары-биле берген, 2009 чылдың август 20-ден эгелеп, Кызыл хоорайның 12 дугаар школазында, ажылдап турарының дугайында, Аракчаа Байыр Байыр-оолович.

Үндүрүг инспекциязынга, справканы көргүзери-биле берген.
2023.01.15. Школа директору _____

Албан-херек бижиктериниң хевирлери

Акт	кандыг-бир чүүлдү бадыткап турар бижик; күрүне органнарының чарлыы, доктаалы азы хөй-ниити организацияларының доктаалы.
Протокол	янзы-бүрү чыыштарның, чөвүлел хуралдарның, конференцияларның көргөн айтырыгларын болгаш шиитпирин демдеглеп айыткан документ.
Анкета	кижи бодунуң дугайында айтырыгларга харыы бээри-биле долдуруп хуудус; тодаргай айтырыгларга харыылар албышаан, медээлер чыыры.

Протокол үш аңгы хевирлиг болур: *кыска* — хуралга чугаалашкан айтырыгларны, илеткел кылган болгаш сөс ап чүве чугаалаан улустуң аттарын айтыр, хүлээп алган шиитпирин бжиир; *долу* — үстүндө айыткан чүүлдерден аңгыда, сөс ап чүве чугаалаан кижиниң бүрүзүнүң чугаазын кысказы-биле демдеглээр; *стенографтыг* — хуралдың эгезинден төнчүзүңгө чедир болган чүүлдерниң шуптузун долузу-биле бжиيري, сөс ап чүве чугаалаан улустуң чугаазының ужур-утказын бижээн турар уjurлуг.

58. Класс хуралының протоколун номчуп танышкаш, ону бижиириниң планын тургузунар:

Таңды кожууннунң Кызыл-Арыг ортумак школазының 11 «А» класының хуралының

ПРОТОКОЛУ № 1

Кызыл-Арыг

2023.10.15.

Даргазы: Л. Н. Хертек

Секретары: С. С. Ховалыг

Олурушканнар: директорнунң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы Ш. Х. Донгак, орус дыл болгаш чогаал башкызы Ч. О. Оюн, класс башкызы С. Д. Иргит, 11 «А» класстың өөреникчилери.

ХУН АЙТЫРЫЫ:

1. 2023–2024 өөредилге чылында өөредилге-кижизидилге ажылының түңнели.

2. Ортумак ниити билигниң өөредилге программазынга күрүнениң түңнел аттестациязын эрттирериниң чуруму-биле таныжылга.

3. Чаа өөредилге чылында орус дыл болгаш чогаалга түңнел чогаадыгны бижииринге белеткенир методиктиг материалдар-биле таныжары.

ХУРАЛДЫҢ ЧОРУДУУ:

1. Бирги айтырыг талазы-биле класс башкызы С. Д. Иргитти дыңнаан.

2. Ийиги айтырыг талазы-биле директорнунң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы Ш. Х. Донгакты дыңнаан, ортумак ниити билигниң өөредилге программазынга күрүнениң түңнел аттестациязын эрттирериниң чуруму-биле өөреникчилерни таныштырган.

3. Үшкү айтырыг талазы-биле орус дыл болгаш чогаал башкызы Ч. О. Оюнну дыңнаан. Орус дыл болгаш чогаалга түңнел чогаадыгны бижиир хуусаазының, чогаадыг бижиириниң негелделериниң, хемчээлиниң база ону канчаар үнелээриниң дугайында тайылбырдан берип, чогаадыг бижиириниң методиктиг материалдары-биле таныштырган.

ШИИТПИРИ:

1. Ортумак ниити билигниң өөредилге программазынга күрүнениң түңнел аттестациязын эрттирериниң чурумун билип алыр.

2. Орус дыл болгаш чогаалга түңнел чогаадыгны бижиир хуусаазы болгаш эрттирер чурумун билип алыр.

3. Өөредилге чылының дургузунда шылгалдаларга эки белеткенир, консультацияларны үспейн, өөренир.

Даргазы: _____ /Л. Н. Хертек/
(холунуң үжүү)

Секретары: _____ /С. С. Ховалыг/
(холунуң үжүү)

59. Анкетаны долдуруңар.

Мергежил шилип алырыңга белен силер бе?

Өөредилге чери _____

Класс _____

Фамилия (долузу-биле) , адыңар, адаңар ады (эге үжүктери) _____

1. Школаны доозупкаш, чүнү канчаар силер?

а) тускай мергежил чедип алыры-биле өөренир

б) ажылдаар

в) шериг албаны эрттирер

2. Кандыг өөредилге черинче кирер деп бодап тур силер? _____

3. Чүге ол өөредилге черин шилип алдыңар? _____

4. Чүге ол мергежилди шилип алдыңар?

а) шалыңы хей

б) ажыл-агыйга улаштыр депшип болур

в) кижилерге ачы-буян чедирер

г) кижилер-биле сырый ажылдаар

д) өске харыы

5. Келир үде мергежилицерни шилип алырыңга кым салдар чедиргенил?

а) ада-ие

б) башкылар

в) эш-өөр

г) массалыг информация чепсектери

д) төрелдер

е) өске харыы

§ 15. Резюме

60. Дараазында планга даянып, чайгы дыштанылга үезинде түр када ажылче кирериниң дугайында резюмеден тургузуп бижирер. Резюмеге кайы пунктуларны, албан-херек стилиниң кандыг демдектерин албан кириерин эки боданыңар.

1. Фамилиязы, ады, адазының ады (адаарының падежинге)
 2. Чурттап турар адреси
 3. Харылзажыр аргалары: телефон дугаары (электроннуг адреси, чурттап турар чери)
 4. Төрүттүнген чылы, ай, хүнү база төрүттүнген чери
 5. Хамааты байдалы
 6. Өг-бүле байдалы
 7. Сорулгазы: албан-дужаалы, шалыңның хемчээли
 8. Эртем-билини: ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге чедип алган кол эртеми, мергежили, тускай курстарга өөрөнгөн немелде эртеми
 9. Ажылчын арга-дуржулгазы: ажылдап турар чери болгаш ээлеп турар албан-дужаалы (албан-бүдүрүлгө чериниң долу ат-сывы, турар чери, ажыл-чорудулгазының угланышкыны, чижээ: АН «Россети Сибирь Тываэнерго», Россия, Кызыл хоорай, электрик. (Чүглө ажылдап турар албан-дужаалын айтып кагбайн, албан-хүлээлгелерин, че-диешкиннерин айтып каары артык эвес)
 10. Немелде медээ: даштыкы дылдарны билири, өске мергежил талазы-биле профессионал дуржулгазы, амы-хууда шынарлары, арга-сүмелер
- Резюмени бижээн чылын, ай, хүнүн айтыр, адын салыр.

Резюме — ажылче тургустунарда херек документ, үениң негел-дези-биле күш-ажыл рыногунда тыптып келген албан-херек бижик-териниң чаа жанры. Резюмениң дузазы-биле ажыл берикчизи хостуг күш-ажыл олудунче кордакчының ажыл-ишчи болгаш хууда шынарлары-биле баш удур таныжып, баштайгы шилилгени кылыр. Резюме ажыл-албан анкетазы, бот намдар, характеристика-биле дөмей талаларлыг, ынчалза-даа резюмени чедимчелиг кылдыр бижиири чогаадыкчы чорукту негээр. Ол шыңгы дүрүмнерге чагыртпас, чаңгыс аай үлегер-майык чок, хостуг болур.

Резюме бижириниң кол сорулгазы — бодун болгаш бодунуң күш-ажылчы допчу намдарын ажил берикчизиниң сонургалын дораан чаалап аптар кылдыр тургузары.

Резюмениң хевирлери: *хронологтуг (дес-дараалашкак), функционалдыг, каттышкан.*

Хронологтуг резюме — албан-дужаалын, хүлээлгелерин, организацияларын айтыпшаан, сөөлгү ажылындан эгелээш, ооң мур-нунда ажилчын төөгүзүн санап бижиири.

Функционалдыг резюмеге кол кичээнгей ажилчын арга-дуржулгазынче, чедишкиннеринче, чаа ажылынга сорулгалары болгаш арга-сүмезинче угланган болур.

Каттышкан резюмеге хронологтуг болгаш функционалдыг резюмелерниң хевирлери катай кирген болур.

61. Хронологтуг резюмени бижириниң чуруму-биле танышкаш, аңаа дүүштүр сөзүглелден тургузуңар.

Фамилиязы, ады, адазының ады.

I. *Бодунуң дугайында хууда медээлер:*

1. Адрес:

2. Телефон:

3. E-mail:

4. Төрүттүнген чылы, ай, хүнү

5. Өг-бүле байдалы:

II. *Ажылга тургустунарының сорулгазы:*

III. *Арга-дуржулгазы* (кажан, каяа ажылдап чораанын дедир чу-рум-биле айтыр):

IV. *Эртем-билии* (ортумак, тускай ортумак, дээди эртемнии; каш чылда кандыг өөрөдилге черин доосканы, мергежили):

V. *Немелде эртем-билии:*

VI. *Дылдарны кайы хире билири:*

VII. *Хууда шынарлары:*

VIII. *Сонуургалдары:*

Амы-хууда чедишкиннерин бадыткаары-биле амгы үеде **порт-фолиону** долдуруп ап болур. Ол дээрге кижиниң кандыг-бир ажил-чорудулгага чедишкиннерин, арга-дуржулгазын, билиин бадыткап көргүскен документилерни чыгган папка болур. Ооң материалдарын өөренип, ажылдап турган чылдарының дургузунда чыып алыр.

Портфолионун ужур-дузазы: өөренип (ажылдап) барган черинге бодунун чедишкиннеринин, арга-дуржулгазынын эки талаларын көргүзөр.

Портфолионун хевирлери: хууда чедишкиннер бадыткап турар документилер портфели, ажилдар портфели (бодунун чогаадыкчы ажилдары, шинчилел ажилдары, төлевилелдери), бот-үнелел портфели, үнелелдер портфели (шаңнал-макталдары), портфолионун комплекстиг модели (портфельдернин хевирлеринин элээн кажынын азы шуптузунун каттышканы).

Өөреникчинин портфолиозунун кезектери:

1) «Титулдуг арын» (фамилиязы, ады, адазынын ады; чуруу, өөренип турар черинин ады, харылзажыр электроннуг почта, телефон дугаары);

2) «Документилер» (сертификаттар, спортчу разряд дугайында шынзылга);

3) «Эртем-практиктиг болгаш чогаадыкчы ажилдар» (дипломнар, хүндүлел бижиктер, шынзылгалар, справкалар);

4) «Үнелелдер, арга-сүмелер, кылган ажылынын отчеттары»;

5) «Келир үеде планнары»;

6) «Бот-намдар» (автобиография).

Аттестат + портфолио = школа доозукчузунун билиинин рейтингизи.

62. Портфолионун кезектери болур чогаадыкчы ажилдардан кылгаш, ону долдургаш, шыгжап алыңар:

1) «Бот-намдар»

Мен _____

Бижээн хүнү:

Хууда адын салганы:

2) «Келир үеде планнарым» (таблицаны долдуруңар):

№	Чүнү чедип алыксап турар мен?	Хуусаазы	Чүнү кылыр ужурлуг мен?

3) Өөредилге чылынын түңнелдеринин дугайында бот-сайгарылга:

Келир үеже угланышкын берип турар чуртталгамда болган чугула болуушкуннар	
Мээң кылыксаар чүүлдерим	
Меңээ солун профиль / мергежил	
Сонуургап турарым профильге өөренир дизе, билир, кылып шыдаар чүүлдерим	
Кандыг мергежилди хандыр билип алыксап турар мен?	
Ол мергежилге дүгжүп болгу дег талаларым	
Ол мергежилге дүгжүр дээш сайзырадыр уjurлуг талаларым	

 63. Клазыңарга «Эң-не эки электроннуг портфолио» деп мөөрейден эрттиргеш, электроннуг хевирин бодуңарга арттырып алыңар.

§ 16. Парлалга стили, ооң хевирлери

  64. Номчуңар, сөзүглел парлалга стилиниң кайы жанрынга хамааржырын тодарадыңар. Сөзүглелдин стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар.

ЭШТИР БОРА-ХИРИЛЭЭЛЕР

Тос-тостуң соогунда бора-хирилээ сугга эштип чораанын кым көргөн боор. Ынчалза-даа мен ону Горячинскиге суглуг караам-биле көрдүм.

Байкалга агаарның өл-шыгы кыжын безин бедик. А Горячинск курорту эң-не чылыг точка. Бурятияга соок үжен беш градус турда, аңаа чээрби бештен ашпас.

Ол эртен кедергей-даа соок болган. Артында хадып турар. Ваннага кирип алыр дээш, суг кыдыында олуртуп каан чойганнар аразы-биле базып олур мен. Сыстып чыдар чылыг сугнуң бузу хем унун шыва алы берген. Ийи бора-хирилээ чарыштыр ужуп келгеш, чойган будуунга

саадаптылар. Кезек мыжырашкан соонда, бирээзи сугже шымны каапкан. Ооң соонда бирээзи база ынчалган.

Сугга эштип алган бора-хирилээлер чойган шединиң* мырыңай адаккы будуунда сириңейнип олурлар. «Чүзү канчап барган амытаннар боор?» — дээш, чоокшулап келдим. Олар мени-даа тоор хире эвес. Дээптеримге-даа ушпас. Сирилээри дам барганнар. «Бо хөөкүйлер бойдустуң чаяганы үүлеге таварышканнар-дыр. Ынчангаш өлүрү-биле мынчап олурарлары ол боор» деп бодап, соогу кончуг болурга, хой кежи чылыг тонумнуң моюндуруун дуй тырттынып алдым.

Ваннага кирип алгаш, чанып олурдум. Чойган дөзүндө доңган куштарны көрүксээрим дам барган. Сарбайты доңгулап калган боор деп бодаан мен. Ындыг чүвең кайда боор! Кушкаштарның олурган черинде чүгле дожаңнар* артып калган. Боттары чок. Диис ап чипкен бе дээрге, ис база көзүлбес. Бора-хирилээлерниң чүге ынчанганының ужурун амдыгаа дээр билбес мен. А Горячинскиниң изиг суглуг аржаанының тывылганының дугайында мындыг чугаа бар. Та шын, та тоолчургу чугаа. Ону уктавадым.

Бурят кижии ыттыг аңнап чораан. Ол аң сүрүп тургаш, ыдын балыглапкан. Канчаар-даа аргажок деп бодааш, ыдын каапкан. Ыдын кээргеп, хараадаан аңчы каш хонгаш кээрге, ыды үңгеп чоруй барган болган. Соондан истеп келирге, эриинде көк үнүп, бузу буругайнып чыдар дамырак кара суг көстүп келгэн. Балыг ыды дүште-даа чок каң-кадык маңнап турган.

Доң кыжын безин көк сигенниг, изиг суглуг дамырактан ыды экирээн деп чүвени аңчы эндевээн. Оон эгелеп-ле оорга-мойну ыстапшылаар, даван-даяа аскак-бүскек кижилер аңаа кирип, аарыын эмнедип эгелээн.

Бо ийи бора-хирилээлер анаа эвес эштип турган боор деп бодаар мен. Чүгле кижилерге эвес, аң-мең, харын-даа довук* ышкаш боттуг кушкашка безин эм-дом бооп чыдар аржаан. (Э. Донгак)

Парлалга стили функционалдыг стильдерниң аразында тускай черни ээлеп турар. Ооң кол хүлээлгелери — медээ-дыңнадыг кылыры болгаш кижилерниң угаан-медерелинге салдар чедирери. Бо стиль өске бүгү стильдерниң, бир дугаарында, эртем болгаш чечен чогаал стильдериниң, аргаларын шуптузун ажыглаар. Парлалга стилин ажыглап бөгүнгү хүннүң чидиг айтырыгларын, факт-барымдааларны, ниитилел-политиктиг чугула болуушкуннарны чырыдар.

Парлалга стили **медээ дамчыдар, сайгарылгалыг** (репортаж, статья, рецензия, интервью, демдеглел, отчет, допчу тайылбыр...) болгаш **уран-чечен публицистика стили** (очерк, эссе, фельетон) деп жанрларлыг.

 65. 2023 чылдың апрель 9-та «Шын» солунга парлаттынган статьяны номчуңар. Парлалга стилиниң хүлээлгезин болгаш жанрын тодарадыңар. Сөзүглелдин лексиктиг болгаш грамматиктиг онзагайын сайгарыңар. Автор кандыг чидиг айтырыгны көдүрүп турар-дыр, чугаалаңар.

БОДАГАННАР ДЕШКИЛЕЖИП ЭГЕЛЭЭН

Тываның чеди чүзүн малын каастаан база бир ховар дирткен мал — теве. Ол ийи чылда чаңгыс оолдаар. 1940 чылдардан бээр Тывага теве малдың бажы 4 муң ажып турган болза, 1970 чылдардан эгелээш, эде тургустунуушкун чылдарыңга чедир тевениң баш саны эвээжезе-эвээжезе, 100 баш четкен. Амгы үеде Тывада 240 ажыг баш теве бар. Оларның чүс ажыы Кызыл кожууннуң «Баян-Кол» МУБ*-та. Чогум-на Кызыл кожуунга 1950 чылдардан тевелерни өстүрүп эгелээн.

Бо хүннерде Эремаа Эдуардовна, Радий Алексеевич Байкараларның Баян-Колдуң Кызыл-Чыраа деп черде чазаанда чаа төрүттүнген бодаганнар дешкилежип эгелээн.

— Теве хой ышкаш туда кадатка өөрөнмээн болгаш, бодунуң дужунда одарлап чоруур. Боттарывыс беш чыл бурунгаар 70 ажыг баш тевени алган бис. Бо хүн-де ам 103 кылдыр өзүп келген. Оларның аразында 4 буура* бар. Теве мал ийи чылда чаңгыс төрүүр болгаш, чылда 12–15-ле теве оолдаар. Улуг азырал-даа хереглес мал бо. Ховар мал болганда, ооң чүгле бажын өстүрер дээш, азырап турар. Ооң эъдин-даа, кежин-даа албас. Чылдың-на чүгле май 1-де дүгүн кыргыш ап турар бис. Теве — ховар малга санадыр болганда, бир теве малдың бажыңга 3 муң рубльди чылда чаңгыс удаа күрүне деткимчези берип турар — деп, Эремаа Эдуардовна чугаалады.

(К. Монгуш)

Теве малдың хар-назынының, эр-кызының аайы-биле аттарын словарьлардан тып бижээш, өске түрк дылдар-биле деңнеңер. Тевениң кижиге ужур-дузазының дугайында чугаалаңар.

Эссе — хостуг тургузуглуг тоожуушкун аянынг чогаадыг. Ооң тургузуунга болгаш стилинге шыңгы негелделер чок. Эссениң ниити тургузуу: *киирилде*, *кол кезээ*, *түңнел*. Эссени бижирде, автор сагыш-сеткилиниң хайныышкынын чараш, уран-чечен кылдыр илередири чугула. Эссеге автор чидиг айтырыгны көдүргөш, ону шиитпирлээриниң талазы-биле бодунуң сагыш-бодалын, туружун, делегей көрүүшкүнүн илередир.

Эссени бижириниң чуруму:

- 1) темазын, сорулгазын тодарадып алыр;
- 2) кандыг-бир чидиг айтырыгны (айтырыгларны) хевирлээш, аңаа дүгжүр барымдааларны чыып алыр;
- 3) чыып алган болгаш шинчилеп, сайгарып алган материалдарны чурумчуткаш, сайгарып көргөш, түңнелин бижир.

 66. Дараазында темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, эсседен бижирер:

1. Мээң кадыкшылым — мээң холумда.
2. Мээң шилип алган мергежим.
3. Чүү чугула болурул: кым болуру бе азы кандыг болуру бе?
4. Чуртка президент чүге херегил?
5. Ниитилел чүү чүведен эгелээр?
6. Мээң чурттаксап чоруур делегейим кандыгыл?
7. Социал четкилерниң эки / багай салдары.
8. Амгы үениң школазы: чүнү камгалап арттырарыл, чүнү өскерттир болза экил?

Эссени бижип тура, чогуур (клише) сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын ажыглаңар:

1) *киирилде*: дугайында айтырыг (бодал) сагыш-сеткилимни доюлдуруптар деп кажан-даа бодавайн чораан мен..., ... деп айтырыгны автор көдүрүп турар, ... цитатаның (афоризмниң) авторунуң бодалы-биле...немээр

2) *кол кезээ*: бирээде,..., ийиде,..., үште; бир талазында,...өске талазында; элээн каш аргаларны көрөөлиңер, ...чижээ, ...

3) *түңнел*: сайгарылганың ниити түңнелин үндүрөөлиңер; кандыг түңнелге келген бис; ынчангаш; ындыг болган төлээде; үстүнде бодалдарны түңнөп тура.

Эссени бижип тургаш, *эпиграф*, *чечен сөстөр*, *үлегер домактар*, *афоризмнер*, *цитаталар*, *риториктиг айтырыглар* болгаш эртемден, *политиктер болгаш хоочун ажилдакчыларның бодалдарын* киририп, ажыглаары чугула.

Фельетон — фр. «*fauilleton*» — «ама саазын» дээн уткалыг. Фельетон — ниитилел амыдыралында ойлук чок, багай болушкуннарны кочу-шоодуглуг болгаш шүгүмчүлелдиг аян-биле бижээн биче хемчээлдиг уран-чечен жанр.

Фельетон номчукчуну чүгле хөгледи, каттыртыр эвес, ол муңгаранчыг, коргунчуг, аар-берге хөөн-биле база бижиттинер. Ооң чидиг, кочулал-шоодуглуг болуру албан.

<p><i>Сорулгазы:</i> ниитилел амыдыралының чидиг айтырыгларын кочулап, шоотпушаан чырыдары</p>	<p><i>Демдектери:</i> кочу-шоодуглуг аян, уран-чечен чурумалдыг аргалар, аян сөстери, хөй санныг диалогтар, чаа азы чаа уткада эрги сөстөр сленг болгаш жаргон сөстөр</p>
<p>Фельетон</p>	
<p><i>Хевирлери:</i> фельетон-статья, фельетон-чурумал, фельетон-очерк, фельетон-хомудал, фельетон-шии...</p>	<p><i>Жанрлары:</i> байка (хөөрем чугаа); дамчыыр чугаа; анекдот</p>

67. Василий Монгуштуу-биле *байлаң чугааларны* (анекдоттарны) номчунар. Фельетон жанрының демдектерин тодарадынар.

1.

— Силерниң кожуунда өзүлделер бар-ла ыйнаан? — деп, Болат Чадаанада чурттап турар эжинден телефон-биле айтырган.

— Бар-бар — деп, эжи Саша харыылаан.

— Чүү кончуг өзүп тур? Мал-маган бе? Тараа-быдаа бе?

— Өртектөр кончуг өзүп тур — дээн үн Чадаанадан дыңналган.

2.

— Чүге ажылдавас сен, Алексей?

— Күш-ажыл кылыйн дээримге, күжүм эвээш, эртем ажылы кылыйн дээримге, эртемим чок мындыг кижидир мен — деп харыылаан.

- Ынчаарга кудумчу ширбип ажылдазыңза кандыг чүвөл?
- Кудумчу ширбиир дээримге, ширбиижим база чок кижиге ыш-кажыл мен...
- Сээң чогуум кылыксаар ынак ажылың бар бе?
- Бар.
- Кандыг ажылың?
- Чем чиир.
- Оон өске бар бе?
- Бар. Удуурунга кончуг ынак мен...

3.

- Энир чылын ужуражырымга, хөлүгүр-ле чүвө, кижиге безин тулдур көрбөс чораан сен ийин.
- Удур көргөш, хүлүмзүрүүр харык-даа чок, удургу диш турлуп калган, чирик чордум.
- Ам хүлүмзүрүүң километр черден көстүп турар апарган ыш-кажыл.
- Алдын диштерим улустарга көргүзөр дээш, аксым хагбайн, хүлүмзүрүп чоруур апарган мен.

 Силерниң-биле болган солун ужуралдарга даянып, анекдоттан чогаадыңар. Эш-өөрүңерниң чугаазында онзагай, өске бир уткада ажыглаттыңан сөстөр, сөс каттыжышкынын ажыглаарын утпаңар.

Очерк — амыдыралда чугула болуушкуннарны өскертпейн, кысказы-биле чуруп бижээн чечен чогаалдың биче хемчээлдиг жанры. Ооң хевирлери: портреттиг очерк, чидиг айтырыглыг очерк, орук демдеглели.

Портреттиг очерк — маадырның намдарын, даштыкы омур-хевирин, кылып чоруур ажил-херээн, делегей көрүүшкүнүн ооң амыдыралындан алдыңан чижектерге даянып чырыдар.

Чидиг айтырыглыг очерк — чидиг айтырыгны көдүрүп тура, авторнуң көргөн-билгенинге, албан-ёзу медээлеринге даянып, бодунуң бодалдарын уран-чечен тайылбырлап бижиир.

Орук демдеглелдери — аян-чорук үезинде автор-биле болган болуушкуннар, кижилер-биле ужуражылгалар, онзагай сактыышкындар дугайында уран-чечен чуруп көргүзөр.

68. Сөзүглелди номчааш, жанрын тодарадыңар. Эпитеттерни тыпкаш, кандыг сорулгалыг ажыглаанын тайылбырлаңар.

Аныяк скульптор Ондар Байза Сүт-Хөл кожууннуң төвү — Суг-Аксы суурга хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң дөрт дугаар оглу болуп төрүттүнгөн. Байза бичиизинден тура үргүлчү пластилинден дүрзүлөр тударынга сонургалдыг болган. Ада-иези оглунуң салым-чаяанын эскерип кааш, 1981 чылда Кызылда республиканың уран чүүл школазының чурук салбырынче өөредири-биле эккелген. Аңаа ол 5-ки класска чедир чурук мергежилиниң эге баштайгы билиглери-биле чүгленип доруккан. 1986 чылда хеймер оглун ада-иези Москваның чурук лицейинче дужаап кирип алырын йөрээп тургаш, үдепкеннер. Удатпаанда оглу өөрүнчүг медээ чоруткан: Байза бүгү эвилел чергелиг улуг шылгалданы эрткеш, дужаап кирип алган болган. 1992 чылда Байза сураглыг чурук лицейин доозарда, диплом ажылы кылдыр «Алдан-маадырлар» деп улуг эвес скульптура-биле чедиинкини камгаланган.

Дараазында чылын Байза Суриков аттыг Күрүнениң чурук институтунче дужаап кирип алган. Студент чылдарындан эгелээш, Байза бодунуң даайы Товарищтай Ондарның удуртулгазы-биле кады дыка хөй тураскаалдарны кылган. Кызыл хоорайда «Арат», «Кадарчы», «Буян-Бадыргы» деп ожук дажы ышкаш үш тураскаал тыва кижиниң хостуг, туруштуг, бодамчалыг деп үш аңгы байдалын, өскээр чугаалаарга, чүү-даа болуп турза, ооң черле бузулбас болгаш шын оруктан астырбас иштики өзээн илереткен триптих* болур. Тыва Арат Республиканың үндезилекчизи Даа ноян Монгуш Буян-Бадыргының быжыг хүлерден бүткен тураскаалы ол триптихтиң утка-шынарын долuzu-биле дамчыдар адырылбас кезек, уткалыг төнчү болуп турар. (С. Монгуш)

§ 17. Парлалга стилиниң сайгарылгалыг жанрлары

69. Статьядан үзүндүнү номчааш, хевирин тодарадыңар. Сөзүглелдин стиль талазы-биле сайгарылгазын кылыңар.

Портрет — чечен чогаалда маадырларның даштыкы хевирин чуруп көргүскени. Анаа портреттен аңгыда, литературада психологтук

портретти база ажыглап турар. Ооң кол сорулгазы — маадырларның портредин дамчыштыр оларның иштики делегейин, аажы-чаңын, психологиязын көргүзери.

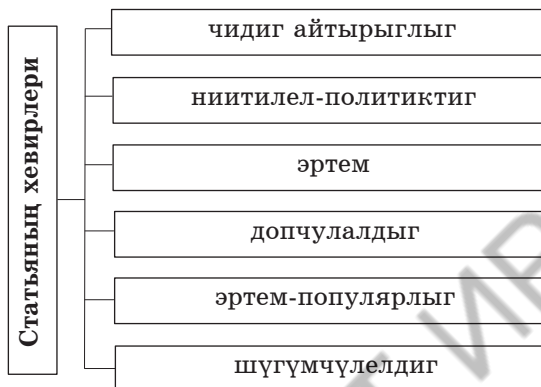
Психологтуг портретте кол чүүл — карактар. А. Даржай «Изиг хүннер» деп тоожузунда Долзаттың карактарын дамчыштыр ооң муңгаргай сеткилин көргүскен: *«Долзат Араптановна ынчан анаала он тос харлыг Долзат турган. Кажан ооң ишти элээн билдиртип кээрге, кырган-авазы оон: «Күдээм кайда чувел?» — деп айтырган, аңаа ол чүңү-даа харыылаваан, чүгле шагзыргай, муңгак карактарын өскээр дестирер турган. Мында Долзаттың шагзыргай, муңгак карактары дээрге-ле ооң муңчулуп, муңгарап чоруур сеткилиниң херечизи-дир.*

Дараазында деталь — арын. Кижиниң арны дээрге-ле кижиниң сагыш-сеткилиниң көрүнчүү. Оон бис сөс чокка-ла хөйнү билип алып бис: кижиниң кортканын, девидээнин, ыятканын, өөрээнин дээш оон-даа өске байдалдарын. Авторнуң «Изиг хүннер» деп тоожузундан бир чижек: *«...Ол база-ла ыт чок, аксында суг пактап алган чүве-биле дөмей. Сендеңмааның арны кызыл өрт...»*. Мында кижиниң ыядып, эпчоксунганын көргүскен. Эпчоксуна бергениниң чылдагаанының утказы дыка нарын айтырыгының ужундан болган. Ынчангаш мында ажыглаан «кызыл өрт арын» деп сөс каттыжышкыны дыка ханы психологтуг уткалыг. (*М. Күжүгет*)

Статья — хөй уткалыг сөс: 1) эртем азы публицистика талазы-биле улуг эвес чүүл. *Солунга үнген статья. Шүгүмчүлелдиг статья;* 2) документиниң, справочниктиң бир эгези, бөлүү, чүүлү. *Хоойлунуң статьязы. Сметаның чарыгдалдар болгаш орулгалар статьялары. Словарь статьязы;* 3) саң-хөө документилериниң кезээ, адыры. *Орулганың статьязы.*

Статья — кандыг-бир болуушкуннар, факт-барымдаалар дугайында сайгарып бижээн чүүл. Статьяга **тезис** (чугула айтырыг), **бадыткал барымдаалар** болгаш **түңнелдерниң** турары чугула. Аңаа автор бодунун **сүмелерин, саналдарын** азы **бодалдарын** илередир.

70. Дараазында схемага даянып алгаш, статьяның хевирлериниң кайы-бирээзин шилип алгаш, рефераттан кылыңар. Оларның ылгавырлыг демдектерин интернет четкизинден тыпкаш, ушта бижилгелерден кылып алыңар.

71. Бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, статьядан бжиңер:

- 1) Интернет амгы үениң өөреникчизиниң «дайзыны» бе азы өңнүү бе?
- 2) Кандыг сорулга-биле даптыкы дылды өөренирил?
- 3) Кино-, видео-, компьютер техниказының шапкын сайзыралы-ның үезинде саазында парлап каан номнуң келир үези.

Үнелел — көрген азы дыңнаан чүүлүнге, номчаан номунга (чогаалынга) хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип сайгарары. Үнелелдиң сорулгазы — көрген, дыңнаан, номчаан чүүлүнүң дугайында бодалын өскелер-биле үлежири, ону дамчыдары.

Үнелелдиң хевирлери:

- 1) **үнелел-харыы** — сайгарып турар чүүлүнге хамаарыштыр өөрээн, магадаан, хөлзээн сеткилин илередир;
- 2) **үнелел-миннишкин** — сайгарып турар чүүлдүң салдарынга алзып, автор бодунуң дугайында сактыышкыннарны төөгүп бжиир;
- 3) **үнелел-айтырыг** — көдүрттүнген чидиг айтырыгны бодунга салгаш, аңаа харыы бээрин оралдажыр;
- 4) **үнелел-рефлексия** — сайгарып турар чүүлүнден бодунуң овор-хевир, аажы-чаңын танып, дөмейлеп кааптар;
- 5) **үнелел-сүме** — сайгарып турар чүүлүн чүге сонуургай бергенин тайылбырлаар;

6) **үнелел-кезек** — сайгарып турар чүүлүнүң кандыг-бир кезээниң амыдыралга, кижилер-биле харылзаа тударынга ажык-дузалыг болганын бжиир;

7) **үнелел-ассоциация** — сайгарып турар чүүл номчукчунуң хей-аьдын көдүрүп, ооң чогаадыкчы чоруун сайзырадырынга идиг бергенин айтып, демдеглээр;

8) **үнелел-сактыышкын** — сайгарып турар чүүлүңге хамаарыштыр номчукчу бодунуң чурттап эрткен чылдарын сагынмышаан, үнелелди бээр.

  72. Бердинген айтырыгларга даянып, тыва литература кичээлинге номчаан чогаалыңарга үнелелден бжиңер.

1. Чогаал азы ооң автору-биле эң баштайгы ужуражылганаңар канчаар болганыл?

2. Автор дугайында чүнү билир сен?

3. Чогаалда чүнүң дугайында бижээнил? Ооң темазы болгаш кол бодалы кандыгыл? Болуушкуннар кажан, каяа болуп турганыл?

4. Кандыг болуушкун онзагай, солун, уттундурбас болуп артып калды? Чүгө?

5. Чогаалдың адын чүгө ынчаар адаан деп бодаар сен?

6. Чогаалдың кым деп маадырлары-биле найыралдажып алыксап тур сен? Чылдагааны кандыгыл?

7. Маадырларның аразында сеңээ (эжиңге, таныыр кижинге) дөмей кижиге бар-дыр бе? Дөмейлежиң турар талазы кандыг-дыр?

8. Чогаалдың бижиттинген дылы кандыг-дыр? Кандыг уран-чечен аргалар онзагай болду?

9. Чогаал чүү чүгөгө өөретти? Кандыг айтырыглар сени боданырынче албадапты?

10. Чогаалдың авторундан азы маадырларыңдан чүнү айтырыксап тур сен?

11. Үнелелди кандыг хевирге бжиирин бодан: авторга чагаа, ном үндүрер черже чагаа, солун-сеткүүлче статья, чогаадыг, үнелел-сүмө.

12. Номчааның чогаалга үнелелден бжи.

Рецензия — чечен чогаалдың, шииниң, кинофильмниң дугайында **шүгүмчүлелдиг бижимел сайгарылга**. Рецензияга сайгарып турары уран чүүлдүң кайы-бир хевириниң чедер, четпес талаларын үнелээр, сайгарып турар чүүлүнүң утказын долузу-биле дамчытпас, чүгле 2–3 домактың дузазы-биле кол сюжетти дамчыдар. Рецензияга чогаалдың чугулазын, чаа чүүлүн, адының утказын, тема, идея, чидиг айтырыгларны, композициязының онзагайын, авторнуң стилин, омур-хевирлерни тургускан аргаларын айтыр. Түңнел кезээнге чогаалга ниити үнелелди берип тура, ооң чедимчелиг болгаш чедимче чок талаларын бжиир.

73. Салим Монгуштуң «Дуруяалар» деп шиизинге бижиттинген рецензиязындан үзүндүнү номчуңар. Сөзүглелдиң планын тургузуңар.

Шииниң режиссёру Марина Идамның болгаш чурукчузу Начын Шалыктың дидим болгаш чогаадыкчы чоруу «Дуруяаларны» дээр дээн тыва шиилер санынче киирген. Каржы-халаптыг дайынның туманында Ровно чоогунуң аргалары тыва сценаже «көжүп» кээп, дайынның диңмизи, дары чыды көрүкчүлерге ёзулуу-биле чедип, чеден чыл бурунгаар болган ыдыктыг демиселче эккелген.

Ынак эштеринден чарылган, өскүссүрээн дуруяалар дег Дарыяаның, Часкалдың кажыыдал монологтары, бүрлүп калган чаш төлү дээш Багбуужаптың качыгдаан ызы, Бүрэкейниң демисел мурнунда Кечил-оолга дилег-чагы шииниң трагиктиг шынарын күштелдирип, көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге аартыр-ла дегген.

Шиини ойнап күүседип турар актёрларның ажылын аңгы дем-деглээри чугула. Ойнакчыларның чарты театрың аныяк артистери-даа болза, дуржулгалыг коллегаларындан хензиг-даа дудак чокка бедик деңнелге ойнап шыдааннар. Чугаа-домаа чарт, шимчээшкин бүрүзүн ыяк шиңгээткен болгаш олар сценага ёзулуг дайынны кезинге көрүп, чурттап эрткеннер.

Сактыышкыннар дооступ, амгы үеже катап эглип келгенивисте, дээрге эжеш куштар — дуруяалар кыңгырадыр ырлажып ужуп эртер, шак ол өйде тоожукчу улуг өгбө шагда калган өөрүнчө «чана бээри» символиктиг ужур-уткалыг.

Тайбың дээр дээш тулчуп чораан өгбелерниң үнелеп четпес дээди үүле-херээн амгы үениң салгалдары утпас. «Дуруяалар» ышкаш чогаалдарның ачызында тыва эки турачыларның омур-хевири чаа салгалдарның чүректеринге кезээде дириг артар. Олар кажан-даа

уттундурбас. «А бис өлбес бис!» — дээн Дарыяаның сөстери аңаа бадыткал болгай. (Э. Донгак)

📖 Россия Федерациязының айыыл чок чоруу дээш тускайлаттынган шериг операциязының киржикчилериниң дугайында «*Маадырлар — бистиң аравыста*» деп төлевилелден кылгаш, презентация ажыглавышаан, дыңнадыгдан кылаңар.

§ 18. Парлалга стилиниң медээ дамчыдар жанрлары

Интервью — журналистиканың бир жанры, ооң тургустунар кол аргазы — диалог; массалыг информация чепсектеринге үндүрери-биле белеткээн журналистиң кым-бир киж-биле беседазы.

Интервью-биле ажил 3 кезектен тургустунар: белеткел, беседа, материалды бижири.

Интервьюнуң хевир	Сорулганы
Интервью-таныжылга	Ат-сураглыг кижини болгаш ооң че-дишкиннерин таныштырары
Интервью-дискуссия	Кандыг-бир чидиг айтырыгга ха-маарыштыр аңгы-аңгы көрүштүг кижилерниң бодалдарын үлежип, ону кады шийтпирлээр аргаларны тывары
Интервью-анкета	Чугула айтырыгга хамаарыштыр хөй-ниитиниң бодалын тодарадыры
Интервью-дыңнадыг	Кандыг-бир болуушкун дугайында материалды чыггаш, чырыдары
Интервью-истелге	Кандыг-бир болуушкуннуң азы чи-диг айтырыгның чылдагаанын шин-чилеп тодарадыры
Интервью-портрет (очерк)	Маадырның бот-намдарын, ооң че-дишкиннериниң дугайында чыры-дары

 74. Интервьюну шын чорударының дугайында дүрүмнерни номчааш, конспектилеп алыңар.

1. Интервьюнуң маадырының допчу намдарын шинчилеп, интернеттен (өске-даа дөстөрдөн) ооң дугайында номчу, радио азы телевидениеге берип турганы интервьюзун дыңна азы көр.

2. Айтырыгларны хөй кылдыр белеткеп ал. Айтырыглар бижип каан саазынче көрбө, оларны доктаадып ал!

3. Чугаалажып ора, маадырны кичээнгейлиг дыңна, харыы бүрүзүн эскерип көр.

4. Интервьюерниң чугаазын үзе кирбе, девидеп-сүрээдээш, чүнү чугаалаар дээнин утгуп ап болур.

5. «Багай» уткалыг айтырыг-биле чугааны эгелеве. Ындыг айтырыг аргажок чугула апарза, сөөлгү кезээнче арттырып ап болур.

6. Интервьюерге дузалаш, айтырыгларны таарымчалыг талаже угла. Сээң камгалалың — айтырыг сөстери (кым? чүү? кажан? каяа? чүгө?).

7. Кандыг-бир айтырыгга харыылавайн эрттириптер болза, ону харыылаарынче албадава. Кажан сеңээ ол долузу-биле бүзүрөп, айтырыгларга харыылап эгелээрге, демги айтырыгже эглип кээп болур.

8. Тодаргай харыы алырда, интервьюерни көгүдө аарак, эптиг-чөптүг чугаалаш. Онзагай харыы дыңнаксазыңза, чугаалажып турар темага удур уткалыг бодалдардан чугаала. Сагыш-сеткил хөл-зээшкинин илереткен харыы черле үнелиг!

9. Үезинде доктаап, интервьюну төндүрүп өөренип ал. «Сөөлгү айтырыг...» азы «интервьюну төндүрүп тура...» деп сөс катты-жыышкыннарын ажыгла. Диалогту чымчак аян-биле төндүр.

 75. «Тыва мотиватор» солунга парлаттыңан Тыва Республиканың спорт яамызының сайыды Субудай Монгуш-биле интервьюдан үзүндүнү номчуңар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Интервьюнуң кайы хевиринге хамааржырын тодарадыңар.

 «МЕН — ТЫВА МЕН» ДЕП МИННИП ЧОРУУРУ ЧУГУЛА

ТМ: Бо чаа чылдан эгелеп, республиканың спорт школаларында Тываның ыдык ырын өөренирин негеп турар эгелээшкиниңерни дыка чүүлдүгзүнүп турар мен. Ол дээрге удуртукчу кижиниң күрүнезиниң ыдыктыг демдектеринге хүндүткелин көргүзүп турар. Ол дугайында чугаалап көрүңерем, Субудай Радиславович.

С.М.: Ыдык ырывыста тыва кижиниң мөзү-бүдүжүн болгаш Тыва чуртувусту алдаржыдып көргүскен. Ынчангаш «Мен — тыва мен» деп билиишкинни чаа өзүп орар спортчуларывыс угаан-медерелинге арттырып, ону кезээде сактып чоруур дээрзинге идегеп, шээжи-биле өөренип алырын негеп турар мен. Кажан-даа, каяа-даа тыва кижиниң хей-аъды бедик, удурланыкчыларны ыяап-ла тиилеп алыр кылдыр «Мен — тыва мен» деп миннип чорууру чугула.

ТМ: Силерде ёзулуг эр кижиниң мөзү-бүдүжү сиңген-дир: мага-бодуңар күштүг-шыырак, ханы бодалдарлыг-дыр силер. Силерниң көрүжүңер-биле, ёзулуг эр кижини кандыг болурул?

С.М.: Үнелелиңер дээш четтирдим! Бирээде, «Дээр — адам, чер — ием» дижир болгай. Ёзулуг тыва эр кижини авазынга черге чедир мөгөйип чоруур ужурлуг. Ачазын, ооң алдар-адын хүндүлөп, өрү көдүрүп алган чоруур ужурлуг. Ада-иези чеже-даа чанында чок болза, эр кижини оларны адын сыкпас ужурлуг. Тыва эр кижиниң чуртталгазында эң-не кол чүүл — ооң өг-бүлөзи болгаш төрөл аймаа. Ийиде, эр кижини өг-бүлөзи — алган эжи, ажы-төлү дээш хары-салгалыг болур ужурлуг. Эр кижиниң чугула мөзү-бүдүжү дээрге арагадан хоорук чорууру база ажыл-ишке кызымаа, бурунгаар чүткүлү-дүр. Ажы-төлдү кижизидерде, ада кижини бодунуң үлегер-чижээн көргүзөр ужурлуг. Үште, мээң эң-не кол көрүжүм — тыва эр кижини бичени бичии деп, улугну улуг, эжин эжим деп хүндүлөп чоруур болза, Тывавыска дайзын турбас, тайбың делгерээр.

ТМ: Тренер болуп 10 чыл дургузунда ажылдаан-дыр силер. Тренер башкы кандыг болурул?

С.М.: Спортчу кижиниң чуртталгазында эң-не кол кижини — тренер. Ол бодун шын алдынар, кижизидилгени бодундан эгелээр херек: арыг-силиг, эвилең-ээлдек, аас-сөстүг, бедик мөзү-бүдүштүг. Тренер башкы сеткилинден ажылдаарга, өөреникчилериниң чедишкиннери база бедик болур. Тренерниң ажылы — эмчи, башкыны дег, эң-не буянныг мергежилдерниң бирээзи, үүлөзи улуг, буян чедирип чоруур мергежил-дир.

 1. Интервьюну долузу-биле «Тыва мотиватор» солуннуң 2019 чылдың 4 дугаар үндүрүлгезинден номчуңар.

2. Журналист турган болзуңарза, Субудай Монгушка кандыг айтырыгларны салыксаар-дыр силер? Интервьюнуң адынга дүүштүр ажык чугаадан кылыңар.

 76. Дараазында темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, интервьюдан чорудуңар. Интервью алып кижини эш-өөрүңер, башкыларыңар, таныыр кижилериңер аразындан шилип алыңар. Айтырыгларны эде тургузуп, немеп ап болур силер.

«МЕРГЕЖИЛИН КАНЧААР ШЫН ШИЛИП АЛЫРЫЛ?»

— Мергежилиңерни канчаар шилип алганыңарны чугаалап көрүңерем.

— Ажылдап келген чылдарыңарда шын шилилгени кылганыңарга бүзүрээр-дир силер бе?

— Мергежилиңер солуур күзел бажыңарга кирген бе? «Ийе» болза, чүгө?

— Силерниң көрүжүңер-биле, мергежилин шын шилип алырыңа кандыг байдалдар, барымдаалар салдарлыг ирги?

— Келир үеде чуртталгазының оруун шилиир деп турар аныяктарга чүнү сүмөлөп болур силер?

«XXI ВЕКТИҢ АНЫЯК-ӨСКЕНИ БАШКЫНЫҢ КӨРҮЖҮ-БИЛЕ»

— 13–14 харлыг турганыңарны эки сактыр-дыр силер бе, башкы?

— Силерниң бодалыңар-биле алырга, амгы үениң улуг класстарының өөреникчилери силерниң 13–14 харлыг турган үеңерде өөреникчилер-биле деңнээрге, кандыг ылгалдыг-дыр?

— Силерниң көрүжүңер-биле амгы аныяк-өскенниң мөзү-шынары, амыдыралче көрүжү кандыгыл?

— Башкы бодунуң өөреникчилерин дыка эки билир, оларга кезээде бүзүрээр болгай. Кажан база кандыг чылдагааннар-биле силер: «Уруглар, мен силерни билбейн тур мен» деп чугааланы бээр-дир силер, башкы?

«СИЛЕРНИҢ АМЫДЫРАЛЫҢАРДА НОМНУҢ УЖУР-ДУЗАЗЫ»

— Ном — кижини төрөлгөтөнниң чүс-чүс чылдарда артып каар чогаалдары бе азы эрте бээр түр када болуушкун бе?

— Телевидение биле интернет номну амыдыралдан үндүр кызып турар бе?

— Силерниң чуртталгаңарга улуг салдар чедирген ном (номнар) турган бе?

— Номнардан кижиге боду билиглер шингээдип ап база бодунуң культурулуг деңнелин бедидип болур бе?

— «Чүнү номчуп турарыңны чугаалап бер, а мен сени кандыг кижиге дээрзин чугаалап бээр мен» деп мерген угаадыг бар болгай. Чүнү номчуурунга ынак силер?

— Силерниң сүмелээниңер-биле эш-өөрүңерниң, таныыр кижилериңерниң номчуп эгелээни ном бар бе?

— Эштериңерниң кылган интервьюларыңга үнелелден бериңер. Интервьюларның хевирлерин тодараткаш, сайгарыңар.

Репортаж — лат.«*reporto*» — «дамчыдар» дээн уткалыг сөстөн укталган. 1) Репортёрнуң ажылы; 2) парлалга, радио болгаш телевидениеге хүннүң болушкуннарының дугайында дыңнадыг, оперативтиг медээ.

Репортёр — болушкуннарның болуп эртип турарының дугайында медээни дамчыдар солун-сеткүүл, радио, кино, телевидение ажилдакчызы. Репортёрнуң сорулгазы — медээни чүгле дамчыдар эвес, номчүкчү азы көрүкчүге болушкуннарга киржип турар ышкаш байдалды тургузар азы оларның «караа болгаш кулаа» болуру.

Репортажты дараазында байдалдарда чорудар: *чугула болушкуннар болгаш оларның уржуктары, чаа факт-барымдаалар; кижилерниң, албан черлериниң, чурттарның сонуургалдарының үскү-лежишкени, чөрүлдээлер; онза айыыл-халап, озал-ондак, бойдустуң уржуктары; сураглыг кижилерниң чуртталгазында онзагай болушкуннар; политика, экономика, спорт, культура талазы-биле чаа медээлер.*

РЕПОРТАЖ КЫЛЫРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

1. Репортажты болушкуннарның болуп эртип турар черинден чорудар.

2. Болушкун бүрүзүн репортаж хевиринге чорудары болдунмас, чүге дизе репортаж шимчээшкенин, хөгжүлделиг болур.

3. Ыяап-ла чаа чүүл турар.

4. Эгезинден төнчүзүңге чедир авторнуң «мен» деп сөзү чугула болур.

5. Темазы көскү, маадырлыг, шингээдиглиг болур.

6. Репортёр документиленден алдынмас медээлерни долузу-биле, бирден бирээ чокка дамчыдар.

7. Солун репортажче чүгле тоожушкун эвес, а диалог, маадырларның характеристиказы, болушкуннуң кезектериниң чуруктары база кирген болур.

8. Репортажтың онзагай талазы — болуушкуннар канчаар болуп эрткенил, ол-ла чурум ёзугаар көргүспүшаан, автор бодунуң үнелелин бээр.

9. КТРК «Тыва» каналдың сайтызындан кандыг-бир репортажтан көргөш, репортёрнуң ажылын үнелеңер.

77. Үстүнде бердинген негелделерге даянып, репортажтан бжиңер.

Репортажтың хевирин тема аайы-биле боттарыңар шилип алыңар (болуушкуннуң репортаж, тускай репортаж, репортаж-истелге, репортаж-тайылбыр).

Чижек темалар: *«Школага Бүгү делегейниң кадыкшыл хунун эрттиргени», «Алдан-маадыр аттыг Национал музейже экскурсиялап чораанывыс», «Ыдыктыг Хайыракан даан дагыыр ёзулалга киришкеним».*

§ 19. Аас чугаа стили

Аас чугаа стилин кижини бүрүзү хүн бүрүнүн амыдыралыңга ажыглап турар. Ону кол нуруузунда диалог болгаш аас чугааның стили кылдыр тодарадып турар-даа болза, амгы үеде интернет четкизиниң (социал четкилер, блогтар, форумнар) сайзырааны-биле аас чугааның хүлээлгезин бижик дузазы-биле чорудуп турар апарган. Мурнунда телефон дамчыштыр чугааны чорудуп, харылзаа тудуп турган болза, амгы үеде смс-чагаалар, тайылбырлар — харылзаажылганың база бир аргазы апарган.

Аас-биле чугааның чамдык хевирлеринге **илеткел, дыңнадыг, санал, лекция** хамааржыр.

Илеткел — чогуур темага хөйүнү мурнунга кылыр делгеренгей, баш удур белеткеп каан дыңнадыг. Илеткел тускай темалыг, тодаргай сорулгалыг, чаңгыс аай тургузуглуг. Илеткээр үези 7–10 минута, а чамдыкта тускай дугуржулга ёзугаар 30–40 минутага чедир үргүлчүлелдиг бооп болур.

Дыңнадыг — дыңнакчыларга кандыг-бир айтырыг дугайында медээни кыска хевирге дамчыдары. Үези 10 минутадан көвүдөвес.

Санал — кижиниң кандыг-бир чүве дугайында чүнү бодап турары, бодал. Баш удур билдингир, тодаргай темага дыка кыска медээ, 5 минутадан эртпес. Саналды баш удур белеткеп ап болур.

Лекция кандыг-бир темага делгеренгей кылдыр белеткээн медээ, темазын хандыр билир кижиниң монологу, ону бүгү талазындан хандыр сайгарган болур. Үези 90 минутадан көвүдөвес.

78. Республиканың школачыларының аразына болуп эртип турар «Келир үеже базым» деп эртем-практиктиг конференцияга киришкен өөреникчиниң илеткелинден үзүндүнү номчунар.

Бистиң кылып чоруткан шинчилел ажылывыстың темазы «*Тыва улусчу эмнээшкин аргаларын чамдык тыва чогаалдарда көргүскени*».

Тыва чечен чогаалда бистиң өгбелеривистиң муң-муң чылдарда аарыг-аржыкка удур демиселиниң байлак арга-дуржулгазын чырыткан чогаалдар эвээш эвес. Тыва улусчу эмнээшкин аргаларының тыва чогаалдарда көргүскенин 3 аңгы бөлүккө аңгылап болур: *эм цнцштер-биле эмненир аргалар; амылыг (дириг) бойдустан алдынган чццлдер-биле эмненир аргалар; хам, ламалар дузазы-биле эмненири.*

1) Эм үнүштер дузазы-биле эмненир аргаларның чижектерин М. Эргептиң «Өдүгенде чайлаг», К.-Э. Кудажның «Сарыг-оолдуң плантациязы», Ф. Сегленмейниң «Тын дээш демисел» деп чогаалдарында киирген.

М. Эргептиң «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузунуң «Бүгү кежик — Чер-иеде» деп эгеде: «Ай өл-шыкка эки. Бурун ашактар сыңый, кара-бүүрек аараан кижилерге база эм болур дижир чүве болгай. Чер чемижи кижиге хоолу боордан башка, багай чүвези чок» — деп, иви фермазының бригадири Самбуевич оолдарга тайылбырлап турар.

2) Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузунда тыва чон амылыг бойдустан алдынган чүүлдер-биле база эмненип чораанын бижээн. Бичии маадыр улаануттап, эът-кежинге шивишкилер көстүп келзедаа, шоолуг-ла дашкаарлавайн барган. Мындыг таварылгада чүгле өшкү, серге ханы дузалаар деп билгеш, Багыр биле Чакыймаа оглун эмнээр дээш, бора сергезин дөгөргөш, чылымзык ханны омааш-биле бичиилеп ижиртип эгелээр. Серге ханын ижиртип турда, кежээликтей Шораанның эъдиниң изии чавырлып, шивишкилер эът-кежинге көвүдөдир үнүп эгелээр. Сериин эм эът изиин дашкаарладыптарга, улаанут чавырлы хона бээр.

Моон алгаш көөрге, бистиң өгбелеривис дириг амытаннарның эъдин, сүдүн, ханын, мага-бодунуң кезектерин база эм кылдыр ажыглап чораан деп чүве тодарап кээр.

3) Сүзүк-биле аарыг кижиниң хей-аъдын көдүрүп тургаш, эмнеп болур дээрзин С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузундан» көрүп болур бис.

Аңгыр-оолдуң авазы аарый бээрге, ачазы 2 лама чалап эккээр. Олар келгеш, хөй далган чуурткаш, хөлчок улуг догжуур* баштадыр

эңме-хаяajok байлыңнар* — кижидүрзүзү-даа бар, аза-четкер дүрзүзү-даа бар — кылдыртып алыр. Ооң соонда хүннү бадыр шаңкеңгирге, коңга-дамбыразын чиртиледип, ном номчуп тура хүнээр.

Даспың* кырында далгандан туткан херээжен кижини кызылдааш тургузуп каан. Ол даспың кырынче авазының дыргаан-даа кескеш каар, хирин-даа ооң кырынче чундуруп турар. Караңгы имир дүшкенде, хамык догжуур байлыңны 3–4 кижиде алгаш, аалдың барынын талазынче үнүп чоруптарга, ламалар оларның соонче арбай-биле соп, шаңкеңгиргезин каккылап артып каар. Аалдан элээн ырай бергеш, баш удур белеткеп кааны отка өрттедиптер.

Амгы-даа үеде сор* чалаар, сержим* өргүүр ёзулалдарны ламалар кылып турар болгаш кижилер аңаа бүзүрөп, хөйү-биле киржип турарлар. Ооң алыс утказы — кижиде бар бүгү-ле багай чүүлдерни, аарыг-аржыкты, хай-халапты, аас-дылды чайладыры болур.

Амгы үеде медицина сайзыраңгай, аарыгларны эмнээр янзы-бүрү эмнер хөй-даа болза, тыва чон үе-дүптөн бээр ажыглап чорааны улусчу эмнээшкинниң аргаларын утпаан болгаш ону амыдыралында делгеренгейи-биле ажыглап турар.

(Н. Монгуш, 9-ку класстың өөреникчизи)

 1. Тыва улусчу эмнээшкин аргаларының ажыглалының дугайында кандыг чогаалдарда бижээнин сактып чугаалажыңар.

2. Силерниң өг-бүлөңерде улусчу эмнээшкин аргаларын ажыглап турар бе? Чижектерден кириңер.

3. «Эм үнүштер дузазы-биле эмненир аргалар» деп темага илеткелден кылыңар.

79. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы В. Шаравинниң «Кижиде болуру чажындан» деп беседазындан үзүндүнү номчуңар. Номчаан чүүлүңерге хамаарыштыр санал-оналыңарны кирип, бодалдарыңар илередиңер.

Өгбелерниң чаагай чаңчылдарының бирээзи болза ажы-төлүн чажындан тура багай чаңчылдарга сундулаवास, төлөптиг, топтуг-томаанныг кижилер кылдыр өстүрери чораан. Эң багай чаңчыл — оорлап, мегелээри. Ынчангаш ол багай чаңчылдарга сундукпазын дээш, ада-иези чажындан тура уругларын сагыш човаңгыры-биле базым бүрүзүн хайгаарап, амыр-дыш чок чагып, херек апарганда, шыңгыы негээр турган.

Ол талазы-биле мээң авам, ачам аajok шыңгыы негелделиг улус чораан. Бичии-даа хажыдышкын кылыптарга, доп-дораан эскерер

болгаш ол-ла дораан хемчег алыр. Маңаа бир бичии чижектен кийрейн. Ынчан 6–7 хире харлыг турган боор мен. Черден бөмбүк тып алган мен. Авам ону эскерип кааш, тура халып келди. Шыңгызы-даа аажок, холумдан кээп сегирип алды:

— Ол кымның бөмбүүл? Ону кайыын эккелдиң?

— Черден тып алдым.

— Черден че? Ындыг болза ол чериңге дедир аппарып каг. Ынчанмас чоор. Черге-даа чыткан болза, өске кижичүвези кавырыктанмайн чор.

Ол шагда ындыг бөмбүк тыптыр эвес. Ээзи чок чүве дээш, элээн оралдашкан мен. Оон чүү-даа үнмээн. Авам мени барык-ла сөөртү аарак чедип чорупкан. Бөмбүктү чыткан черинге аппарып салдырткаш, сургады:

— Моон соңгаар черле ынчанма. Тудаштаныр* уруглар сөөлүндө барып оор болур. Оор кижиден багай кижичок. Оор дээрге арын-нүүрүн ышкынган ийи буттуг араатан-дыр.

Авамның ынчангы шыңгыы көрүжү мени бүгү назынымда үдеп чоруур. Ам чамдык ада-иелер уруглары бир черден өггө чүве тып эккелген болза, ону шуут эскербейн баргылаар. Эскет чоктуң өрттээ сөөлүндө барып-барып аар уржукка чедирер.

🗨️ Оор херек кылган кижичандыг ялага онаажып болурун РФ-тиң Кеземче кодекизинден тыпкаш, номчунар. Оор чорук, мөзү-шынар дугайында тыва улустуң үлегер домактарындан тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.

❗ **80.** Бердинген кластерге даянып алгаш, харылзаалыг чугаадан тургузуңар. Бодагыңарны чижектер, барымдаалар-биле бадыткаңар.

81. Филология эртемнериниң кандидады Н. Серээдарның эртем конференциязынга номчаан илеткелинден үзүндүнү номчуңар. Сөзүглелдин стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар.

**А. С. ГРИБОЕДОВТУҢ «УГААН ЧОВУЛАҢЫ»
ДЕП ЧОГААЛЫНЫҢ ТЫВА ДЫЛЧЕ ОЧУЛГАЗЫНЫҢ
ЛЕКСИКТИГ БОЛГАШ ГРАММАТИКТИГ ОНЗАГАЙЛАРЫ**

А. Даржай — чогаалчы, шүлүкчү, очулдурукчу, Тываның Улустуң чогаалчызы. Александр Даржай орус чогаалчыларныҥ чаңгыс эвес чогаалдарын тыва дылче очулдурган. Ол очулгаларныҥ аразында А.Грибоедовтуң «Угаан човулаңы» деп комедиязы көскү черни ээлеп турар. А. Грибоедовтуң «Угаан човулаңы» деп комедиязыныҥ дылы кончуг солун, онзагай бооп турар. Ында эргижирээн сөстөр, быжыг сөс каттыжыышкыннары, чечен сөстөр хөйү-биле ажыглаттынып турар. Домактарныҥ тургузуу аас чугаа стилиниң, кара чугаа стилиниң бир онзагайын көргүзүп турар. Кижиниң сагыш-сеткилин илередип турар домактар (экспрессивтиг домактар) база ажыглаттынып турар. Үстүндө айыткан чүүлдеривисти чогаалчы А. Даржай кончуг чечен-мерген кылдыр тыва дылче очулдурган.

Тыва болгаш орус дылдар аңгы төрөл бөлүктүң дылдарынга хамааржып турар. Тыва дыл түрк дылдарга хамааржыр. Тургузуунуң аайы-биле кожумактар хүлээп алыр (агглютинативтиг) дылдарга хамааржыр. А орус дыл индоевропа дылдарынга хамааржыр болгаш тургузуунуң аайы-биле флективтиг дылдарга хамааржып турар. Ынчангаш таваржып турар онзагайлар анаа эвес болуп турар.

Морфологтуг онзагайларга чүве адының углаарының падежиниң диалект хевири, чүве адының хамаарылга хевирлери, кылыг сөзүнүң дужаал наклонениезиниң диалект хевири хамааржып турар. Чижээ:

Бистер дээрге караңгы булуң=дува

Чашты бергеш, сыңмарлажып олурар бис.

Мы с вами явимся, исчезнем тут и там,

Играем и шумим по стульям и столам.

Мы в тёмном уголке, и кажется, что в этом!

Төрөл харылзаа илередир чүве аттары 1-ги арынның хамаарылга хевириниң кожумаан хүлээп ап турда, бичеледир-чассыдар утка илередир таварылгалар бар бооп турар. Ол дугайын Ф.Г. Исхаков биле А. А. Пальмбахтың «Грамматика тувинского языка» (1961) деп номунда айтып турар. Чижээ:

*Дыңнап көр=гер, ачай=ым, кортканымдан
Тыныш кыска, бажым сербээ дескинип тур;
Дыка дүрген кире маңнап келдиңер чоп,
Аймап калдым.*

Позвольте, **батюшка**, кружится голова;

Я от испуга дух перевозжу едва;

Изволили вбежать вы так проворно,

Смешалась я...

(А. Даржайның очулгазы-биле)

❗ **82.** Оратор уран чүүлүнүң дугайында «Чугаала» деп төптүн удуртукчузу Алдынай Ондар-биле 2023 чылдың апрель 4-те «Шын» солунда парламенттин интервьюну номчунар.

УРАН ЧҮҮЛ БЕ АЗЫ КҮШ-АЖЫЛ БЕ?

— Алдынай Орлановна, оратор* уран чүүлүнче келген орууңарны чугаалап бээр силер бе?

— 2018 чылда оратор уран чүүлүн сонуургап эгелээн мен. Школачы чылдарымда-ла хей чон мурнунга сөс алырындан коргар турдум. Студент чылдарымда-даа ол коргуушкунум 3-кү курска чедир менден адырылбаан. Бир-ле катап коргарын соксадыйн деп шиитпирлеп алгаш, оратор уран чүүлүнүң кичээлдеринче бижидип алгаш, өөренип алдым.

— Оратор азы илеткелчи кижиге чүү эң-не чугула болур ирги? Холдарын, арнын чугаа аяны-биле шимчедири бе азы шын чугаалаары бе?

— Оларның кайызы-даа чугула, ынчалза-даа шимчээшкин-неривистен, дыңнакчылар-биле удур-дедир көрүжүвүстен, сцена кырынга аай-дедир кылажывыстан улус бистиң чугаалап турар чүүлүвүстү шингээдип алыр. Чүнү-даа чугаалап четтикпээниviste, чугаавыстың 55 хуузун бистиң шимчээшкиннеривистен-не улус билип кааш, бо кижини дыңнаар бе азы дыңнаvas бе деп шиитпирни үндүрүп алыр. Арткан 38 хуузунга бистиң үнүвүс рольду ойнаар. Үн база тода болгаш аянын, хоюг болур ужурлуг. Эң-не сөөлгү 7 хуузун сөстөрдөн билип алыр. Оратор кижини бодунуң чугаазының лексиказын хыналдага алыр ужурлуг.

— Спикер* кижиниң ажыглаvas ужурлуг шимчээшкиннери турар бе?

— Ийе, турар. Чижээлээрге, кармактанмас. Индирге ийлендир баартактанмас.

— Хөй-ниити мурнунга чедишкинниг илеткелдиң чажыттары бар боор аа?

— Ийе, бар болбайн канчаар. Чедишкинниг илеткел кылырда, сорулга салып алыры кончуг чугула. Кандыг ажыктыг чүүлдү дыңнакчыларга чедирип болур мен деп айтырыгга харыылаары эң-не чугула.

— Оратор уран чүүлү дээрге, шынап-ла, уран чүүл бе азы күш-ажыл бе?

— «Шүлүкчүлөр төрүттүнүп келир, а ораторга өөренип алыр» деп Сократтың чугаалаары дег, ол күш-ажыл-дыр.

— Силерниң бодалыңар-биле, чүгө кижилер хөй-ниити мурнунга чугааланырындан коргарыл?

— Улустуң ол-бо дээринден, шүгүмчүлөй бээринден коргары. Ол бүгүнү ажып эрте бээриниң аргалары бар. Хөй-ниити мурнунга үнүп чугааланыр бетинде кижини сүрээдеп, сириңейни бээр. Ындыг чүүлдөр турбазын дээш, бодувусту чардыктырып, сула шимчээшкиннер кылыр бис. Бо дээрге хөй-ле аргаларның бирээзи-дир...

(А. Ондар)

 «Тывага оратор уран чүүлүн сайзырадыр дизе, чүнү канчалза экил?», «Эки оратор болурунуң чажыттары» деп темаларга дыңнадыгдан кылыңар.

§ 20. Чечен чогаал стили

83. Сөзүглелди номчааш, ону чечен чогаал стилинге хамааржыр деп бадытканар, ооң стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Чоп-ла кончуг төнмөс чүве ийик, демир-орук демир аът дег, киштеп-киштеп эстеп-ле орган. Ынчап чорааш, күжүр Шораан Чкалов хоорайга чеде берген. (Амгы Оренбургтуң ынчаардагы ады). Согур болгаш караа четпес уругларның тускай школазы Печенкин кудумчузунга турган.

Үндүрүк точкаларның үжүк бүрүзүнге чижеглээн туружун барымдаалап, салаа-биле суйбап оргаш, сактып алыр — брайль бижииниң чуруму ындыг. Клеткада алды үт бар. Үжүк бүрүзүнүң туружун аңаа чижеглеп достайтып каан точкаларны брайль алфавиди

дээр. «А» болза клетканың солагай талазында эң үстүндө чаңгыс точка болур. Брайль үжүктөрүн оң холдуң салаалары-биле эгелеп, номнуң солагай талазындан оң талазынче суйбаар, солагай холдуң салаалары үжүктөрүн сүрүштүр слогтап кожуп орар. Ийи холдуң салаалары деңге ажылдаар шыңгыы чурумнуг.

Шораан эгезинде аңаа чаңчыгып чадап шаг болган, салаалар эп-тешпес, оларның миннишкени база каңдай. Башкының тайылбырын удур дыңнап, чүвени угаан-биле дүргөн шиңгээдип өөрөнгөн кижиге үжүк бүрүзүн «быттап» оргаш, башка кожары дыка шыланчыг, берге. Ону арта бир класска аппарып олуртуп каан. Он сес харлыг адан ышкаш эр чеди-сес харлыг чаштар аразынга чадажып орарга, эгенчиг-даа. Чаш чүвөлөрнүң салаалары база ээлгир, үжүк-терни шаг-да доктаадып апкан. Номчуп орда, карактыг кижиге-биле дөмөй, чүгле сыылаар. Адан ышкаш эр чоон салаалары-биле чиңге-тараа шаа четпес хензиг точкаларны тып чадап орда, демги биргиклассчыларның ылгыны дээрге, сизген аразы-биле өдө халышкан күскелер-ле, номнуң каш-даа арнын шылырт кылып, шаг-да-ла мурнай бээрлер.

Азы өскээр чижеглээрге, аъттыг улус шаап орда, шары-биле илгип орган ышкаш, оранчок чыдып каар. Ам канчаар, эртем сүрүп мынча черден келген кижиге кызар апаар, доңгайып алгаш, суйбап-ла орар...

(Ч. Куулар)

 1. Кайы чогаалдың маадырының дугайында үзүндү-дүр? Кол маадырның прототиви кымыл? Ол маадырның дугайында медээлерден чыгаш, дыңнадыгдан кылыңар.

2. Брайль бижиин каяа көргөн-дир силер? Ооң ужур-дузазының дугайында ажык чугаадан чорудуңар.

Чечен чогаал стили бедик сагыш-сеткил хайныышкынның, чечен-мерген, лексиказы байлак болганы-биле өске стильдерден онзаланып турар. Чечен чогаалдың авторлары — чогаалчылар — номчукчуга бодалдарын, сагыш-сеткилин дүвүрелин калбак чогаалдарга (эпос), шүлүк (лирика) база ши чогаалдарына (драма) бижип дамчыдар. А улустуң аас чогаалы (фольклор) шаг төөгүден бээр салгалдан салгалче аас дамчыштыр чедип келген.

Чечен чогаал стилин дүвүрелдеринге чугааның шупту хевирлери ажыглаттынар: *тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын.*

Чечен чогаал стилин дүвүрелдеринин ылгавырлыг демдектери: омур-хевирлерни дылдың янзы-бүрү аргалары-биле чечен-мерген чурааны,

чурумалдыг уран-чечен аргаларны элбээ-биле ажыглааны, сагыш-сеткил хөлзээшкинин илереткени, чараш чүүлдерни онзагайлап дем-деглээни, авторнуң бот-тускайлаң аяны, сөзүглелдиң тускай тургузуглу болуру.

Чечен чогаалдың дылынга уран-чечен чурумалдыг аргаларның бүгү хевирлерин — **троптар** болгаш **стиликтиг фигураларны** — делгеренгей ажыглаар.

Чечен чогаал стилиниң хүлээлгелери:

1. Эстетиктиг. Чечен чогаалда сөс чүгле тодаргай утканы дамчыдар эвес, уран-чечен аргаларның дузазы-биле номчукчуну чараш чүүлге ынак болурунга кижизидер.

2. Дээштии. Овур-хевир чиге база шынныг болган тудум, номчукчуга ооң дээштии күштелир.

3. Харылзажылга. Символдар болгаш овур-хевирлер дузазы-биле автор бодунуң бодалдарын, сагыш-сеткилиниң хөлзээшкинин дамчыдар.

84. 1986 чылда «Улуг-Хем» деп альманахка парлаттынган А. Даржай-ның «*Буянныг чаңчыл*» биле А.Бегзин-оолдуң «*Чаагай чаңчыл*» деп шүлүктөрүн номчааш, оларның утказын деңнеңер. Сөзүглелдерни каттыштырып турар теманы тодарадыңар. Чугааның кандыг стилинге хамааржыр-дыр, тодарадыңар. Түңнел кылдыр бо темага ажык чугаадан чорудуңар.

I. БУЯННЫГ ЧАҢЧЫЛ

Чанар душта чаңчыл ындыг:
Чадырынга тыва аңчы
Чаъс дүшпес кургаг черге
Шайын, дузун, серенгизин,
Чемниң артыын, одаар чүүлүн
Четчелеп кааш, аъттаныптар.

Соондан келир кижилерге
Соок-чарда чүү-даа болгай.
Черге азып, доңуп-дожаай,
Чеми үстүп, куруглаай-даа.
Олча-кежик оранынга
Одаг куруг каап болбас.

Шыгжаг көргөш, түрээн улус
Шылагзааны арлып чидер,
Шырай-арны чырып келир.
Аңчы эрниң арнын көрбээн,
Адын билбес болза-даажок,
Алгап-йөрээп, сөзүн сөглээр:

«Оран-таңдаа ону черле
Олча-тывыш ойбайн чорзун!
Ооң өөнүң дүне-хүндүс
Оду мөңгө өшпес болзун!
Азыраан мал, ажы-төлүн
Аарыг-хамчык таварбазын!»

II. ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛ

Шаандан тура көшкүн арат тыва чоннуң
Сагып келген төрөлзирек чаңчылы бар.
Аралаштыр хонган аалдың кожун чешчип,
Аккыр сүттүг шайын кудуп, хөөрежир.

Өле баштыг кырганнары даңза солчуп,
Өгнү каяа тигерин-даа сүмележир.
Кайгал эрлер душтук кыстар тегергилеп,
Хараачада ынаа шаңчып халчып турар.

Кожа аалдар аразынга кокпа шөйлүр —
Хондур-дүндүр кирбейн барза, дүвүрөп үнер:
«Канчап читкен, шайлап алзын, чалап кел» — деп,
Кадайлар-ла ашаан кончуп, айбыланыр.

Ам бо шагда амыдырал шапкыны бе,
Аралашпас болганывыс ужуру чүл?
«Адаавыста кымнар көжүп келген чоор?» — деп
Айтырышкан, элдепсинген орар-дыр бис.

Буурул баштыг авам харын даңзазы дег,
Бурун чаңын кайда-чүде адып кагбаан,
Хөөрежир улус манап, сеткил куюм
Хөлегедө чалгаарап каап, чааскаан орар.

Өткүт үннүг каткы-хөглүг кижиги хөңнүн
Өңнүг «хааржак» кайын солуй бээр болду!
Аккыр шайым изиг турзун. Эжиим ажык.
Аралажып, үнчүп-киржип чоруул, чонум!

Сөөлгү строфаның утказын тайылбырлааш, амгы үениң амыдыралы-биле деңнеңер.

85. Хэй сек орнунга чогуур үжүктөрни болгаш бижик демдектерин салбышаан, номчуңар. Эпитеттерни тывыңар, оларның кайы чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

...урун шагда Хайыракан дагның амгы турар чер...евискээринге чылан эртпес шыргай арга шыпкан, дээрде шашты...ан эглип эглип бады келген экти ...едик ээр таңды турган джир. Ооң эд...нге хамык кодан кодан аалдарның аразынга тос чыл бурунгаар болган эзе* херектерни ...оозазын күзүнгүзүнге* көрүп олурар чая...н дөстүг чаңгыс оолдуг хам кадай кижичур...ап чораан чүве-дир.

Бир ка...ап-ла ооң чаңгыс оглу көрүп турарга чылан эртпес шыргай арга шыпкан, дээрде шашты...ан ногаан ...аңдыже хан дег кызыл, хаан дег кырган хайыракан маңнап үне берип тир эвеспе. Күжүр эр чүү боор, эът эвес эът кеш эвес кеш бо-дур кылдыр бодааш, шүрлең* аът чүктеп шыдавас, кыжаалаң* аът кылаштап шыдавас ча согунун алгаш авазынга-даа ыы...авайн мажаалайны истеп чоруп каап тыр. Анаа-ла ак ор...н оруктап актыг чөптүг чораан хан дег кызыл, хаан дег кырган амы...анны сүрген оол ол хевээр ...ажы-биле барган.

(К.-Э. Кудажы)

 Хайыракан дааның дугайында кандыг тоолчургу чугаалар номчааны-ңарны сактып чугаалажыңар.

 86. Терминнер диктантызын бжиңер. Тодарадыгларга даянып, чажырттыңан терминнерниң аттарын бжиңер.

1. Бижимел болгаш аас чугааның утказынга дүүштүр сөстөрни, сөс каттыжышышкынарны, грамматиктиг хевирлерни, домактарны таарыштыр ажыглаары.

2. Стилль бүрүзүнге ажыглаттынып турар сөстөр, хевирлер болгаш домактар.

3. Амыдырал-чуртталга дугайында чугааның стили.

4. Дылдың чурумалдыг аргаларын доктаамал хереглээр стилль.

5. Сөзүглелде чырыттыңан кол айтырыг.

6. Сөзүглелде авторнуң көдүргөн чидиг айтырыы.

7. Бир абзацта кирген бодал.

8. Бижимел чугаада чаңгыс азы элээн каш домактардан тургустунган үзүндү.

9. Утка болгаш грамматика талазы-биле каттышкан болгаш кандыг-ла-бир чугааны илередип чоруур элээн каш домактарның азы абзацтарның каттыжышышкыны.

10. Кандыг-бир болуушкунну дес-дараалай медээлеп дамчытканы.

87. Сөзүглелди номчааш, стилин тодарадыңар. Ооң стиль талазы-биле сайгарылгазын кылыңар.

Сүлдем кырган-авазының чагыын сагынмышаан, сайгарылдыр боданып олурган: «Кайда-чүде кижии сактып четпээн черге келгеш, боданырымга, төрөөн черим ышкаш ыдык, эргим чүве черле чок-тур. Аш-тодуг-даа болзумза, оон үнмес турган-дыр мен. Ам канчаар, үш чыл деп бижидип алган үүлемни чүктээр болган-дыр мен. Багай оглум канчап тур ирги?»

«Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» дээни ышкаш, кады ажылдап келген кижилеримниң чези-холазы көстүп кээр чүдек-ле чүве-дир. Төрөөн черден ыракка чорааш, чонун човатпас деп чүве шын дээрзин ам угаап, билип чор мен. Хензиг-ле черге шош үндүрө бээр-дир бис. Ол дугайын маңаа, ырак черге, өске чон аразынга чорааш, сеткилимден эскерип, билип чор мен. Чуртталгамның хайыраан чырык хүннерин халас эрттирип ап чораан болдум. Бо черге сен бирде-бирде кым-даа эвес апаар сен, бодумдан «Кым мен аан?» деп айтыртыңар мен: «ажылдакчы», «чалча», «кул», «хөдел», «хостуг арат», «хамааты».

«Ажылдаар, чурттаар байдал эки, акшаны шоодайлап алгаш, чанар» деп бо тыртып ораарым таакпының ыжы дег хоозун күзелдерниң күткүлү-даа кончуг-дур. Бүдүн Тываның хараганнарының бажындан дүктү чыыр болза, машинаны шын садып алгы дег апаар-дыр. Таптыг боданып, арга-сүмелерни дыңнап ап чорбас болза, угаан кирбес деп чүве черле шын хевирлиг». (Л. Ооржак)

 Орус болгаш тыва чогаал кичээлдеринде өөренип эрткен чогаалдарыңардан азы сонуургап номчааныңар уран-чечен чогаалдардан маадырларның иштики монологун көргүскен чижектерден кириңер. Иштики монолог аргазы маадырларның омур-хевирин сайгарарыңа кайы хире салдарлыын бадыткап, чугаадан чорудуңар.

§ 21. Уран-чечен аргалар

Чечен чогаалдарда номчукчунун кичээнгейин хаара тудары-биле янзы-бүрү уран-чечен аргаларны делгереңгей ажыглаан болур. Оларга *троптар* болгаш *стиликтиг фигураларны* хамаарыштырар.

Троптар дээрге көжүргөн уткада ажыглаттынган сөстөр, сөс каттыжышкыннары азы домактар болур.

Троптарга *диригжидилге, метафора, эпитет, деңнелге, гипербола, литота, синекдоха, метонимия* болгаш өске-даа аргалар хамааржыр.

Диригжидилге — дириг эвес чүвелерни азы бойдустуң болушкуннарын кижилер болгаш дириг амытаннар ышкаш амы-тынныг, дириг чүве дег кылдыр көргүзөр метафораның бир хевири: *Ийи хөл удур-дедир көржүп алган ойнап чыдыр.*

Метафора — бир чүвениң демдектерин болгаш кылдыныгларын өске чүвеге хамаарыштырганы: *Арбай, тараа чындыңнадыр өрү-куду чалгып чыдар.* (С.С.)

Эпитет — кандыг-бир чүвениң азы болушкуннуң онзагай шынарын тайылбырлаарыга ажыглаан уран-чечен тодарадылга: *Чиндигир көк көктүг, шыктыг шынааларда аъттыг кижиз көзүлбейн баар терең сизген.* (С.С.)

Оксюморон — удурланышка уткалыг сөстөрни каттыштырган арга: *Өөрүшкүнүң карак чажы, кырган пионер, «Ажыг конфета».*

Деңнелге — кандыг-бир чүвени азы болушкунну өске бир чүвеге азы болушкунга дөмейлээри: *Соодукчу машинада тос дег арыг эът-ле шыгырт.* (С.С.)

Гипербола — чүвөлөрнүң азы болушкуннарның онзагай шынарларын хөлүн эрттир хөөредир, улгаттырар уран арга: *Өң-Шара мөгениң ийи колдуундан хунан инектер хире ак көвүктөр уштуруп чаштап турган иргин.* (Тоолдан)

Литота — чүвөлөрнүң азы болушкуннарның ужур-утказын, хемчээлин, күжүн уран-чечени-биле бичеледир уран арга: *Чаңгыс-Карыш үнүп чоруткаш, хаанның бүгү хоюн бөле шаап, богданың бора иртин тудуп алган.* (Тоолдан).

Метонимия — бир чүвениң адын өске чүвеге берип, көжүргөн уткага ажыглаары: *Сарыг-оолду төндүр номчупкан мен.*

Синекдоха — эвээш чүүлдү хөй кылдыр, чартык чүүлдү бүдүн кылдыр азы бүдүн чүвениң адын ооң кезиинге бээри: *Аалда үш аас бисти четтикпейн манап турарлар.*

88. Үстүндө тодарадылгаларга даянып алгаш, бердинген үзүндүдө кандыг троптар ажыглаттынганын тыпкаш, тайылбырланар.

Кыңгырадыр дагжап турар коңга даажы бир-ле чүүлдү медээлээнзиг, далаштырып кыйгырганзыг, девиденчиг хөөн-биле улай-улай дагжап-ла тур: *кың-кың-кың-кыың, коң-коң-коң-кооң.*

Коңга даажы тамчыктанган уйгужуну оттурган дег, далаштырып: *«Уйгужувай, оттуп көрөм, хамык чүве хөлү эртти, ынча дыка удуур*

болза, талаар сен» — деп, удуп чыткан оолчугаштың дүжү ышкаш, шынап-даа дег, дүвүренчиг кыйгы салып, медээлеп тур. Бир-ле кижээ хөй-ле чүүлдү билиндирип, медээлээр дээн коңга даажы — өске кижээ өткүт болгаш тааланчыг дыңналган-даа чадавас боор.

Сагыш-сеткил хөөннери дөмейлежип, чаңгыс-ла ол аялгага чагыртыры — таварылга болгулаар-дыр. Амыдырал узун оруун кады шилээн кижилерге коңгулуурнуң өткүт үнү идиг болуп, даңгырактың доңун улам быжыктырып, арыг шынчы сеткилдерни сорук киирер.

Янзы-бүрү медээлерни дыңнатпышаан, коңгулуурнуң өткүт үнү улам чидиг чаңгыланып, сеткиливис чүглөп чору. Кың-кың-кың-кыың, коң-коң-коң-кооң. (А. Ооржак)

89. Бердинген троптарга дүгжүр чижектерни тыпкаш, шын харызын дүүштүрүңер.

Троп	Чижектери
Диригжидилге	Ынча дидиң бе дээн ышкаш, хөл уундан дүүргелер даажы дыңналган.
Эпитет	Эжим-биле чүс чыл ишти көрүшпедивис.
Гипербола	Ак баштыгларның сүмелерин дыңнап чоруңар.
Литота	Дүнеки дээрде ай удаан.
Синекдоха	Кижиниң чуртталгазы карак чивеш аразында эрте бээр.
Деңнелге	Чаа болгаш арыг чырык күзелдерни сөңнеп кээрин манап аар мен.
Метафора	Аштаанымдан үш тавакты ижиптим.
Метонимия	Хемниң көрүнчүүнге көрүндүм.

 90. Дараазында домактарда кандыг троптар ажыглаттынганын тодарадыңар. Харыңарны бадыткаңар.

1. Калбак шөлдер, кадыр даглар харны кедип каастаныптар: кокпак талдар, хараганнар койгун кежи бөрттер кеткен, селбер баштыг уруглар дег, сеспигир ак апаргылаар. (С.С.) 2. Хүнчүгештиң черже чашкан херели дег, хүлүмзүрүг ыравастаан шырай-арның хостуг чораан хензиг чүрээм хөлзедипти. (А.А.) 3. Орус дылды шокар-шокар билир турган-даа болзумза, Пушкинни, Островскийни,

Гогольду кончуг бодамчалыг номчуп чордум. (В.К.) 4. «Боларлар паштан манап ишкеш баар ыйнаан?» — деп одунуң кезектерин өрү салбышаан, айтырган. (С.С.) 5. Даг дег караны довук дег ак базар. (Ү.д.) 6. Аары-даа кончуг, тепкиленири-даа кончуг (ирт), эзер кырынга-ла өзээш, ижин-хырнын ужулгаш, Сеңгинниң шапкынчыларынче октап бергеш, даг дөжүнге тепкеш, алдырбайн келген болбас мен бе. (В.К.) 7. Өскүс-оолду кадайы ине кылдыр хуулдуруп алган дааранып олурган. 8. Хан-Буудайның эът-ханы кайы хире эвес дээш, долгандыр шинчип көрүп турарга, дөңмээниң эъди дөкүлчек ак тайга-биле дең, мойнунуң эъди мокулчак ак тайга-биле дең болган чүвөң иргин.

 91. Орус литературадан алган чижектерде троптарның хевирлерин тодараткаш, тыва дылче очулдуруңар.

1. Шутила зрелость, пела юность (А.Т.) 2. Если Ваня разойдётся, ему море по колено. (А.П.) 3. Но красоты их безобразной я скоро таинство постиг. (Ю.Л.) 4. Серые шлемы с красной звездой белой ораве крикнули: «Стой!» (В.М.) 5. И слышно было до рассвета как ликовал француз. (Ю.Л.) 6. Пуще всего береги копейку. (Н.Г.) 7. Редкая птица долетит до середины Днепра. (Н.Г.) 8. Кому сказать с кем поделиться той грустной радостью, что я остался жив? (С.Е.)

§ 22. Стилистиктиг фигуралар

Стилистиктиг фигуралар — чугааның утказын, аян-хөөнүн күш-телдирер сорулга-биле ажыглаар чугаа бөлүглелдери. Кол стилистиктиг фигураларга *анафора*, *эпифора*, *градация*, *параллелизм*, *антитеза*, *инверсия*, *риториктиг айтырыг*, *оксюморон* хамааржыр.

Анафора — чаңгыс ол-ла сөстүң, сөс каттыжыышкынының элээн каш домактарның (строфаларның, үзүндүлерниң) эгезинге катаптаары:

Тыва дээрге дистинишкен бедик даглар ораны-дыр.

Тыва дээрге арыг, кылаң, шулураан суг эртинези.

Тыва дээрге дыңгылдайлаан, ырлап-хөглээн топтуг чон-дур.

Тыва дээрге төөгүзү байлак, ханы чоргаар чурт-тур.

Эпифора — чаңгыс ол-ла сөстүң, сөс каттыжыышкынының элээн каш домактарның (строфаларның, үзүндүлерниң) төңчүзүңге катаптаары:

Төрөл багы — аал чуду,

Төл багы — өг чуду.

Градация — чечен чогаалда сагыш-сеткил хөлзээшкиннерин илереткен сөстөр, сөс каттыжышкыннарының демдектерин, утказының чугулазын барымдаалап, чурум ёзугаар күштелдирери. Ындыг сөстөр домактың чаңгыс аймак кежигүннери болур:

Шактар эртер, айлар эртер, чылдар эртер.

Шак бо ырны бижээн оолду утпайн чору.

Параллелизм — грамматика болгаш утка талазы-биле тургузуу дөмей азы чоок чугаа кезектериниң сөзүглел иштинде кожа чорууру илереткени:

Инектиг кижиге тодуг,

Хойлуг кижиге каас.

Антитеза — чүвөлери, билиглерни, болушкуннарны удурланыштыр көргүзери:

Чалгаа кижиге бактадыр,

Кежээ кижиге мактадыр.

Инверсия — домакта сөстөрниң шын туружун хажыдып, хостуг чурумга тургузары: *Аалдан эртежик бадып келдим дүүн суурже.*

Риториктиг айтырыг — бадыткаан утканы күштелдирген харыы негевес айтырыг: *Төрээн чурттуң үнезин ол солуур деп бе?*

Эллипсис — домактың кандыг-бир кежигүнүн киирбейн, эртириптери, ынчалза-даа домактың утказындан кандыг сөс турары билдине бээр: *Ажылдан дескен — түрөггө дүжер, билигден дескен — чазыгга дүжер.*

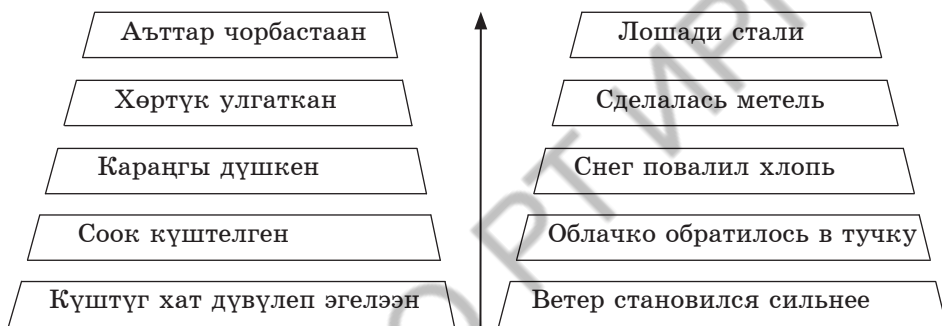

92. О. Саган-оолдун «Найырал» деп чечен чугаазы биле А. Пушкинниң «Капитанская дочка» деп тоожузунда градация аргазын канчаар ажыглаанын хайгаарап номчунар. Ук стилистиктиг фигураны авторлар кандыг сорулгалыг ажыглаанын сайгарып чугаалажыңар.

1) «Удаваанда хат улам күштелген, дүвү-даа аажок, аъттар чамдыкта хөртүккө дүжүп, буруп чорааннар. Аът кырынга чоруттунмас апарган, иелээ дүжүп алганнар. Адар-оол аъттарны шууштур чедип алгаш, эмчини чанынга кожаландырыпкаш, кылаштап чорупкан. Адар-оол тендирээш, тайбышаан, барып ушкаш, ийни куду дын дурту черге кулбурап бадыпкан. Ол дыннардан салдынмаан, аъттар тендирип чоруй, даваннары-биле хере тепкеш, турупканнар.

Кадыр дагның ийин өрүлээн тудум-на, чүве улам көзүлбестээн, соок күштелген, караңгы дүшкен, хөртүк улгаткан, аъттар чорбастаан: хөртүккө кадалгаш чыдар, чаңгыс черге турар арга чок.

2) Ямщик поскакал; но все поглядывал на восток. Лошади бежали дружно. Ветер между тем час от часу становился сильнее. Облачко обратилось в белую тучу, которая тяжело подымалась, росла и постепенно облежала небо. Пошел мелкий снег — и вдруг повалил хлопьями. Ветер завыл; сделалась метель. В одно мгновение темное небо смешалось со снежным морем. Все исчезло. «Ну, барин,— закричал ямщик, — беда: буран!—». Я выглянул из кибитки: все было мрак и вихорь. Ветер выл с такой свирепой выразительностью, что казался одушевленным; снег засыпал меня и Савельича; лошади шли шагом — и скоро стали.

93. Бердинген үзүндүлөрдө кандыг стилистиктиг фигураларның ажыглаттынганын тодарадыңар.

I.

Кудай-деңгер бедик-даа бол,
Кускуннапас, менээргенмес.
Куду бисти чемелевес.

Бис-ле харын болганчок-ла
Билиглиг бис, бедик бис деп,
Билииргей бээр чаңныг-дыр бис.

Кайызы кымдан бедик чүвөл?

II.

Ажы-төлге аартыктаткан
Ак баштыг кырганны көрдүм
Ам ол-ла-дыр. Назын эрткен.

Орук кыдыынче хол хавын
Октапкан чыдыр. Көрдүм
Ол-ла-дыр-ла. Кыш эрткен.

Үе шылгаан бе? Азы кижиге бе? (М. Күжүгет)

III.

Делегейде чараш кижиге кайызыл?
Деңнелгелер маңаа дилеп канчаарыл!

Чүктөр санай херээжен чон аразындан
Чүгле чааскаан чараш-тыр сен, сарыым.

Чамбы-дипте эки уруг кайызыл?
Салаа базып, санап чыткаш, канчаарыл!
Эмге-тикчок херээжен чон аразындан
Энерелдиг эки кижиге сен сен, ынаам.

(А. Даржай)

Стилистиктиг фигураларның троптардан ылгалы: **троптар лексиктиг** аргаларга хамааржыр. **Стилистиктиг фигуралар син-таксистиг** конструкцияларга ажыглаттынар.

94. Константин Симоновтуң «Жди меня» (1941) деп шүлүүн Владимир Серен-оол тыва дылче очулдурган (1980). Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар. Кандыг стилистиктиг фигуралар ажыглаттынганын тыпкаш, тайылбырлаңар.

Ээп кээр мен, мени мана,
Эчизинге чедир мана.
Сагыш-сеткил кударадыр
Чаъстыг өйде мени мана.

Айдың черде мени чок деп,
Авам, оглум бүзүреп боор.
Өөрүм безин таакпылажып,
Өөмгө чыгып келир магат.

Харлыг хатта мени мана,
Каанда-даа мени мана,
Өске улус уттупса-даа,
Өжегерээн мени мана.

Шак ол шакта адым адап,
Сактыышкынның доюн кылза,
Арага-даа амзавайн,
Амылыг деп мени мана.

Херии черден бижээн чагаам
Келбезе-даа, мени мана,
Хамык өөрүм чөгел төткеш,
Келбезе-даа, мени мана.

Эрлик оран өжү кылдыр
Ээп кээр мен, мени мана,
Өлүмнү мээ хүрүмнээннер
Өлчейлиин! — деп магадаай аан.

Ээп кээр мен, мени мана,
Элек иргин түңнел кылып,
«Чеже манаар» соксап каг дээр
Сеткилдерге согугдан бер.

Канчап дириг артканымны
Хары улус кайын билир.
Эчис шынчы манаашкының
Эжиң мени камгалаан-дыр.

Өске кымдан артык кылдыр
Өскерлиш чок манап билген
Бодалда чок шыдамыңны
Боттарывыс билип артаал.

95. Домактарда кандыг стилистиктиг фигуралар ажыглаттынган-дыр, тодарадыңар. Оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

1. Деткимчелиг төрээн чонум — кара чаңгыс тейлеп чүдүүр, ыдык чаагай сүзүглелим. Деткимчени үе-шаанда көргүзөргө, деткерли бээр, эде-хере туттуна бээр. (А.Д.) 2. Эр адың алдар-биле бүргеттинзе, эргим төрээн ынак аваң арны Хүн дег, эр адың хирге-чамга боразыңза, эргим төрээн ынак аваң арны Дүн дег. (А.Д.) 3. Часкы хүнүм, чүгө сеңээ ынак мен? Ойнап-хөглээн чаштар чаптааш ирги бе? Ой-ла бениң кудуруунуң хылынга салгын үдээн игилиң дээш ирги бе? (Ю.Д.) 4. Шириин шырай тырттыныпкан самдар булут, шагзыраанзыг, шылаан-даа дег, оожум салдаан. (А.Х.) 5. Шыргай арга шарлан пөжү улаараан дег, сылдырткайнып, шылырады силгиленди. Шыылаан хем отту чаштап хорадаан дег, саарыглары химиренип шаалашты. (А.Д.) 6. Оттулбаска — хайынмас, олуарга — бүтпес. (Ү.д.) 7. Сени мактааш, мону бактап канчаар мен, көстүп турган чүвени. (С.С.) 8. Кара-Богбамны аалга өртөвөс-даа, киженневөс-даа, дужавас-даа бис. (О.С.)

§ 23. Аас чогаалының дылы

Улустуң аас чогаалы (фольклор) кайы-даа нацияның чоннарында бар. Ол чоннуң коллективтиг чогаалы болур. Тыва улустуң аас чогаалында тыва чоннуң чурттап эрткен төөгүзүн, сеткил-сагыжын, күзел-чүткүлүн чечен-мерген илередип көргүскен.

Аас чогаалының бүгү жанрларының дылы уран-чечен аргалар-биле байлак. Маадырлыг тоолдар **гипербола**, анаа болгаш хуулгаазын тоолдарда **литота** аргазы хөй ажыглаттынган. **Аллегория** дириг амытаннар дугайында тоолдарда база бир нептереңгей уран арга болур. **Символика** тоолдарда арбын ажыглаттынган болгулаар.

Тыва улустуң тывызыктарында **метафора**, **эпитет** аргалары кол черни ээлеп турар.

96. «Алдай-Буучу» деп маадырлыг тоолдан үзүндүнү номчуңар. Мөге кижиниң овор-хевириң кандыг уран-чечен аргалар-биле чуруп көргүскениң тыпкаш, оларның кандыг домак кежигүнү бооп чорууруң тодарадыңар.

Хан-Буудайның дөңмээниң эъди
Дөкүлчек ак тайга-биле дең,
Мойнунуң эъдин көөрге,
Мокулчак ак тайга-биле дең.
Хаваан шинчип көөрге,
Кадыр ак меңги дег.
Баарың шинчип көөрге,
Сес азыглыг пар арзылаң-биле
Бүткен болган иргин.
Ийи ээн эъдин шинчип көөрге,
Ийи сарыг оорга дег болган.
Ооргазың шинчип көөрге,
Очур-Маанай бурган
Олуй-солуй бүткен болган иргин.

97. Тыва улустуң аас чогаалыңдан алган домактарны номчааш, уран-чечен аргаларның ажыглалың тодарадыңар. Оларның ужур-дузазының дугайыңда тайылбырдан бериңер.

1. Аъдын баглааш, алдан кижиги аргажып угбас ак эжиин чан бажыңга дээртпейн, чаңгыс холу-биле ажып кире берген... 2. Матпаадыр балыктаар, Бажы-Курлуг паштаныр, Ортаа-Мерген от салыр, Уваа-Мөөмей сайгырак быжыраар. 3. Эр кижиги соругдаан соруунга четпес болза, соңгу назыныңда дөжек-ширтек чүдүрер дөңгүр көк буга бооп төрүүр чүве дээн... 4. Тоолай-Чечен даңгына дээрдиве солаңгы тырткаш, ону кырлап үне берген. 5. Шапты бижек эътке дыынмас, чалгаа кижиги ишке дыынмас. 6. Хаан-Херети куш буганың эъдин теп алгаш, шимчевейн турган хунаның мыйызының кырыңга олуруп алгаш, эъдин чип олурда, ашак өрү көрүптер орта, ооң улуг караандан корткаш, ужуп ал-ла ыңай боорда, буганың чарнының сөөгүн оскунупкан. 7. Чүс ирттиң эъдин чаңгыс ирттиң буду кылдыр кадырып, тарбылыг хүнезин кылдыр дөгерттинип ап турган иргин.

98. Номчуңар. Аас чогаалының жанрын тодарадыңар. Дылының уран-чеченин сайгарыңар. Кылыг сөстери кандыг грамматиктиг хевирде турарын айтыңар.

Ажы-төлү арбын-көвей болзун!
Эр бооп, эзерлиг аъттан туттунар болзун!
Кыс бооп, ожук-паштан туттунар болзун!
Чойган дег хөнү сынныг болзун!
Чодураа дег кара карактыг болзун!
Туң дег ак диштиг болзун!
Чуңгу дег кызыл арынныг болзун!
Эгинниг кижиге тутчуп шыдавас болзун!
Аастыг кижиге алдыртпас болзун!
Азыраан малы аал сыңмас болзун!
Эдилээр эди эгин ажыг болзун!
Дөң черге өөн хондурзун!
Дөш черге малын одарлатсын!
Оюн оя, чигин чире чурттаар болзун!

99. Тыва маадырлыг тоолдардан эр кижиниң адаан-мөөрейлиг үш оюнун көргүскен чижектерден ушта бижинер. Ук темага угаап боданыш-кын хевиринге чогаадыгдан бижинер. Амгы үеде болуп турар шакындыг мөөрейлер-биле деңнеңер.

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 24. Чугаа культуразы — лингвистиканың бир адыры

Чугаа культуразы — 1. Төөгүнүң кандыг-бир тодаргай үезинде улустуң чугаазын шинчилеп өөренир база эртем ёзузу-биле дылды ажыглаарының дүрүмнерин доктаадып тодарадыр дыл эртеминиң бир адыры. 2. Төөгүнүң кандыг-бир тодаргай үезинде бир улустуң чугаазының культуразы.

Чугаа культуразы — чоннуң ниити культуразының чардынмас кезээ болур. Ону кижиге бүрүзү чажындан тура өг-бүлезинден, чоогунда турар улустан практика кырында шиңгээдип алып. Ол ышкаш амгы сайзыраңгай үеде эртем, чечен чогаал, театр, радио, телевидение,

парлалгадан аңгыда, делегейниң интернет четкизи база чугаага улуг салдарлыг.

Чугаа культуразына хамаарышкан айтырыглар бүгү чоннуң херээ болганда, кижилериниң дилын эки билер, ону камныг ажыглаар, аңаа ынак болур ужурулуг.

! 100. 1993 чылда чырыкче үнген чугаа культуразына хамаарышкан лингвистиктиг сөзүглелдин кыска бижимелин кылыңар, кол утказын аас-биле дамчыдыңар. Амгы үеде чоок кижилериниң болгаш бодунарның тыва дылда чугаанарга хамаарыштыр кандыг түңнел үндүрер-дир силер, чижектер-биле харыыңарны бадыткаңар.

Ниитилел хөгжүлдези-биле чергелештир тыва чоннуң эртем-билини, бот-медерели чылдан чылче бедип, бодунуң чаңчылчаан культуразына, төөгүзүнге, дылына хүндүткели, сонуургалы улгаткан. Эң ылаңгыя ниити болгаш угаан-бодал культуразының чарылбас кезээ болур чугаа культуразына кижилерниң негелдезиниң өскенин сөөлгү чылдарда солуннарга, радио болгаш телевидениеге үнүп турар санал-оналдар, шүгүмчүлелдер херечилеп турар.

Чугаа культуразы деп чүнү ынча дээрил? Ниити утказын алырга, чугаа деп сөс хөйге билдингир — кижилериниң аразында харыл-зажырының чугула чепсээ болур дылдың амыдыралга илереттинери азы хереглеттинери ол. Культура деп сөстүң утказы база ниитизи-биле билдинип турар — кандыг-бир чүвениң сайзыралының дээди, бедик чадазы дээн уткалыг. Ындыг болганда чугаа культуразы деп терминниң ниити утказы — чугааның сайзыралының бедик чадазы база ниитилел амыдыралына ооң хереглеттинери болур.

Чугаа культуразы — дыл эртемниң теория болгаш практика талазы-биле чугула ужур-дузалыг бир кезээ болур. Чугаа культуразы деп эртемниң кол сорулгазына литературлуг дылдың нормаларын сагыырын хайгаараары, оларны хажыда бээр чоруктар-биле демисежири база аас болгаш бижимел чугааның ажыглалын чурумчудары хамааржыр. Чогум чугааның бодунуң культуразы дээрге төөгүнүң кандыг-бир тодаргай үе-чадазында дылдың аргаларын ажыглаарының системазы болур.

Чугааның культурулуг болуру дээш демиселдин чугулазының дугайын чогаалчы М. Горький мынча дээн: «Дылды арыг ажыглаары, утка талазы-биле тода, чидиг болдурары дээш демисел — культураның чепсээ дээш демисел-дир. Ук чепсек чидиг болгаш дээштиг болган тудум, сайзыралче базымывыс улгадыр». Ынчангаш чугаа куль-

туразы — амыдыралда хүн бүрүдө сагып турарывыс хепти аянынг, таптыг кедери, эртем-билиин бедидери, аажы-чаңын, бодун культурулуг ап чорууру дээн чижектиг кижиниң ниити культуразының чарылбас кезээ болур. (Ч. Доржу)

101. Үстүндө мергежилгеге даянып алгаш, бердинген сөзүглелди тыва дылче очулдуруңар. Орус болгаш тыва дылдарда чугаа культуразынга хамаарышкан тодарадыгларның дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин айтыңар.

Культура речи — 1. Владение нормами литературного языка в его устной и письменной форме, а также умение использовать выразительные средства языка в соответствии с целями и содержанием речи. 2. Область языкознания, занимающаяся проблемами нормализации речи и разрабатывающая рекомендации по использованию языка.

§ 25. Чугаа культуразының кол талалары

Чугаа культуразынга тускай **норма** (дүрүм) турар, ол дээрге дылдың аргаларын чугаага кижиниң канчаар ажыглаарын **чурумчудар дүрүмнер** болур. Тыва литературулуг дылдың нормалары тыва дылдың өөредилге номнарында, грамматикаларында, шын бижилге (орфография) болгаш бижик демдектерин шын салырының (пунктуация) дүрүмнеринде, тайылбырлыг, этимологтуг, фразеология, терминнер словарьларында тыва-орус, орус-тыва словарьларда болгаш өске-даа дыл эртеминге хамаарышкан ажилдарда быжыглаттыңан.

Чугаа культуразының **коммуникативтиг талазы** чугааның байдалындан (кымның-биле кандыг байдалда канчаар чугаалажыры) хамааржыр. Ук байдалдан чугаага кандыг стильдин сөстөрүн ажыглаары тодараттыңар (чон аразынга харылзажырының хүн бүрүнүң амыдыралының стили, албан-херек, эртем, парлалга, чечен чогаал). Чугааның байдалы албан **эзузунуң азы** албан хуузунда эвес, эш-хуузунда бооп болур, чугаага ийи, үш азы оон хөй-даа кижини киржиң болур.

Чугаа культуразының **этиктиг талазы**. Кижиниң ниитилелге азы улус аразынга бодун канчаар ап чоруурунга, чижээлээрге, аажы-чаңынга, шимчээшкининге, хеп-сынынга хамаарышкан салгалдар дамчып келген тускай чаңчылчаан дүрүмнер чон бүрүзүнүң культуразында бар, ол дүрүмнерни ниитизи-биле **этикет** (фр. *etiquette*) деп адаар. Ол дээрге кижиниң бодун алдынарынга хамаарыштыр сагыыр дүрүмнери болур. Хүн бүрүдө амыдыралывыста янзы-бүрү эдилелдерни,

херекселдерни, хеп-сынывысты дээш өске-даа чүүлдерни этикетке хамаарыштыр ажыглап турар бис.

Чоннуң чаңчылчаан ёзу-чурумнарында эң кол черни **чугаа этикеди** ээлеп турар. Ужуражып келгеш мендилежир, чарлып чоруп тура байырлажыр, кемниг чүве кылганда буруузун миннир, өөрүп амыраанда четтиргенин илередир эвилең-ээлдек утка илередир чаңчылчаан сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны кижиге бүрүзү билир.

102. Сөстөрни шын адап, үн доктаашкыннарын, логиктиг ударение-лерни сагывышаан, шүлүктү аянный номчуңар. Чүве адының кандыг грамматиктиг хевири делгеренгей ажыглаттынган-дыр, ооң чылдагаанын тайылбырлаңар. Домакты проза хевиринче кирип, эде тургускаш, түңнелден үндүрүңер.

ТЫВА ЧҮДЕН ЭГЕЛЭЭНИЛ?

Тыва чүден эгелээнил?
Дыңгылдайдан, хөөмейден,
Чаштың эге алгызындан,
Чарын салган аңчылардан,
Шуурууннуң дамдызындан,
Шуваганчы тоолундан,
Алдан дөрттүң девижинден,
Анай, хенче алгызындан.

Тыва чүден эгелээнил?
Тыным болган Төрээн чурттан,
Улуг-Хемде, Эрзин-Тесте
Урук туткан чылгычыдан,
Хоор-сарыг тараалардан,
Кобальтыдан, асбестен,
Оттуг-шоваа карактарлыг
Оолдардан, кенээттерден. (А. Монгуш)

103. Бердинген айтырыгларга харыылаңар. Амыдыралдан чижектерден кириңер. Аңгы-аңгы чоннарның культуразында чугааже кижини кириштирерде, чүве айтырарда ажыглаар сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын домак иштинге кириңер.

1. Таныыр, танывазы улус-биле чугаалажырда, кандыг аргалар ажыглаар-дыр силер? Аңгы-аңгы чижектерден тывыңар.

2. Орус дылда танывазы кижиге-биле чүве айтырып, чугааны эгелээрде, кандыг аргалар билер силер?

3. Кандыг таварылгада чугаалажыр дээн кижизиниң ат, фамилиязын болгаш адазының адын адап чугаалажып болурул?

4. Улус-биле чугаа эгелээрде ажыглаар өске кандыг аргалар билер силер? Адалга кылдыр ажыглаар сөстөрниң чижээн бериңер.

104. *Сен, силер* деп ат оруннарын кандыг таварылгаларда ажыглаарын номчуп алгаш, домактардан чогаадыңар. Бо ат оруннарын *ШЫН, ШЫН ЭВЕС* кылдыр ажыглаан домактардан чогааткаш, харыыңарны бадыткаңар.

Силер	Сен
Шоолуг/шуут танывас улус-биле чугаа үезинде	Эки, чоок таныгыры кижиге-биле чугаа үезинде
Албан ёзузунуң чугаазының үезинде	Амы-хууда чугаалажыгышкын үезинде
Чугаалажып турар кижизин бодундан бедик кылдыр көрүп, хүндүлөп турар үеде	Эш-хуу, найыралдыг, ёзу сагывас, туразында аажылаашкын үезинде; хууда чажыт чугаага; сеткил-чүрээн, сагыш-сеткилин, ынакшылын илдереткен үеде
Назы-хары дең азы бодундан социал байдалының талазы-биле улуг кижилер-биле чугаа үезинде	Назы-хары, ниитилелде социал байдалының талазы-биле дең азы бодундан бичии кижилер-биле чугаа үезинде

105. Орус улустуң «*Встречают по одежке, а провожают по уму*» деп үлегер домааның утказын тайылбырлаңар. Бо-ла утканы илередип турар тыва үлегер домак азы чечен сөстөрдөн тывыңар. Ук темага ажык чугаадан чорудуңар, амыдыралдан чижектерге даяныңар.

§ 26. Дылдың нормалары болгаш хүлээлгелери

Норма (лат. *norma* — дүрүм, үлегер, хемчээл) дээрге чугаага ажыглап чаңчыккан дыл аргалары болур, өскээр чугаалаарга, кижиниң дылдың аргаларын чугаага ажыглаарын чурумчудуп турар дүрүмнер болур. Чугааның нормалыг болурунга ооң хажык чокка ажыглалы, тодаргайы база ары хамааржыр.

Дыл эртеминде *норма* деп билиишкин кол черни ээлеп турар, ол *литературлуг* деп сөс-биле кады ажыглаттынгаш, **литературлуг норма** деп терминни тургузуп турар.

Литературлуг дыл улустуң харылзажырының дылы болбушаан, эртем, өөредилге, литература, театр, радио болгаш телевидение, парлалга, хоойлу-дүрүмнер, албан-херек бижиктериниң дылы болур.

Тыва литературлуг дыл ХХ чүс чылдың чээрби чылдардан бежен чылдарга чедир төп диалектиге укталып хевирлеттинген. Оон чоорту ол дылдың бодунуң иштики негелделеринге чагыртып, дылдың сайзыралының ниити угланышкыны-биле хөгжүп келген болгаш хөгжүп турар.

Оон аңгыда диалект, жаргон сөстөр база чоннуң аас-биле чугаалажыр ниити дылы база нормаларлыг болур. Норма чокка чугаа кайын билдинерил, ындыг болганда норма дылдың хүлээлгелерин чедишскиниг күүседиринге херек.

106. Лексика, грамматика, стиль талазы-биле нормалар сагыттын-майнар барган сөстөрни тывыңар. Оларны литературлуг дылдың нормазыңга дүүштүр эде тургузуңар.

1. Ачам болгаш өске-даа улуг улус майгыңга солун номчуп олурар чайлары чок. (М.Э.) 2. Ынчангаш 5 класста өөренип турар, кончуг орлан, аңза* чээни Шончалай эдерерге, туралы-биле эдертип алып. (К.-Э.К.) 3. Аайна эмчи баш удур-ла белеткенип алган, эм-домнуг, аарыг кижичи көксү-хөрээ дыңнаалаар кулактааштыг келген. (К.-Э.К.) 4. Маңгыр чейзең ам-на, соок сугже киир октапкан изиг демир хыындызы дег, шойт кылыңгаш, оон шыыгайнып-ла үнген. (К.-Э.К.) 5. Бертен күжүр школага өөретпес силер дээш ууш* үндүрүп хөлчок. (Ч.К.) 6. Бис дуюкаа өггүдү кире бергеш олур бис. (М.М.) 7. Даайым шала хаамчыргыы кижичи боор, ха-ха — деп, Албарак шайын аартап олурар, каттырган. (И.Б.) 8. Тыва хеп кедергей нарын быжыг тургузулуг, кижичи болган ону даарай-даа албас. Хензигийне чандыр быжарыңга-ла, хевири өскерлип каар. (И.Б.) 9. Айтырыглар онуун-монуун эңдерлип-ле турган. (Ө.Ч.) 10. Чагааң келген. Номчувуткаш, өөрүшкүмден чалыы чүрээм мөгген аът дег дывылады. (Н.К.)

Чугааның кол шынарлары:

Шын чугаалаары — литературлуг дылдың нормаларын сагыры.

Чугааның тодазы — номчуп азы дыңнап турар кижиге чедингир азы билдингир кылдыр чугаалаары.

Арыг чугаалаары — литературлуг дылга хамаарышпас сөстөрни (жаргонизм, диалектизм, кара чугаа сөстери) ажыглавазы. Өске дылдардан үлегерлеттинген сөстөрни херек чок черге ажыглавазы.

Аянныг чугаалаары — бодалды тода, чедингир, кыска илередири. Номчукчуларның кичээнгейин чиге ажыглаан сөстөрниң болгаш шын тургускан домактың дузазы-биле хаара тудуп билири.

Чугааның бай-байлаа — чаңгыс ол-ла бодалды дамчыдып тура, сөстөрни, домактарны катаптавайн, дылдың янзы-бүрү аргаларын ажыглаары.

107. Сөзүглелди номчуңар. Репортаж жанрының негелделеринге сөзүглелдиң дүгжүп азы дүүшпейн турарын тодарадыңар. Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

СПАРТАКИАДАДАН РЕПОРТАЖ

Июнь 8-тиң эртени. Кызылда бир дугаар болуп эртип турар республика чергелиг спартакиаданың 3-кү хүнү. Даштын агаар-бойдус дунааргай изиг-даа болза, кадык, чаагай чорук, спорт-биле өңнүктешкен аваангырлар, кашпагайлар Улуг-Хем чоогунда орукта чайжок, эгиш-тыныш маңнажып турлар. Чиик атлетикага 40 хардан 55 харга чедир база 56 хардан өрү назылыгларның аразында 2 километр хемчээлдиг чарыш болуп турары ол. Чай аразында маргылдааның киржикчизинден интервьюну алыр аргалыг болдум.

Барыын-Хемчик кожуундан келген 52 харлыг спортчу Чаймаа Мөңге: «40 хардан 55 харга чедир назылыглар аразында чиик атлетикага кириштим. Республика деңнелинде улуг маргылдаага бир дугаар келгеним бо. Барыын-Хемчик кожуунга 2 километр маңнаар чарышка 1 дугаар черни алгаш, бээр шилиттиндим. Тренерим Чойган Оскал-ооловна мени деткип чоруткан. Маргылдаа черле солун эртип турар-дыр. Кожуунум адын сыкпас дээш дыка кызып маңнап, кириштим. Түңнели амдыызында билдинмес. Мээң маңнаан бөлүүмде аныяктар база хөй-дүр».

Оруум уламчылап, Иван Ярыгин аттыг спорт комплекзинге чет-тим. Ында база-ла кижиге бажы кизирт: ойнакчылар-даа, аарыкчылар-даа арбын. 40 хардан 55 харга чедир херээжен ойнакчыларның

аразында хол бөмбүүнге маргылдаа уламчылап турар. Дүүнгү оюнда 18 командадан 8-и шилиттинип арткан. Баштай таварышкан спортчуларым Мөңгүн-Тайга кожууннуң ойнакчылары болду. Олар бо эртенги оюнда эрзинчилерни 2:0 санга удуп алганнар. Чаңгыс аай өңнүг кызыл-кызыл футболкаларлыг мөңгүн-тайгажыларның өөрүшкү-маңнайлыгы-даа кедергей. Оларның капитаны Дамырак Даңзы кысказы-биле командазының дугайында тайылбырлады: «Бистиң командавыс бөгүн чартык финалче кирдивис, ол биске дыка өөрүнчүг болду. Оюннарны эрттирип турары эки-дир, өске командаларның белеткели база черле шыырак-тыр. Спорттуң 5 хевиринде чоруп турар оюннарда шупту киржип чедип келген бис: дүүн шыдыраага уруглар, оолдар киришкен. Бөгүн теннисте 2 киживис база киржип турар. ГТО, чиик атлетикада база назы-хар аайы-биле шупту бөлүктеринде бар бис, шаңналдарны база чаалап ап тур бис. Чижээ, назы-хар аайы-биле чиик атлетикада Роланда Аральдии, Сайлыкмаа Кыссымбаевна шаңналдыг черлерже киргени дыка эки болду».

Залды долгандыр эргий көрдүм: Тес-Хем биле Бай-Тайга кожууннарның аразында оюн кидин түлүк. Хол бөмбүүнге маргылдаа чүгле бо Иван Ярыгин аттыг спорт комплекзинде эвес, «Сүбедей», «Херел» залдарында уламчылап турар.

Улаштыр-ла ТывКУ-нуң төөгү факультединче чоруптум. Ында стол теннининге маргылдаа 2 дугаар хүн уламчылап турары бо. Эртенгиниң 09.00–06.00 шакка чедир хүннүң-не болуп турар. Назы-хар аайы-биле 17 харга чедир ойнакчылар, 18 хардан 40 хар, 40 хардан 55 харга чедир база 56 хардан өрү назылыглар эр, херээжен бөлүктерге чарлып алгаш, боттарының кожуунун камгалаарлар.

Чайгы оюннар ам-даа уламчылап турар. Ынчангаш ооң киржикчилеринге быжыг тура-сорукту, чедишкиннерни күзеп каалыңар! (*«Шын» солундан*)

108. Солуннардан алган домактарда нормадан дашкаар сөстөр бардыр бе, тывыңар. Бир эвес бар болза, оларны чогуур сөстөр-биле солуңар. Домакта сөстөрнүң туружун хынаңар, эде салып болгу дег сөстөрни эдиңер.

1. Күрүне деткимчези-биле күзелин бүдүрген. 2. Тыва Арат Республикадан эки турачы аъттыг шеригни фронтуже үдээниниң 80 чылынга тураскааткан төөгүлүг болушкунну катап тургускан улуг көргүзүг сентябрь 1-де Кызылга болуп эрткен. 3. Найысылалда аварийлиг чуртталга бажыңнарындан өскээр көжүрери-биле беш каът 6 бажыңны дужааган.

§ 27. Тыва литературлуг дылдың нормалары

Литературлуг дыл үлегерлиг, бир аай **нормажыттыңан** болгаш ниити чоннуң дылындан бедик болур. Ол бижимел болгаш аас чугааның деп хевирлерлиг. Бижимел чугаа шын бижилгениң (орфографияның) болгаш бижик демдектерин шын салырының (пунктуацияның) дүрүмнеринге чагыртыр. Аас чугаа сөстөрни, оларның ударениезин шын адаарының (орфоэпияның) доктааттыңан дүрүмнеринге чагырткан болур.

Литературлуг нормалар дылдың шупту адырларыга хамааржыр.

Фонетика талазы-биле нормалар. Ажык үннерде: анчаар — ынчаар, ижик — эжик, эдирек — өдүрек; ажык эвес үннерде: болдурга — молдурга, хадак — кадак, чозу — ёзу, чү(ь)гүр — чүвүр.

Морфология талазы-биле нормалар: хемкиди — хемче, сеткилзирек — ак сеткилдиг, кашкыйна — каш борбак, чаңгыскаан — чааскаан, кайыыртан — кайыын, чаавыдар — чаадар — чааптар.

Синтаксис талазы-биле нормалар: Оглун Адыгжы деп адаккаан болчук. — Оглун Адыгжы деп адап алган болду. Боларлар кайыын бээр келди ыйнаан? — Силер кайыын келдиңер?

Лексика талазы-биле нормалар: борбак чаъс — долу, кулур — далган, мөңделе — тарбаган оглу, сояалаң — дөнен.

109. Кайы чер улузунуң чугаазының үлегери-дир, харыыңарны чижектер-биле бадытканар. Литературлуг дылдың нормазыңа дүүшпейн турар сөстөрни тыпкаш, солуңар.

ТАРБАГАН ДУГАЙЫНДА

Тарбаган 10–11 чыл чурттаар, чер чүвези болгаш андыг ньяан, агаар-бойдусту шуут эндевес амытан. «Сарыг бүрү кырымга дүжүртпес мен» дээр, тарбаган эртежик үңгүрүн дуглай бээр болза, эрте кыш дүжер, эрте ижээнинден үнер болза, час чылыг болур. Изиг оъттуг черге чурттаар, сүүзүннүг чем чип, ыяа-ла семирп аар. Коързай* тарбаганны кайгаар мен, мыңгаранчыг улуг диштерлиг, та канчаал оътка четтинип чоруур амытан, андыг-даа болза чер чүвези болгаш, канчаап-даа чорааш оъттай-ла бээр боор чорду. Ижээрде, оътту хоюдар, дүгүүн сигенни сөөртүп-сөөртүп, оозун сайлыг черге кургадыр, оон ижээнинче кириер. Ижээниниң дуун чаңгыс тарбаган кылыр, дыргактары чок, хол-буду каърталып калган боор, сай-дашты

картай сээментилеп, бирээстеп кааптар. Ижээнниң уялары улуг боор, кижиге үңгеп киргеш, олуруп болур.

(Дугул-оол Чамбал)

110. Чапсар үезинде азы кичээлдер соонда өөреникчилерниң чугаазын хайгаараңар, оларның чугаазында ажыглап турары литературлуг дылдың нормазына дүүшпес сөстөр, сөс каттыжышкыннарындан, домактардан чыып бижээш, нормага дүүштүр эде тургузуңар.

111. Аңгы-аңгы диалектилерниң улузунуң чугаазындан алган домактарны литературлуг дылдың нормазына дүүштүр эде тургузуңар. Кайы диалектиниң чугаазының үлегерлерин танып тур силер, тайылбырлаңар.

1. Халалыын ай боларның, бээр-даа чортпас. 2. Авай, удазынны бээр ап бээйт, өөк кадаптайн. 3. Албан эккеп бээр силер эвеспе. 4. Идиимниң кызары амыр. 5. Даштан кедээр олур, аяк бузуп албадың. 6. Школаның тудуг ажылын шуптузун холдан үндүрдүвүс. 7. Агаарывыс канчангаш-ла таарыдааш тур. 8. Салчактар тыва сөске дыка чевен бис. 9. Картай төрөөн дуңмам бо-дур. 10. Стол кырында доңгуу олур. 11. Мии ында пажың чүве, дүрген баргаш соктадар силер, бакылаккаш көрүк каар.

112. Домактарны номчуңар. Лексика талазы-биле литературлуг дылдың нормаларын хажыткан сөстөрни тывыңар. Домактарны шын кылдыр эде тургузуңар.

1. Одаг чаштанчызындан хып үнген өрттүң ачызында аргада дыка улуг девискээр өрттенген. 2. Эки удуртукчу бодунуң ажылдакчыларына эки чижекти көргүзөр ужурлуг. 3. Хоорайның пейзажы чаа тудуглар-биле баяан. 4. Чаа идиктерниң дүрзүлерин делгеп салган. 5. Баштайгы дебют чедишкинниг эрткен. 6. Мээң эжим назы-хар талазы-биле дең үе-чергем кижиге.

113. Тыва литературлуг дылдың нормаларына дүүштүр домактарны эде тургузуңар.

1. База катап ийи дугаар ужуражы бээриниң дугайында олар бода-лында бодап турганнар. 2. Төрөөн школаңарны доозупкаш, силерниң мурнуңарга янзы-бүрү дээди өөрөдилге чериниң эжиктери ажыттына бээр. 3. Бистиң бойдузувус байлактары ядарап турар. 4. Келир үевис

дугайында прогноз тудуп турган бис. 5. Доозукчулар дөрт эртемнерге шылгалдарларны дужаар. 6. Аалчыларның колдук кезии байырлалче үе-шаанда четкилеп келгеннер. 7. Хамык устар дыка дүрген чеңменип каапкан.

114. Бердинген домактар болгаш грамматиктиг частырыгларны дүүштүргөш, шын харыыларны таблицаже киир бижир.

А	Б	В	Г	Д	Е

ДОМАКТАР	ГРАММАТИКТИГ ЧАСТЫРЫГЛАР
<p>А) Дыка кап-кара чодурааларны сава долдур чыып алдывыс.</p> <p>Б) Бажыңывыс чанында шөлче картошка казып тур.</p> <p>В) Суурумга баарымга шөлээлеп алгаш, ээнзиргей-даа ышкаш сагындырар.</p> <p>Г) Алаак ортузунда оймакта доруг инектер кегженип чыткан.</p> <p>Д) Хураган кежи эгиннээштиг акыйны ырактан танып калдым.</p> <p>Е) Шимчеп бар чораан трактор аяары кончуг.</p>	<p>1) Деепричастиелиг бөлүглелдин туружу шын эвес.</p> <p>2) Синонимнерден шын эвес сөстү шилип ажыглааны.</p> <p>3) Домакта сөстөрнүн туружу шын эвес ажыглаттынган.</p> <p>4) Күштелдирер чадада демдек ады шын эвес тургустунган.</p> <p>5) Чүве адынга шын эвес падеж кожумаа немешкен.</p> <p>6) Диалект сөстү ажыглаан.</p>

§ 28. Стилистиктиг нормалар

Амгы тыва литературлуг дылда **ном** болгаш **чугаалажыр стильди** аңгылап турар. **Ном стилиниң** кол шынарлары: тодаргай, долу уткалыг; автор биле номчукчунуң аразында харылзаазы нарын; ном стили хөй нуруузунда нарын айтырыглар дугайында чугааларга кирер. Хүн бүрүнүң амыдыралчы айтырыглар дугайында чугааның бөдүүн хевири **чугаалажыр стильге** хамааржыр. Аңаа ажыглаттынар сөстөр, сөс каттыжыышкыннары болгаш өске-даа грамматиктиг хевирлер

ындыг кончуг нарын эвес болур. Онзагай черни **кара чугаа стили** ээлеп турар, маңаа нормалар хажыттынган, чамдыкта доңгун, багай уткалыг бооп болур.

Стилистиктиг нормалар дээрге чугааның байдалынга дүүштүр дылдың янзы-бүрү аргаларын — сөстөр, фразеологизмнер, сөс каттыжыышкыннары, грамматиктиг хевирлерни — чогуур черинге шын кылдыр шилип ажыглаары болур. Шупту стильдердерниң үндезин, өзээ болур сөстөр, сөс каттыжыышкыннарын **хамаарышпас** (нейтралдыг) **стильдин** деп адаар.

115. Бердинген домактар кайы стильге хамааржыр-дыр, тодарадыңар. Харыыңарны бадыткап чугаалаңар.

1. Пөш бажында тоорук боду дүжүп келир эвес, ол дээш черле шырбаяр апаар эвес чүве бе моң, эрлер! 2. Ынаар, хем кыдыында, эрги сууржугаш. Оңгуланчак ховужугашта ыяш бажыңардан чүс-чүс шолбаннар чырып тургулаан. 3. Шыяанам. Эрте-бурунгу шагда бо ховуну, бо шынааны мал-маганы даңды ак чүзүннүг, арбай-тараа тарып чиир ак сагыштыг аймак ээлей чурттап чораан — деп эгелей бердим. 4. Амгы үеде Африканың хөй-хөй чурттары колониалдыг дарлалдан адырлып хосталган болгаш хамаарышпас чорукту чедип алган. 5. Оо, кирип моорлаңар! Держе эрткеш саадап, чиң сарыг шайдан аартап, аъш-чем дээжизинден чооглап, болгаап көрүңерем, даргалар. 6. Тываларның амыдыралының дугайында солун шинчилелдерни XIX чүс чылдың ийиги чартыында база XX чүс чылдың эгезинде кээп чораан эртемденнер Н.Ф. Катанов, Н.Г. Потанин, Ф.Я. Кон дээш өскелер-даа кылган.

116. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Сөзүглелде мөөгүлөр аттарын тыпкаш, силерниң кожуунуңарда оларны канчаар адап турар-дыр, деңнеңер. Олар диалектизмнер азы калькалар болур бе, харыыңарны бадыткаңар.

— Че, сен ындыг-ла кончуг болзуңза, мында кандыг мөөгүлөр барыл? Адап көрөм, чээ.

— Хм. Оларны тывалар шаандан тура ажаап чивес чораан болгаш алдаржываан-дыр. А мен ону ам орустап, оон очулдуруп-даа тургаш адап, ажаап чип билир кижидир мен. Хөлчок чиксээр, чиирим-даа аажок. Бээр дыңна, төрээн: ак-мөөгү (белый гриб), хадың-мөөгүзү (подберёзовик), шарлан-мөөгүзү (подосиновик), саржаг-

хавы (маслёнок), маңгырак (груздь), төш-мөөгүзү (опёнок), хүргүл-бей (рыжик), дилгижек (лисички), чигге-чиир (сыроежки), агараң (белянки), чиңгиспей (моховики), өдек-туңу (шампиньон) суг-суг дээш чүс-даа ажыг янзы-бүрү мөөгү бар. Ёзулуг-ла карак-биле көрүп, хол-биле чыып, үүжелеп, дузап, кургадып, ол дораан үске хаарып, быдаалап ижип өөрени берзивиссе-ле, ооң ады-даа, амдан үнези-даа боду-ла тыптып келир-дир ийин. Кандыг-даа хоолулуг, эм витаминниг чемнер бо арга-алаактарда ирип чыдар-дыр ийин. (С. Сарыг-оол)

117. Сөзүглелде дылдың кайы адырының талазы-биле нормаларны сагыр ужурлуг деп айытканын тодарадыңар. Ол нормаларны силер боттарыңарның чугааңарда сагып турар-дыр силер бе, боданыңар. Харыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

Херекчок черге өске дылдан сөстөр ажыглаар чорук чугааның база-ла четпезиниң херечизи болур. Чамдык улус тывалап тургаш, ук дылда тааржыр сөстөр барда-ла, оларны ыяап-ла орустап чугаалап, ооң-биле чугаазын аянчыдар бодап чоруурлар. Мындыг чорук кайы-даа дылдың тускай чурумнарын хажыдып, бодунуң чугаазыңа кижиниң тоомча чогуң херечилеп турар. Тыва дыл кижиниң кандыг-даа сеткил-сагыжын илередип шыдаптар, үе-дүптен бээр туруп келген эрги төөгүлүг дыл болур.

Ынчалзажок бистиң үстүндө чугаавыс орус сөстөрни шуут ажыглавас дээни ол эвес. Сөс очулдуртунмас азы ону очулдурарга, утказы ындыг кончуг долу эвес илереттинип турар болза, ук сөстү олчаан хереглеп турарывыс билдингир. Ындыг сөстөр хөй кезинде эртем-техника, ниитилел-политикага хамаарышкан тускай терминнер болур. Мооң ужурундан орус дылды улустарның национал дылдарын байыдарының бир дөзү дээри ол.

«Дыл болза кижилерниң аразында харылзажырының эң-не чугу-ла чепсээ болур. Ол чокка кижилерниң амыдыралы, бүдүрүлгө бол-гаш культураның сайзыралы берге. Бодунуң төрөөн дылын хүндү-лээр, ооң ужур-дузазын үнелээр, ону культурлуг арыг эдилээр чорук кижини бүрүзүнүң чугула хүлээлгези болур» — деп М. Д. Биче-оолдуң номунда тодаргай көргүскөн. (З. Чадамба)

118. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар. Грамматика талазы-биле нормага дүүшпес сөстөрни тыпкаш, оларның тывылган чылдагааннарын тодарадыңар, литературлуг дылдың сөстери-биле солуңар. Кайы до-

мактарда сөстөрнiң туружу өскээр ажыглаттынган-дыр, оларны шын кылдыр эде тургузунар.

Алдан-маадырлар хөй кижид ол, алданнан-даа хөй — Чаа-Хөл, Чадаана кайы ырактан кээп каттыжып кээп турган, кончуг кайгалдар. Чады улус-тур ийин, дургуннаан. Кара-Дагга бүзээлеткеш, мергедээн улус. Сеңгинни аайывыска кирип алзывысса, аай бар деп бодап турганнар. Анчаарга Сеңгин чаңгы дендии дерзии кижид чораан. Ол Улаастайдыва бижик өргүткен. Оон кыдат шериглер чортукпан. Буруңгаарга аппарат, бажын одура кескеш, кегегезиннен азып каан дээр, шуптузун. Оон арткан улус эмээш, келдерээн болза үш-дөрт-ле кижид. (Е. Танова)

119. Номчунар, диалектизмнернiң дылдың кайы адырынга хамаар-жырын тодараткаш, литературлуг дылдың сөстери-биле солунар. Эвфемизмнерни тыпкаш, оларның синонимнерин айтыңар.

Оът-даа чүм чер-ле-дир. Харын истиг чер болгаш тур — дээш, дарга ат кылыр ыйна дээнзиг, өскээр көрнү хона берген.

— Адыг бе? — деп, дарга арай дүвүрөп айтырган.

— Чок ыйна. Ире артпаан ыйнаан мооңар. Бужартап, кокай деп чүвө көвүдээн оран-дыр ыңар.

— Хор чедирип тур бе ынчаш?

Чок, аглаар хире чап болбаан ыйна. Бис ол черге амды чаа барды-выс ыйнаан. Эрлер ам чаа-ла эгеледи дег болчук. (Л. Чадамба)

 120. Литературлуг дылдың адалгазындан ылгалдыг кылыг сөстөрүн ушта бижээш, оларны морфемаларга чарбышаан, үн өскерлишкннерин тайылбырлаңар. Чүглө диалект сөстөрнi аңгылааш, оларның синонимнерин тывыңар. Олар кайы стильдин сөстери болурул?

1. Чем иже албастаан кижидир ийин хөөкүй — деп, ашаа улажып кагды. (С.С.) 2. Соп чээн инэңернiң сөөк-даяан хөмөр чер ышкажыл. (К.-Л.) 3. Аңчы дүүнгү хевээр чүвө ишкен-чээн эвес, таакпы безин тыртпаан. (Л.Ч.) 4. Урууңар ак айда актыг хүн төрүттүнген күжүр болгаш тур. Чоруу чогуур төл-дүр эвеспе. Эзе-херекчок чимеден корткан черле ужур турбас. (К.-Э.К.) 5. Балдыр-бээжик оолдар, кыстарын аал-чуртундан үндүрүп, ада-иезинден чарып, ырак чердиве сургуулдадырын ол кадай бак чаяанныг чорук деп хүрүмнөп олурган. (К.-Л.) 6. Чаа, ол-ла ынчап бажы куруп турунда, ок-чемзек-

даа төнер, ол чоок-кавының бар дицнери база хорууп олуруптар. (М.М.) 7. Ким аайын тывынмайн, ыңай-бээр кылаштап-ла турган. (К.-Э.К.) 8. Район төвүндө элээн улуг эрге-дужаалдыг даргадан мындыг чалалга алгаш, кайгап каан мен. (В.М.) 9. Ол-ла бар чыдырларда, Бай-Даг баарындан танывазы аныяк эр шаап үнүп келген. (К.-Э.К.) 10. Ынчалза-даа шээр малдың кодан бүрүзүн сүүзүннүг мал чеми база оккулар чүүл-биле хандырбас болза хоржок. (К.М.)

§ 29. Аас болгаш бижимел чугаа культуразы

Чугаа — кижиниң бодалын аас азы бижимел-биле илередири болур. Ол ийи хевирлиг: *даштыкы чугаа* — бодалды өске улуска билдингир кылдыр аас болгаш бижик кырынга илередири; *иштики чугаа* — кижиниң боданышкынының эң чугула хевири азы иштинде боданыры.

Даштыкы чугаа — аас кырында чугаа, ону кижидыңнап билип алыр. Аас чугаа үезинде кижидунуң бодалын, сагыш-сеткилин илередирде, арын-шырайының байдалын, мага-бодунуң шимчээшкиннерин, интонацияны немелде аргалар кылдыр ажыглап болур. Домактарда сөстөрнүң туружу хостуг, олар долу эвес болгулаар. Ылаңгыя үн аяны чугааны билдингир болдурарынга улуг ужур-дузалыг: чугаалап турар кижидунуң доктаашкынарнын, үнүн чавызадып, бедидип, дүрген азы оожум, дыңналдыр азы аяар, утка талазы-биле чугула сөстү дыңналдыр, онзагай адаарын ажыглап болур. Аас чугаага сөстөр катаптаан туруп болур, янзы-бүрү модальдыг сөстөр, артынчылар, кирилде сөстөр болгаш домактарны ажыглаар.

Бижимел чугаа шын бижилгениң болгаш бижик демдектериниң шын салырының дүрүмнеринге чагырткан болур.

121. Электроннуг почтада келген чагааларга канчаар харыылаарыл? Эрттер ужурлуг орууңарны базым аайы-биле тодаргай кылдыр чыскаап бижирер, медээни бижээш, харыыңарны канчаар чорударын айтыңар. Адаанда онаалгаларны күүседирер, базымыңарны чурум ёзуугаар бижирер.

1) Интернет магазин дамчыштыр сонургааныңар номдан чагыттырып алыңар;

2) «А.С. Пушкин» аттыг библиотеканың чурт-шинчилел салбыры М. Доржунуң «Аът. Кадын. Чер» деп чогаалын электроннуг хевирге номчуурун сүмелээн, аңаа харыыдап бижирер.

122. Телешоуга шылгалда (кастинг) үезинде чугааны сөзүглелде чижек кылдыр киирген. Чугааның киржикчилериниң чугаазының культуразын үнеленер. Ол частырыглар дээш киржикчини жюри мөөрейже кириштирбейн барып болур бе?

К.С.: Экии, мени Кристина Сидорова дээр, 16 харлыг мен. Бо «Голос. Уже не дети» деп ыры мөөрейинге ийи дугаар киржип турарым бо. Ооң мурнунда 4 чыл бурунгаар бо проектге Егорнуң командазынга турган мен. Ынчангаш ооң командазынга ам база кирер күзелдиг келдим.

Д.Б.: Бо удаада белеткелиңер сула ышкаш-тыр, азы ыры башкызын солуур болза эки эвес бе?

К.С.: Чок, башкыда буруу чок. Мен эки ырлаан мен деп көрүп тур мен.

Д.Б.: Чаа, ындыг-дыр. Ынчалза-даа каш чыл бурунгаар күүселденерге деңнээрге, бо удаада чедир ажилдаар турган деп мен көрүп тур мен.

К.С.: Мен ынчаар бодавайн тур мен. Егор, сен мени эки ырлаар деп билир болгай сен? Чүге мени шилип албадың?

Е.К.: Мен сени дораан танып кагдым. Ынчалза-даа моон соңгаар мергежип өзериңге, янзы-бүрү дагдыныкчы-биле ажилдап, өөренин дээш, мен көрүнмедим.

 Киржикчиниң чугаазындан ооң аажы-чаңын билип ап болур-дур бе? Эрги дагдыныкчызы чүге ону деткивейн барганыл, чылдагааннарын санап, ажык чугаадан чорудуңар.

123. Сөзүглелди рольдап номчуңар. Айтырыг домактарының тургустунган аргазын тодараткаш, оларны литературлуг дылдың нормазынга дүүштүр тургузуңар. Сөзүглелдиң стилин тодарадыңар, харыыңарны бадыткаңар.

Илдирмаа оолдуң чугаазын дыңнап олура, бижииниң даштын отка чырыткылай тудуп көргөш, ынаар салып кааш:

— Боларлар паштан манап ишкеш баар ыйнаан? — деп одунуң кезектерин өрү салбышаан айтырган.

Ол аразында Илдирмааның иези шуглаандан чыда:

— Оо, боларлар Салдыма ирги бе, таң, таа кым ыйнаан? — деп айтырган.

— Ийе, мен мен иен. Эки беңер? Силерни удуп чыдар деп билдим.

— Пох, хейт! Сээң үнүң танып чадааш бужар-ла болдум, йоону берген хайдыл! — деп, кадай Салдыма-биле чугаалажы берген.

— Кожуунувус черинде солундан дыңнаар база чү туруп-тур, соодап көрөм, оглум.

— Онза солун чүве чок, тайбың-дыр. Дүүн кожуун төвүнге орай келгеш, демги Ондарай бажыңыңга хондуvus...

— Оо, шынап, ол Ондарай күжүрүвүс чааже аъттанган дээн. Кадайы уруг чүнү дыңнап олур ыйнаан? Бо чоокта дылдашпаан, чүнү-даа дыңнавадывыс иеэн — деп, кадай улам сонуургап айтырган.

— Ийет, ийет, соодап олурду харын. Дайын черинге баргаш дораан-на маадырлыг болган деп бижик келди дээш, ол кадайы уруг өөрүшкүлүү сүргей биске бижик көргүстү.

— По-ох, хечи, хөөрткүйнү ыңай! — деп, кадай дүргени кончуг ковайып кээп, уруунче:

— Дыңнадың бе, Илдир? Ондарайывыс маадыр эр болган ышкажыл!

— Кайы ыңдыг чиме бе, ойт? — деп Салдымаже кыйгы-биле хереп айтырган. *(С. Сарыг-оол)*

124. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ооң кол бодадын бодуңарның хүлээп, билип алганыңар-биле тайылбырлаңар. Чамдык сөстөрни тыва дылда адап турарывыстың аайы-биле бижээн, маңаа хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

ТЫГВАГА БОЛГАШ ТЫГВА КИГЖИГЕ ЭГЧИС СОЛУГА — ЭРТЕМ

Төрээн Тыгвавыс 170 муң дөрбелчин чер-девискээрлиг — бир тыгва кигжиге онааштыр барык чартык дөрбелчин километр хире чер онаажыр-дыр. Ол хире девискээрни чүге кызыл күш-биле сайзырадып, болбаазырадып, агжыглап шыдавас бис. Ону чүгле мерген уггаанның күжү-биле шиңгээдир угжурлуг бис — ынчанмас болзувусса, ол чер-девискээривисти бигстер боттарывыс эвес, өске кигжилер шиңгээтчи бээрлер.

Ынчангаш Тыгваның болгаш тыгва кигжиниң эгчис сорулгазы — эртем. Тыгваның келир үедеги хөгжүлдезин, сайзыралын эртем болгаш эртемниг тыгва кигжи дамчыштыр боттандыраы бигске эгчис сорулга болур угжурлуг деп бодаар мен. *(К. Бичелдей)*

§ 30. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри

Чугааны үнелээринге эргежок чугула демдектер.

Чугааның ылапты, шыны — домакта сөстөрни оларның илередип турар утказынга дүүштүр ажыглаары.

Чугааның тодаргай байдалга дүгжүрү — чугааның темазының, стилиниң, жанрының, чугааның болуп турар байдалының чүве чугаалап турар кижиниң чугаазының сорулгазынга дүгжүрү.

Чугааның аянынг болуру — дыңнакчыларның кичээнгейин хаара тудуп алыр сорулга-биле кижиниң сагыш-сеткилинге дээп, сонуургалын оттуруп келир кылдыр чугаага дылдың янзы-бүрү аргаларын ажыглаары.

125. Дараазында кириген сөзүглелдерни кичээнгейлиг номчунар. Диалогка даянып, ооң киржикчилеринге характеристикадан бериңер. Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Өске кижиниң чугаазынга үнелелден бериңер.

I.

Кара доозунуң бажын уткуй Дем-Тээли-даа чүстүг сиген сый баспас чүзүн-бүрүн чоруу-биле челдирип, чоруп олуруп-тур эвеспе.

Ол чоруп олургаш, чедип келирге, кижиде даа көөр аргажок дас кара аът мунуп алган, кара паштың хөөзү ышкаш, дүндерик-дүрзү-гүр кара арынның эр хап келген туруп-тур.

Чазылып-хүндүлөп, амыр-мендини айтыргалак чорда:

— Кайыын келген черниң чексээ, сугнуң суксаа, кулуксаа* буга, кулбураан согун сен? — дээн иргин ийин.

— Амыр-менди чок, кандыг аайлыг кижиде болдуң, эжим. Мен соңгу чүкте Арзылаң-Ала тайганы чурттап турар, Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөгениң оглу, Хан-Шилги аъттыг Дем-Тээли дээрзи мен болгай мен, эжим — деп турган иргин.

II.

Эр чүкк баарында ширтек кырынга мурнуу эдээн чада каап олурупту.

Эр аалчы картагал* хөөргезин* ковая аарак сунгаш:

— Мал-сүрүг амыргын-на-дыр бе, аңар! — диди.

Өгнүң ээзи ак маны* хөөргези-биле хөөргени солушкаш:

— Менди-ле-дир, силерниң мал-сүрүг амыргын-на-дыр бе, аңар!—

дээш, кайызы-даа хөөргелерниң омааштарын уштуп, улуг эргек дыргактарынга сүртүп, чыттагылааш, хары угда улаштылар.

Ооң соонда эрлер херээженнерже хөөрге сунуп, амыр-менди ёзулалы элээн үр үргүлчүлээн:

- Хай-бак, думаа-ханаа өршээл-дир бе?
- Чут-чураңгай, ыт-куш солгун-дур* бе?
- Сүт-саан элбек болду бе?
- Албан херек, элчи-буйла* тайбың-дыр бе?...

126. Сөзүглелди номчааш, ында чугаа чорудулгазының негелделерин хажыткан чүүлдерни тыпкаш, эде тургузуңар. Орус азы даштыкы дылдан үлегерлээн сөстөрни чугаага хөй ажыглавас дизе, кандыг аргаларны ажыглап болурун чугаалажыңар.

I.

Мен болза Кызыл хоорайда болза «Энерелдиг холдар» обществонун члени мен. Обществовус болза 2000 чылдарның ортаа үезинде тывылган деп болур. Ону албан-ёзузу-биле бүрүткээш болза, «Энерелдиг холдар» деп адаан. Ам ында болза 100 хире болза ачы-буян чедирер болза күзелдиг кижилер болза кирип турар. Оларны болза волонтерлар деп болза адаар. Мен болза ол атка болза чөпшээрешпес мен. Бистиң болза аваларывыс болза, тимуржулар деп ындыг обществолуг турган. Бис база тыва дылывыста болза чараш сөстөр чок эвес, өскээр адап алырын болза, саналдаар кижидир мен.

Ынчангаш мээң-биле чөпшээрержир улус бар болза, саналдарыңарны киирериңерни диледим.

II.

Экии, «Кадык амыдырал дээш» деп шимчээшкинниң активистеринден изиг байыр. Бис болза бөгүн аныяк-өскен аразында болза кадык болуру дээрге чүгле бодунун кадыкшылы дээш эвес, а келир үеде ниитилелдин болза кадык болуру дээш харыысалгалыг болурун болза ажыы-биле билиндирер дээш проблемалыг айтырыгларны чон мурнунга болза көдүрүп турар бис. Аныяктар бодунун кадыкшылын быжыглаарын безин вообще бодавас болуп турары болза дүвүренчиг. Дыка хөй аарыглар болза ооң мурнунда чылдарда болза улуг улустун аразынга тыптып турган болза, ам ол аарыглар уже аныяктарның аразында тыптып турары коргунчуг. Ынчангаш кадык ниитилел, кадык келир үе дээш болза сагыш човап болза чоруур кижилерни

болза, биске катчып, нацияның келир үениң болза, шынарлыг кадык чоруу дээш хемчеглерге болза киржип поддежкалаарыңарны дилеп кыйгырып тур мен. *(Интернет четкизинден)*

127. Өг-бүлөңерде азы клазыңарда бир кижиниң чугаазын диктофонга 3–5 минута иштинде тырттырып алгаш, катап дыңнааш, үнелелден бериңер. Ол-ла чугааны бодуңар сөзүңер-биле чугаалаңар, бодуңарның чугааңарны база аңгы үнелеңер. Кымның чугаазы шын, тода болгаш аянның-дыр, тодарадыңар.

§ 31. Хөй улус мурнунга чүве чугаалаарының культуразы

Хөй улус мурнунга чүве чугаалаары — улуг харыысалга, ол тускай негелделерлиг болур.

Чугааның культурулуг болурунуң кол негелделери болза ооң шынны, чигези, бөдүүнү, ары болур.

Кижилерниң чугаазыңа сөс бүрүзү боттуг бар, ылап шынныг чүүлдү илередир болгаш ук шынныг чүүлдүң алыс утказыңа сөс чогумна таарышкан, дүүшкен болур. Чугаа, сөс ылап шынныг болур дээрзи тыва улустуң үлегер домактарында тода илереттинген, чижээлээрге, «Шын сөске чон ынак, шык черге үнүш ынак», «Багда доң быжыг, сөсте шын быжыг».

Чугааның чиге (тода) болуру чүден хамааржырыл? Чүвени чугаалап азы бижип турар кижини бодунуң бодалын илередиринге эң-не тааржыр сөстөрни оларның утказыңа дүүштүр чогумчалыг хереглээринден хамааржыр. Кылымал сөстер, узун домактар хереглээринден чайлаары чугула.

Чугаа бөдүүн, билдингир болур ужурлуг. Эң-не нарын чүүлдер дугайында бөдүүн болгаш билдингир, допчу болгаш тода кылдыр чугаалап билири дээрге-ле кижиниң бодунуң төрөөн дылын кончуг эки билир болгаш дылдың бүгү-ле уран-чечен аргаларын чогумчалыг ажыглап билири ол.

Арыг, холук чок кылдыр чугаалаары культурулуг чугааның кол демдээ болур. Арыг чугаа дээрге-ле сөстөрни артыкка болгаш катаптап хереглевези, чер-чер аяннарыңа хамарышкан сөстөрни (диалектизмнерни) база кандыг-бир эртем сөстөрин болур-чогууру-биле ажыглап билири болур. *(М. Д. Биче-оол)*

128. «Чааскаан чорааш, бодуң шинчиле» деп угаадыгны канчаар билип турар силер? Аңаа чоок уткалыг тыва, орус үлегер домактардан сактып бижіңер. Бо темага хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

129. Номчуңар. Сөзүглелди тыва дылче очулдуруңар. Дүлгүүр сөстөрни ушта бижээш, сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыңар. Абзац бүрүзүнүң микротемазын тодарадып, тезис кылдыр ушта бижип алыңар. Очулдурган сөзүглелиңерни эдиртиг кылдыр кызыра бижіңер.

Есть ценности, которые изменяются, теряются, пропадают, становясь пылью времени. Но как бы ни изменялось общество, всё равно на протяжении тысячелетий остаются вечные ценности, которые имеют большое значение для людей всех поколений и культур. Одной из таких вечных ценностей, безусловно, является дружба.

Люди очень часто употребляют это слово в своем языке, тех или иных людей называют своими друзьями, но мало кто может сформулировать, что такое дружба, кто такой настоящий друг, каким он должен быть. Все определения дружбы сходны в одном: дружба — это взаимоотношения, основанные на взаимной открытости людей, полном доверии и постоянной готовности в любой момент прийти другу на помощь.

Главное, чтобы у друзей были одинаковые жизненные ценности, похожие духовные ориентиры, тогда они смогут дружить, даже если их отношение к определённым явлениям жизни разное. И тогда на настоящую дружбу не влияет время и расстояние. Люди могут разговаривать друг с другом лишь изредка, быть в разлуке в течение многих лет, но всё равно оставаться близкими друзьями. Подобное постоянство — отличительная черта настоящей дружбы.

 Кол бодалдарыңарны санап чугаалааш, тыва ниитилелдин амыдыралында оларны канчаар көрүп турарыңар-биле шүүштүрүп, деңнеңер.

130. Амгы үениң аас чогаалының бир жанры болур чаа үлегер домактардан, йөрээлдерден чыып бижіңер. Оларның дылын сайгарып көргөш, чедимчелиг талаларын айтыңар. Эдип-чазап, хоюглап болур сөстөр, сөс каттыжыышкыннарын нормага дүүштүр солуңар.

Үлегери: Төрүттүнген черниң довураа — эртине,
Төрээн иениң сүдү — эм.

§ 32. Чугаа этикеди

Культурлуг аажы-чаң, ээлдек-эвилең чугаа. «Бо культурлуг кижидир, дөө кижиде культур чок» деп чугаалай бээр бис. Ынчан «культурлуг» деп сөс-биле чүнү илередип турарывыс ол? Культурлуг аажы-чаң-биле эвилең-ээлдек чугаа кандыг харылзаалыгыл?

Көңгүс танывазывыс кижиден: «Адыңарны кым дээр ирги?», «Адыңар кайызы ирги?» азы «Адыңар кымыл?», бир болза «Кым дээрил, аал?» деп айтырган дирик бис. Домактарның уткаларында ылгал бар бе? Кайызы эвилең, чымчак, кайызы каржы-хажагай чугаага хамааржырыл? Бо чижектиг айтырылгаларга харыылаарын шенеп көрээлиңер.

Кандыг-даа кижиде эдержир эш-өөрлүг, чоннуг. Ол хүн бүрүде янзы-бүрү таныыры, танывазы кижилер-биле ужуражып, мендилежип, билбес чүвезин айтырып азы айтып берип, чамдыктарыңа арга-сүмө кадып, сүмө ап, байырлажып, четтиргенин илередип, чалап, уткуп дээш өске-даа амыдыралчы харылзааларны тудуп чоруур.

Кижилер чугаалап турда, оларның тус-тузунда кижизиттингени, аажы-чаңы, сеткилиниң улуу азы бичези, хүндүлээчели, ниитизибиле кижини тус нацияның, культураның азы социал бөлүктүң, ажил-мергежилдин төлээзи болдуруп турар мөзү-шынары илереп кээр.

Тывалар база өске чоннар-биле бир дөмей, кижиниң аажы-чаңыңа, хеп-сын кедеринге, бодун ап чорууруңа, чугаа-домаанга хамаарышкан шаг-төөгүдөн туруп келген чаагай чаңчылдарлыг. Чоннуң дыка хөй чаагай чаңчылдары буруңгу үеде-ле тывылган дээрзин улустуң аас чогаалы херечилеп турар. (Ч. Доржу)

131. «Эвилең-ээлдек чаңыңны хынап көр» деп тестиниң айтырылгаларыңа «ийе», «чок» азы «чамдыкта» деп чаңгыс сөс-биле харыылаңар.

1. Кожаларың-биле мендилежир-дир сен бе?
2. Эргенги, кежээки чем чигеш, аваңга азы кырган-аваңга четтиргениңни илередир-дир сен бе?
3. Кичээлче озалдап кирип келгеш, башкыга бурууң миннир-дир сен бе?
4. Кандыг-бир бичии кижини эскербейн баргаш, идипкен болзуңза, бурууң миннир-дир сен бе?
5. Аваң (ачаң, кырган-ачаң) берге, нарын онаалганы күүседиринге дузалажып бергенде, ол дээш четтиргениң илередир-дир сен бе?
6. Кым-бир кижиде маргыжа берген үенде үнүңнү бедитпейн, оожум-топтутуг чугааланып шыдаар-дыр сен бе?

7. Март 8 байырлалын уткуштур аваңга, кырган-аваңга, угбаңга байыр чедирер-дир сен бе?

8. Удуп чыдарыңның бетинде бажыңда улузуңга эки удуп дыштанырын күзээр-дир сен бе?

Харыны үнелээри: «Ийе» — 2 , «чок» — 1, «чамдыкта» — 0 балл.

132. Кандыг кижини культурлуг кижиде санап чоруур силер, харыңарны барымдаалыг чижектер-биле бадыткаңар. Клазыңарда, школаңарда, сууруңарда кымны культурлуг кижиде санаар-дыр силер?

133. Сөзүглелди номчааш, ооң кол бодалын чугаалаңар. Эмчи кижиниң буянныг ажил-ижиниң дугайында ажык чугаадан кылыңар. Эмчи болур дизе кандыг эртемнерге шылгалдаларны шилип алырын, оларга шыңгы белеткениринге хамаарыштыр пландан тургузуңар.

Орланмаа чаа, улуг коллективке келгеш, ажылыңга шуудап, хөй таныш-көрүштүг, эш-өөрлүг апарган. Ол аарыг кижилер эмнээр эмчи. Аныяк эмчиниң эптиг-эвиледин, эмнеп турар кижилеринге кичээнгейлиин, ажылыңга кызымаан аарыг кижилер болгаш кады ажылдап турар эш-өөрү мактап чугаалажып турар болу берген. Эмчизи палатага кирип кээрге, ооң чазык шырайы, чымчак көрүжү аарыг кижилерниң сагыш-сеткилин чиигедип, өөртүптер. Эмнедип чыдар кижилерниң «бистиң эмчивис бисти чүгле эм-таң-биле эвес, а чымчак көрүжү, эптиг-эвилең сөс-домаа-биле эмнеп турар» деп аразында чугаалажып турары-ла чөптүг. (*Э. Монгуш*)

134. «Чугаа этикедин сагыры — кижиниң ниити культуразының демдээ» деп темага улуг эвес шинчилел ажылыңдан чоруткаш, презентация ажыглап, дыңнадыңдан кылыңар.

§ 33. Албан ёзузу-биле харылзажырының культуразы

135. Тываның күрүне университетиниң (ТывКУ) филология азы кайы-бир факультетинче шылгалдалар дужаар деп турар силер. Аңаа хамааржыр даалгаларны күүседиңер.

1. Документилер хүлээп ап турар комиссияга баргаш, билип алып деп турар айтырыгыңны канчаар салырыңны, бодуңну хөй улус мурнунга канчаар алдынарыңны чурум ёзугаар бижи.

2. Ол медээлериңни чаңгыскласчы эжиңге чугаалап бер.

3. Үстүңде ийи байдалда болган чугааның дөмей болгаш ылгалдыг талаларын, оларның чүге ындыг болганын тайылбырла.

Этикет дээрге каяа-даа чорааш, кижиниң сагыыр ужурлуг чуруму болур. Шаандан тура тыва улус долгандыр турар оран-делегей дугайында билиин, сүзүк-сүзүглелин, боттарының амыдыралчы дуржулгазын катай хаара ажыглап уругларын кижизидер чораан. Ынчангаш бичиизинден тура олар ажилгыр-кежээ, топтуг-томаанныг аажы-чаңныг, улуг улусту хүндүлээр, бичиилерни камгалап-карактаар, долгандыр турар бойдузунга хумагалыг өзүп келир турган. Ада-ие ажы-төлүн бедик мөзү-шынарлыг, улус-биле харылзажып билир, чон аразыңга бодун шын алдынып билир мөзүлүг кижилер кылдыр кижизидер чораан.

Албан ёзузунуң этикеди — албан ёзузу-биле харылзажылга үезинде сагыыр ужурлуг чурум-дур. Бо дээрге кижиниң чүгле ажил-агый үезинде эвес, кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилерге эки хамаарылгазындан, бодун өскелерден бедик көрдүнмезинден база чугаа-домааның бодамчалыг, дорт болурундан билдинип кээр дүрүмнер болур.

Эртемденнер албан ёзузу-биле харылзажылга үезинде сагыыр чамдык дүрүмнерни сүмелеп турар:

- чугаа кандыг-ла-бир сорулгалыг болур;
- албан ёзузунуң чугаазын таарымчалыг үн-биле эгелээр;
- чөрүлдээлиг айтырыгдан чугааны эгелевес болза эки;
- кандыг кижини-биле харылзажып турары баштайгы дөрт минута иштинде тодаргай билдинер;
- чугаалажып турарыңар кижиниң бодун канчаар алдынып турарын көргөш, силерниң деңгелиңерге ооң дүгжүрүн кызыдып, болуп турар байдалды хайгаарап турарын эскерип, билип алырыңар чугула;
- хүлүмзүрүүрү черле артык эвес;
- чөрүлдээлиг байдал тургуспас болза эки;
- өске кижиниң чугаазын дыңнап билири чугула;
- шоолуг танывазыңар болгаш эки таныыр, чоок кижилериңерни бактаваңар;
- кандыг-даа кижиниң ат-алдарын куду баспас, кылган ажылын шын кылдыр үнелээр;
- кижиниң даштыкы байдалы (хеп-сыны) улуг салдарлыг.

136. Кент Кейт деп философ кижиниң чагыг-сүмезин номчааш, бодалдарыңарны илередиңер. Оларның аразында тыва улустуң амы-

дыралга шагдан бээр сагып чорааны чагыг-сүмелери бар болду бе, деңнеңер.

1		2
1	Люди нелогичны, неблагоприятны и эгоцентричны.	Как бы то ни было, любите их.
2	Когда вы сделаете доброе дело, люди обвинят вас в том, что вы сделали это в своих корыстных целях.	Как бы то ни было, творите добро.
3	Если вы будете успешны, то обретете ложных друзей и настоящих врагов.	Как бы то ни было, стремитесь к успеху.
4	Добро, сделанное вами сегодня, завтра будет забыто.	Как бы то ни было, творите добро.
	Честность и прямота делают вас уязвимыми.	Как бы то ни было, будьте честны и открыты.
5	Самые маленькие люди с самыми маленькими мозгами могут перегораживать дорогу самым выдающимся людям с самыми яркими идеями.	Как бы то ни было, будьте на высоте.
6	Люди благосклонны к побежденной стороне, но идут всегда только за вожаком стаи.	Как бы то ни было, вставайте в сторону побежденных.
7	То, на построение чего вы потратите годы, может быть разрушено за секунды.	Как бы то ни было, стройте.
8	Люди могут нуждаться в помощи, но они станут нападать на вас, если вы пытаетесь помочь.	Как бы то ни было, помогайте людям.
9	Дайте миру все самое лучшее, что сможете, и вы получите в зубью самое лучшее.	Как бы то ни было, давайте миру самое лучшее.

137. Албан ёзузу-биле чугаа эгелээрде, адаанда домактарның кайызын шилип алыр-дыр силер? Чүге ыяап-ла ол харыыны шилип алганыңарны тайылбырлаңар.

- Привет! Кандыг чурттап тур сен?
- Эки хүннүң мендизи-биле, бистиң аравыста чугааны мынчаар эгелезе эки боор деп бодап тур мен.
- Экии! Бистиң-биле ужуражыр арга тып алгаш чедип келгениңер дээш, четтиргенивисти илередирин чөпшээрер көрүңер.
- Эки хүн-биле! Бо айтырыгны дүрген чугаалажыптаалыңарам.
- Экии, здравствуйте! Силерниң-биле бо айтырыгны сүмележик-сеп тур мен.

138. Номчуңар. Адаанда чагааны албан ёзузунуң негелделеринге дүүштүр бижээни шын-дыр бе? Шын эвес деп бодап турар болзуңарза, кандыг сөстөрни ажыглап болбазын айтыңар. Бо чагаага харыы бербейн барганының чылдагааннарын тыпкаш, ону тайылбырлаңар.

Экии, дарга. Мен кожуунувустуң даргаларының ажылының дугайында хомудап бижикседим. Мени инвалид деп биле тура, чоокта чаа чиигелделиг ыяш-хөмүр алыр даңзыда мени киирбээн болду. Ооң кадында чырык, электри өртээнде чиигелде база чок мен. Ону чүгле дарганың төрелдери улус ап турар дээр чорду. Дарганың төрелдери колдуунда удуртур-баштаар черлерде ажылдап турар. Суурувуста шупту 100 четпес өреге бар. Чартыы пенсия назылыг улус. Ынчангаш бо дарганың хемчээн алырынга улуу-биле идегеп артым.

Хайыракан суурнуң чурттакчызы Монгуш

139. Бердинген айтырыгларга харыылаңар. Билдинмес болза ада-иенерниң, акы-угбаларыңарның дузазы-биле онаалгаларны күүсединер.

1) Күрүне ачы-дузазы (Госуслуги) деп портал билер силер бе? Ооң дузазы-биле кандыг албан черлери-биле харылзажып, кандыг ажыл-херекти чогуруп ап болурул?

2) Ада-иенерниң Күрүне ачы-дузазы деп капсырылгазынче киргеш, кандыг чорук-херектерни бажыңдан үнмейн чогуруп ап турарын айтыргаш, бжиңер. Бир эвес ындыг таварылга турбаан болза, кандыг-бир ачы-дузаны бажыңдан үнмейн, телефон дамчыштыр шийтпирлеп алырын шенеп көрүңер.

КАТАПТААШКЫН

1. Грамматика кандыг адырларлыгыл?
2. Дылдың синтаксис кезээнге чүнү өөренирил?
3. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарының ылгалын чугаалаңар. Сөс каттыжышкыннарның кол демдектерин санаңар.
4. Бөдүүн болгаш нарын домактың аразында ылгалын тайылбырлаңар.
5. Домактың предикаттыг төвү деп чүл? Ооң сөс каттыжышкынындан ылгалы чүл?
6. Кол сөстүң илереттинерин чижектерге көргүзүңер.
7. Сөглөкчининң кандыг хевирлери барыл? Сөглөкчи кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерил?
8. Кол сөс биле сөглөкчининң аразында тире демдекти кажан салырыл?
9. Домактың ийиги черге кежигүннерин адаңар. Олар тус-тузунда кайы чугаа кезектери-биле илереттинерил?
10. Бөдүүн домак чүнүң-биле нарынчыттыңан болурул?
11. Тускайлаан кежигүннер деп чүл? Оларга кандыг дүрүмнөр ёзугаар демдектерин салырыл?
12. Адалга болгаш кириилде сөстөрнинң чугаага ужур-дузазы кандыгыл?
13. Чаңгыс составтыг домактарнынң хевирлерин (янзыларын) адыңар, чижектерге көргүзүңер.
14. Дорт болгаш доора чугааның аразында ылгалы кандыгыл? Оларга бижик демдектерин хереглээрининң ылгалын тайылбырлаңар.
15. Нарын домактарнынң бөлүктерин айтыңар. Чижектер-биле бадыйткаңар.
16. Нарын домактың кезектерининң холбажыр аргаларын сактыңар.
17. Тайылбыр домактарнынң хевирлерин санаңар.
18. Нарын домактарга бижик демдектерин салырынынң дүрүмнөрүн чугаалаңар.

Тайылбырлыг словарь

А

Авырга — сыын аңнаар үеде ону кый деп алгыртыр тускай херексел.
Айгадаң — арга-ыяш үнмээн, ырадыр чүве көстүп турар, ажык чер.
Амбын ноян — 1911 чылга чедир Тываның кожууннарының кол чагырыкчылары турган улуг нояннарының дужаалының ады.
Аңза — аңнаарыңга ынак.

Б

Байлыңнар — өргүл кылыры-биле далгандан туткан дүрзүлөр.
Буура — чазаваан, бүдүрүкчү эр теве.
Бышкы — хойтпак быжып, былгаарыңга таарыштыр кылган бир ужу калбак дөрт-булуңчук хевирлиг төгерик ыяш.
Бүлгээр — ийи талазы ажык ыяш доскаар хевирлиг хойтпак тигер херексел, шууруун.
Бизең — дагның, хаяның шиштейип бедий берген кезээ.
Бортук — үңгүр мурнунда овааланы берген довурак.
Бейт — Чөөн чүк чоннарының шүлүк чогаалында төнгөн уткалыг 2 одуруг, рубаиниң кезээ.

Г

Глобализация — бүдүн делегейниң экономика, политика, культура, шажын талазы-биле чаңгыс аай система кылдыр каттыжары.

Д

Даспың — өргүл дүрзүлери салыр калбак ыяш.
Дары — боонуң огун үндүр адарыңга хереглээр частыр чүүл.
Довук — дөңмек биле чода чүзүнүң мурнуу талазында чоруур борбак сөөкчүгөш.
Догжуур — ламаларның өргүл кылырда, хоорган арбай далганындан тудуп алыры үш кырлыг пирамида.
Дожаң — кыры чуга доштуг чер.
Дөлемнеп — бедик черлеп кылаштаар.
Дузак өшкү — бир хар ажып, ийи хар чедип турар өшкү.
Дүдүскек — ыракта чүве шоолуг көзүлбес апаар көксүмээр агаар шывыы.

К

Какпак — хойтпак тиккен соонда, шуурууннун ханаларыңга чыпшынып калган божа артынчызы.
Картамал — чүве чазаар даш ады.
Кески — демир аймаа кезе шавар бистиг каң херексел.

Контр — хувискаалга удур кижн.

Кош-адыш — тудуштур кожа туткан ийн адыш болгаш оларга дең хемчээл.

Коммуна — эт-хөреңгизин болгаш күш-ажылын каттыргаш, кады чурттаар дээн кижилерннң коллективн.

Кулуксаа — ырап чоруур, чер кезиир, тояр.

Күгүр — техникада, үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда, медицинада ажыглап турар сарыг өңнүг, отка кывыычал бүдүмел, химиктиг элемент (сера).

Күзүңгү — хамнын хамнаарда холунга тудуп алыры, көрүнчүк дег кылаңнааш, калбак, төгерик хүлер херексели.

Кыжаалаң (диал.) — дөнен, дөрт харлыг мал.

М

Мань — тудуг, скульптура кылырынга хереглээр даш, мрамор.

Мээрөң — феодалдыг Тывага кожуун чагырыкчызынын оралакчызы.

МУБ — муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө.

Мургу — тал будуунун бүдүнгө сойган хоолайжыгаш хевирлиг карты.

О

Озаң — аргада хатка баскылаштыр ужур шаптырган азы бот-боттарынын кырынче ушкан, ол ышкаш хемде сугга тырый шаптырган ыяштар.

Ооруг — хемннң бажында азы аксында ажык оргулааш апарган одарлыг чер.

Оюк-делик — чаңгыс аай дески эвес, ол-бо, ында-мында.

Оратор — илеткелчи, чечен кижн.

Оялык — чавызап бада берген чер, оңгаар, алаак.

Ө

Өөдир — чудаанындан, аараанындан кээп дүшкөш, тура албас апаар (мал дугайында).

Өштүнгө (өжүн, өштү) — холдуң эгин биле кыры аразында сөөгү.

С

Савыя — чымчадыр эттээш, будуп каан хой азы өшкү кежн.

Сержим — оран-делегей ээлери ээ көрзүн дээш чажар арага.

Сиилбирлел — оюп, чазап, каастап, сиилбип кылган чүүл.

Солгун (диал.) — сол, амыр-тайбың.

Сор — өргүлгө хереглээри-биле пирамида хевирлиг кырларлыг кылдыр шиштейтир тудуп каан далган.

Сымыт — сымыранып чугаалаары.

Спикер — кандыг-бир хемчегниң башкарыкчызы, илеткелчизи.
Сыгыртаа — бичии ыяш хууң.

Т

Триптих — чаңгыс идея-биле каттышкан үш аңгы чуруктан тур-
густунган урун чүүлдүң хевири.
Тудаштаныр — оорланыр.

У

Урбанизация — суур чурттакчыларының улуг хоорайларже көжүп,
турумчууру.
Ууш — шимээн-дааш.

Х

ХБАБ — хамааты бүрүткел актыларының бижии.
Хөрүк — дарган кижиниң херексели.
Хөөрге — таакпы шыгжаар аастыг саважыгаш.

Ц

Цивилизация — ниитилел сайзыралының дээди чадазы.

Ч

Чалаң — эрги Тывага суму азы кожуун бижээчизи, албан-хаакчы
кижи.
Чаңгы — Эрги Тывага суму даргазы болбушаан, кожуун чергезинге
база албан-ажыл кылыр дүжүмет.
Черзи — үр чаңгыс черге чытканындан ирий берген ыяш.

Ш

Шет — ине бүрүлүг чаш ыяш.
Шүрлең (*диал.*) — ийи-үш харлыг мал.

Э

Эзе — шупту.
Элчи-буйла — ол-болаада.

Ар. 10. Шын харылары: а) якуттар — алтай, черкестер — соңгу
кавказ, карелдер — урал-юкагир; б) калмыктар — сарыг шажын,
татарлар — ислам, чуваштар — православ; в) 4. Башмак, колпак,
тулуп.

Ар. 231–232. Тест харылары: 12–16 балл — бедик деңнел. 18–
11 балл — ортумак деңнел. 0–76 — куду деңнел.

ДОПЧУЗУ

10 КЛАСС

Дыл дугайында ниити билиглер

§ 1. Дыл болгаш ниитилел. Дыл болгаш культура	4
§ 2. Түрк дылдарның аразында тыва дылдың туружу	9
§ 3. Эртеги түрк руниктиг бижиктиң тураскаалдары	14
§ 4. Тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлери	17

Фонетика. Орфоэпия. Орфография

§ 5. Фонетика, графика	23
§ 6. Ажык үннерниң өскерлишкиннери	25
§ 7. Ажык эвес үннерниң өскерлишкиннери	27
§ 8. Слог. Тыва дылда ударение	30
§ 9. Шын адалганың нормалары	32
§ 10. Тыва орфографияның принциптери	34

Лексика болгаш фразеология

§ 11. Тыва дылдың сөс курлавыры	36
§ 12. Сөс болгаш ооң уткалары	39
§ 13. Лексиканың тывылган угу. Тыва дылдың лексиказының ажыглалы	41
§ 14. Тыва ономастика	46
§ 15. Тыва лексикография	48
§ 16. Фразеология	50

Морфемика болгаш сөс чогаадылгасы

§ 17. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы	52
§ 18. Сөс чогаадыр аргалар. Лексика-семантиктиг арга	55
§ 19. Морфологтуг арга	57
§ 20. Синтаксистиг арга	59
§ 21. Морфолог-синтаксистиг арга	63

§ 22. Аббревиация болгаш калька аргазы	65
§ 23. Конверсия болгаш изоляция аргалары	70

Морфология

§ 24. Чугаа кезектерин бөлүктээри	73
§25. Тускай чугаа кезектериниң грамматиктиг уткалары, грамматиктиг хевирлери	76
§ 26. Тускай чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелери	80
§ 27. Дузалал чугаа кезектери	83
§ 28. Морфологияга ниити катаптаашкын	86

Чугаа. Чугааның стили

§ 29. Дыл болгаш чугаа. Чугааның хевирлери	89
§ 30. Харылзажылганың хевирлери	95
§ 31. Чугааның аңгы-аңгы байдалдары	99
§ 32. Функционалдыг стильдер	104
§ 33. Сөзүглелдиң стили	111
§ 34. Сөзүглелди чаартыры	117

Синтаксис болгаш пунктуация

§ 1. Синтаксис болгаш пунктуацияның кол билиглери	121
§ 2. Сөс каттыжышышкыны	125
§ 3. Синтаксистиг харылзаалар	129
§ 4. Домак, ооң чугула шынарлары	131
§ 5. Домакта сөстөрниц туружу	134
§ 6. Бөдүүн домактар	139
§ 7. Домактың тускайлаан кежигүннери	143
§ 8. Чагырышпаан нарын домак	145
§ 9. Чагырышкан нарын домак	147
§ 10. Нарын синтаксистиг конструкция	151
§ 11. Дорт болгаш доора чугаа	155

Стилистика

§ 12. Эртем стили	160
§ 13. Албан-херек стили	163
§ 14. Албан-херек бижиктери	166
§ 15. Резюме	171
§ 16. Парлалга стили, ооң хевирлери	174
§ 17. Парлалга стилинің сайгарылгалыг жанрлары	180
§ 18. Парлалга стилинің медээ дамчыдар жанрлары	185
§ 19. Аас чугаа стили	190
§ 20. Чечен чогаал стили	196
§ 21. Уран-чечен аргалар	201
§ 22. Стилистиктиг фигуралар	204
§ 23. Аас чогаалының дылы	208

Чугаа культуразы

§ 24. Чугаа культуразы — лингвистиканың бир адыры	210
§ 25. Чугаа культуразының кол талалары	212
§ 26. Дылдың нормалары болгаш хүлээлгелери	214
§ 27. Тыва литературлуг дылдың нормалары	218
§ 28. Стилистиктиг нормалар	220

§ 29. Аас болгаш бижимел чугаа культуразы	224
§ 30. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри	227
§ 31. Хөй улус мурнунга чүве чугаалаарының культуразы	229
§ 32. Чугаа этикеди	231
§ 33. Албан ёзузу-биле харылзажырының культуразы	232
Тайылбырлыг словарь	237

© ГБНУ МО РТ ИРНИШ

Учебное издание

КУУЛАР Елена Мандан-ооловна
СУВАНДИИ Надежда Дарыевна
ЛОПСАН Солангы Эресовна

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

10–11 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редактор и технический редактор *Л. А. Ооржак.*

Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак.*

Корректоры *А. Д. Даржаа, С. Э. Лопсан.*

Подписано в печать 12.10.2023. Формат 70x90¹/₁₆. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Уч.-изд.л. 15,25.

Тираж экз. Заказ .

ГБНУ Министерства образования РТ «Институт развития национальной школы», 667001, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел./факс: 8(394-22) 6-17-52,
e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.
e-mail: commerc@pic-ofset.ru